

Рк 82.3(4УКР)-430.6
Г83

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

в народніх думках та піснях

Уложив

Григорев Наш.

К И І В
Видавничче Товариство „Кривниця“
1918.

Рк 82.3(НУКР)-430.6 + Рк 74.263.1
Г83

ГРИГОРЄВ-НАШ.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

В НАРОДНІХ ДУМАХ ТА ПІСНЯХ.

Видавниче Т-во
„КРИНИЦЯ“
у Київі.

1103215

обласна
бібліотека
Київського
Генерального
Губернатора

К И І В.

Друкарня Київського Союзу Установ Дрібного Кредиту.
1918 р.

Про навчання дітей рідної історії.

I. Мета.

Ніхто певне не стане сперечатися проти того, що *навчання дітей рідної історії є перший ступінь національного освідомлювання*, бо хоч, скажемо, діти й знають рідну мову, навіть граматику її та й класичні зразки рідної літератури, то все-ж таки цього ще мало за для того, щоб поставити дитину на міцний, так би сказати, науковий ґрунт національної свідомості, національного самовпевнення, без якого людина завше вагається й не знає, куди їй пристати.

Щоб вважати себе членом певної нації, мало знати й любити свій народ. Життя дало нам тисячі таких типів, що й знають про „Невську-Україну“, навіть люблять її, а все-ж таки це не перешкоджає їм вважати себе „общеросами“. Любов, не маючи під собою розумового ґрунту, досить часто переходить в межі сердечної етнографії, в платонічні маниловські побажання, якими вимощено пекло.

Людина лиш тоді стає певним, активним не мертвим членом нації, коли досконально знає, хто вона й що вона з роду, коли дійсно знає свій народ, знає його історичну долю, його колію в історичнім житті, його прирощену національну вдачу, здібности, хист; одним словом, певно знає й виразно відчуває на собі ті прикмети, що відзначають його, як певну окрему націю; коли знає, що в того народу є неодмінного, вічноіснуючого, характерного і що тимчасового, поверхового; коли розуміє, чому то цей народ має такі то та такі риси національного обличчя, а не інші; коли безпосередньо не тільки відчуває всіма фібрами своєї душі, а і впевнено, що хвилини розуміє свою органічно-психологічну приналежність іменно до такої то нації, а не до іншої.

Виразно й глибоко відчувати приналежність до певної нації має спромогу лиш той, хто *з малку зрісся з нацією*, хто з малку звик дивитися на рідну націю, як на щось міцне, постійне, віковичне, законмірне, що з давніх давен і при всяких умовах існувало, існує й

буде існувати; що існує на якихось непорушних залізних законах, і через те ніколи не руйнується, а навпаки—міцніє.

Для такої людини нація—ланцюг з найміцнішого заліза, а вона сама лиш нерозривне кільце його; для такої людини нація—непорушна скеля, кремінь, а вона сама лиш зерня його.

Та-ж людина, що змалку не звикла ясно відрізняти свою націю від інших, що не добачає віковичних законів національного гуртування людей, не відчуває їх на собі, не добачає, що її прив'язує до тієї чи іншої нації, не добачає характерних рис рідної нації—та людина помаленьку відривається од національного ґрунту. Вона й знає свою націю, часом навіть одверто й щиро величає себе членом її, але не почуває тісного органічно-психологічного зв'язку з нею, а через те й не живе її життям, не горює її горем, не радіє її радощами; а коли все це й почуває часом, то не розуміє його, не знає, що треба відповідно тому і не звертає потрібної уваги, не помічає сучасних пекучих національних потреб та вимогавнів і не дбає про задоволення їх, а „разсудку вопреки, наперекор стихіям“ силкується позбутись якихось незрозумілих „сентиментальностей“.

Така людина часто вагається в своїх відносинах до рідної нації, не знаючи, коли і на яку ногу ступити: душа її прагне до рідного, а розум, не маючи певного знання про те рідне, шукає якісь інші, чужі, „світові“, „наукові“, „общепринятія“ стежки до задоволення душевної жадоби.

Така людина двоїться в своїх поглядах і відносинах до рідного. Скільки то ми, наприклад, знаємо людей, що виходять з наших рідних суто-українських сел, які знають і мову, і звичаї, навіть і літературу, а все таки чужі українській нації? Скільки то ми знаємо українських селянських дітей, що пройшли через московську гімназію або іншу школу й забули свою приналежність до української нації, згубили всякі зв'язки з нею? Скільки то ми знаємо тих „каючихся“, що тільки по вищих школах довідуються, хто вони, і закладають свої гуртки, громади і т. и., щоб повернутись до рідної нації.

І все це лиш через те, що в них змалку не розбуджево глибокої свідомости в своїм національнім походженню, не даю знання про самих себе, а через те й не вироблено глибокого переконання в своїх поглядах на своє національне походження.

Все це ті люди, що змалку не зазнали рідної матері; це ті, що виростили національними сиротами, це ті „приймаки“, яким ніхто а-ні разу завчасу не сказав, що в них є рідна мати, яка жде їх не

діждеться і кличе—благає, звертаючися до їхнього синовнього серця, не блукати сиротами по чужих степах та ярах, наймитами по чужих господах, бурлаками—по непевних шляхах, а вернуться в рідну оселю й зажити в ній хазяїнами; це ті, що виростають на правах „приймаків“ і забувають—хто вони й що вони і не догадуються, що їх лиш „усиновлено“.

Виростають вони без матернього слова, без матерньої ласки й забувають своє рідне. Пізніше й почувають, що згубили щось дороге, цінне, й шукають його, бажать повернутися до нього, але виховання, звички і т. и. встигають до того часу накласти вже на них свою руку і не пускають туди, куди душа прагне. Душа їх почуває, що вони не в рідній хаті. Їм хочеться повернутися до рідного, та не знають вони, де воно й яке воно, не знають певної стежки до нього. Часто-густо через свою несвідомість та страх перед працею вони не щиро звертаються до рідного і своїм непевним поведінням, своїми вчинками руйнують те, до чого несвідомо прагне душа їхня.

Отже, щоб не було таких національних калік, *ми повинні дітей своїх змалку виховувати з ясним і певним національним поглядом*, ми морально обов'язані подбати, щоб діти нації не були безбатьченками і не блукали по чужих хатах, щоб на них не тикали пальцями, як на байстрюк та перевертнів, щоб не глузували з їхньої безрідности, та щоб і вони самі не пострікали нас недбальством, недоглядом; щоб вони знали—хто їх батьки і чиї вони діти; щоб знали, що і в них є певна родина, що вони члени певної нації, яка так само віковічна, як і інші; яка так само має свої власні вартости, як і інші; що має й такі цінности, яких інші не мають; що накладає на них таке саме виразне своє тавро, як інші накладають на своїх синів; щоб вони знали, що перескочити в іншу націю або в „безнацію“ неможливо; щоб знали, що хоч і вважатимуть себе за членів іншої нації або „безнації“, то все таки насправді будуть лиш покручами, перевертнями, а не чим іншим.

Ми повинні виплекати, розвинути в своїх дітях не тільки любов до рідної нації, а й ту розумову свідомість вартости своєї нації, що зветься національними гордощами.

Ми повинні так виховати своїх дітей, щоб вони не тільки не почували якоїсь ніяковости, залічуючи себе до української нації, (що на жаль тепер часто трапляється через брак виховання), а навпаки, щоб залічування до української нації було їхніми гордощами.

Осягнути всього цього можна тільки тоді, як завчасу звернути увагу на національне виховання дітей. А таке виховання, на нашу думку, неодмінно й тісно звязане з навчанням дітей рідної історії. Тим то навчання дітей історії набирає у нас особливої ваги і примушує виробити принципи і способи навчання, які найшвидче дали б бажані наслідки. Тим більше, що способи навчання дітей рідної історії це непочатий переліг не тільки у нас, а навіть і в російській методиці, в російській школі.

Способи ж навчання мови, арифметики і інших наук можна легко на якийсь час позичити хоч би і в росіян, навчання історії стоїть так кепсько й там, що позичать мало що й є. Отже необхідно нам самим ці способи вигадати й обміркувати.

II. Загальні вимоги.

Щоб кинути в дитячу душу зерно національних гордощів і запалити в ній вогник національної свідомости, досить виразно, художньо, з захопленням, прочитати яке-небудь оповідання козацької старовини.

Всім певно відомо, який вплив робить на дитячу душу оповідання про Б. Хмельницького, Наливайка, Остряницю, Запорожську Січ і т. п. Та нема нічого й труднішого (розуміється, в наші часи й при наших умовах національного життя), як виплекати те зерно у буйну, здорову, міцну рослину: нема нічого труднішого, як підтримувати перший вогник та розжеврівання його в постійний, рівний і незгасимий вогонь національної свідомости.

Чи досить же то для цього зазначених і подібних їм оповіданнів? Чи надовго лишається слід від них і який власне слід? Чи лишають вони слід в розумі дитини? Чи дають вони матеріал для розуміння сучасного українського національного життя? Чи дають ґрунт для сучасної національної свідомости? Чи не правда ж те, що більшість таких оповіданнів розбурхує лиш мрію, а не показує шляху до здійснення їх? Через те діти звикають дивитися на українське життя, на українські традиції лиш як на минуле, що живе тільки в спогадах. Україна вважається їм лиш як гарна давня казка, про яку можна помріяти, але до життя ніяк прикласти не можна? Перед нами завдання не тільки захопити дитячу душу на час, розбурхати її мрію. Нам треба дати поживу розумові, дати такий матеріал, в якій розбурхана мрія втілювала б свої поривання й пересажувала б їх із казкового краю в дійсне життя. А того одними оповіданнями ніяк не вдіеш.

Художніми оповіданнями можна і потрібно користуватись, як підбадьорюючим матеріалом, але за для серйозного розвитку національної свідомості треба пошукати інших стежок.

Щоб дати дитині правдиве, систематичне й міцне національне виховання, треба навчати її рідної історії і навчати так, щоб вона з самого початку й до самого кінця йшла рівним твердим кроком і певним шляхом, не застрибуючи наперед і не засижуючись, де не треба. А щоб цей шлях був ясним і не тяжким, треба подавати дитині такий матеріал, суть якого вона не тільки відчувала б душею, а й легко розуміла, запримічала, та й звязувала одно з другим без сторонньої помочи і робила відповідні висновки що до сучасного життя.

Такого свідомого відношення дітей до історії можна досягнути лиш в тім разі, коли перші вже виклади звязувати з дійсним життям. Для цього мусимо починати *вчити історію не з книжки, а з життя*. Цим самим ми привчимо дитину цікавитися не реченнями, а змістом.

Коли ж діти вчать по книжці, то звикають лиш заучувати оповідання, переказувать їх, не добираючись до змісту, звикають в кращім разі звязувати готове з готовим, а не навчаються з фактів життя робити загальні історичні висновки, не навчаються сучасне зявище ставити на історичний ґрунт та порівнювати його з історичними подіями, через що й складається у них погляд на історію, як на якийсь архив непотрібного для сучасного життя матеріалу, і історія здається їм мертвою, непотрібною.

В цім легко пересвідчитись, звернувши увагу на вихованців сучасної російської школи. Ми часто бачимо людей з вищою освітою, навіть серйозних людей, які не мають певного історичного світогляду і через це дивляться на історію тільки, як на щось минуле й до сучасного життя не придатне. Історія для них має вартість лиш як приємні романтичні спогади про старовину.

Таке незацікавлення в історії й неуміння користуватись нею в сучаснім житті в великій мірі, залежить від того, як ці люди навчались історії, а особливо, як викладалась їм історія, бо перші часи звичайно задають тон і падали: коли зпочатку дитину не зацікавити і не поставити справу на певний ґрунт, то після вже не легко на-
правити.

Хоч в російській школі навчання історії займає досить почесне місце, але мусимо сказати, що ведеться воно занадто кепсько. Дітей не вчать розуміти історію, як ґрунт народнього життя, як джерело, з якого сучасне життя черпає потрібні висновки для кермування свого

поступу, а примушують заучувати де-які епізоди, характеристики, імення, роки і т. п. Діти, скінчивши курс, не знають до чого свої історичні знання прикласти, навіть здалось би їм те все, що вони запам'ятали.

В російській школі майже на всім просторі Росії, існує спосіб викладати історію лиш оповіданнями. Вчитель розказує, а діти мусять вислухати, запримітити, а потім ще й „підзубрити“. От, і все.

В російській школі до цього часу не було навіть ні одного порядного підручника по історії, особливо для початкових шкіл. Ні змістом, ні мовою, ні способом викладу вони не відповідають своєму призначенню.

Отже, маючи на меті навчати своїх дітей історії як слід, маючи на меті поставити історію за ґрунт національного виховання, ми повинні уникати тих помилок, що робляться в російській школі, ми повинні завжди пам'ятати, 1) що *історію треба викладати так, щоб дитина з самого початку й до самого кінця курсу відчувала, що вчить вона не про когось, а про себе*, про своїх батьків, дідів, прадідів, про свій рід, вчить те, що лишило слід на її сучаснім житті, так чи инакше завжди впливає на це життя і вимагає тих чи інших вчинків, того чи іншого поведіння; 2) *не можна напишати голову дитини готовими оповіданнями, іменнями, роками і т. п.*, бо це забиває лиш її баки, а не викликає розумової діяльності; 3) *увесь час наука історії та історичних законів повинна складатися з живих розмов, знайомих прикладів з рідного життя, порівняннів сучасного з минулим і т. п.* Підручником користуватися слід, як найобережніше, аби лиш пригадати, про що була розмова; 4) *не історію вияснити живим життям, а навпаки—сучасне життя пояснити історичними законами*; 5) *перше, ніж почати курс історії, неодмінно потрібно, так би сказати, ввести дитину в курс історії, це б то добре з'ясувати на живих, зрозумілих прикладах, що таке історія і для чого вона потрібна.*

III. Перший обсяг відомостей про історію.

Курс навчання дітей рідній історії неодмінно треба розкласти на кілька концентричних обсягів, принаймні хоч на два.

В таких разі перший обсяг забере підготовку до вивчення історії, знайомство з характернішими рисами історичного побуту й життя народу, з головнішими його особливостями, а при можливості і з видатнішими подіями.

Другий обсяг забере ширше знайомство з більшістю видатних подій і діячів рідної історії, починаючи з перших відомостей про осаді славян на Дніпрі й кінчаючи нашими часами.

Це головних *два обсяги*; решту ж можна завше додавати, що рази поширюючи програм і поглиблюючи відомости та свідомість дітей.

Підготовляючи дітей до свідомого вивчення історії рідного народу, учитель повинен з першого ж разу спинитися на докладнім вясуванню необхідних історичних термінів і утворенню правдивих, відповідних їм, понять, як, напр., держава, нація, історія і т. п. Треба це зробити з самого початку вже хоч би на те, щоб зразу привичаїти дітей до правильного розуміння і вживання цих термінів. Особливо це треба зробити, щоб запобігти всяким непорозумінням та помилкам, звязаним із спільністю початка історії російської держави з історією українського народу.

Головне завдання учителя при навчанні дітей історії однієї нації — добре навчить їх ясно й легко відрізнять історичне життя (склад, умови, характер, поступ, і т. п.) цієї нації від життя тих націй, з якими вона через ті чи інші причини мала близькі стосунки, а може навіть деякий час і спільно жила.

Отже найширше вяснення з самого початку *різниці між державою й нацією*, вяснення, що таке держава, а що нація, на нашу думку, має велику рацію. В таких разі, дитина при дальшому викладі сама матиме спромогу зрозуміти, що треба рахувати до історії рідного народу, а що до історії тієї держави, під якою він перебував.

Таке вяснення учитель легко міг би зробити, переказавши характерні ознаки держави й нації і розтлумачивши ці поняття, як слід. Але з досвіду відомо, що хоч би як гарно вчитель вясняв ті чи інші поняття, а коли діти самі їх не утворили, з відомого й зрозумілого їм матеріалу, то вони й не надовго, не міцно й не ясно засядуть у дитячій голові. Коли діти приймають лиш на віру чужі відомости, не збираючи й не систематизуючи та не розвиваючи власних, то тоді робота надається лиш пам'яті, а не розуму й свідомості. Наша ж мета розвинути, як найширше свідомість. Отже, уникаючи годування готовими фразами й формулами, маючи на меті привичити дитину до того, щоб, скінчивши науку, вона сама робила відповідні висновки з життя, учитель, щоб утворити поняття „держава“, поперед повинен утворити поняття про деякі спілки, які хоч трохи відомі дітям, які ближче стоять до них в житті.

Для того він випитує у дітей, з ким вони живуть вкупі, чи живе хто наодинці, чи взагалі в селі живе хто сам і т. и. Далі випитує, які гуртки або громади людей діти знають; заставляє переказати про ті громади, хто що знає, а коли діти самі цього не зуміють зробити, то допомагає їм, пригадаючи те, що вони знають, але не звернули уваги, і цім утворює поняття, що люди взагалі і живуть спілками, такими чи иншими.

З усіх зразків гуртового життя дітям найбільше відома сімя. Вона є перший зразок людського гуртування. Тим то учитель після того, як діти перелічать, які вони знають гуртки, докладніше сніняється на вясненні *що таке сімя*. Він розпитує, з ким діти живуть, яких родичів мають, чи всі родичі вкупі живуть, які й чому вкупі живуть, а які й чому варізно; як вони працюють—чи на гурт, чи нарізно; хто порядкує в гурті; чи всі слухаються старшого; чи можна жити в одній хаті, не слухаючись гурту або старшого; чи все, що захоче, може старший зробити; чи нема й над ним старшого, хоч по-за сімєю і т. и. А нарешті зашптує: „як же зветься той гурт людей, який складається з близьких родичів, що живуть в одній хаті або на однім подвіррю, спільно працюють і слухаються одного хазяїна?“

Розуміється, що з відповіддю діти не забаряться. Тоді вчитель ставить питання навпаки—що ж таке сімя. І діти, добре зрозумівши характерні ознаки семі з попередньої розмови, самі вкладуть свою відповідь в формулу попереднього зашпту вчителя. Коли-ж діти не дадуть правдивої, або повної відповіді на перше або друге зашптаннє, то вчитель муєнть, натякаючи ще про де-що, зашптаннє на ново. напр.: скільки в сімі хазяїв, чи кожен в сімі робить нарізно, чи чужі люди складають сімю і т. и. Цім учитель яскравіше визначить характерні ознаки сімі і діти зрозуміють, як треба відповідати на перше зашптаннє.

Ні в яким разі учитель не повинен сам формулювати або завадто помагати дітям підбирати речення, щоб висловити свої поняття. Скрізь і заше треба домагаться, щоб діти самі вишукали й прибрали для тих нових понять, які утворюють, і відповідні слова та речення. Це привчає їх не звикати на чужу поміч, а покладаться лиш на власні сили, привчає виробляти мову, а разом з тим і мншленія.

Та й самий процес вишукування й підбирання найкращого вислову до нового поняття зацікавлює дітей, викликаючи конкуренцію „кто краще скаже“, а це лиш сприяє на ці.

Само собою, що не треба вимагати того, щоб усі діти неодмінно спіялися на однім речевній формулі. Один школяр може викласти своє поняття такими словами; другий—а-ні трохи не затемнюючи—те саме поняття викладе іншими, а третій—ще іншими і т. д., це лиш сприяє виробленню мови. Отже досить, коли кожне таке речення лиш правдиво малює поняття, хоч би цілком відрізнялось у словах. Учитель навіть повинен сам дбати й заохочувати дітей, одмічаючи й похваляючи всяке відмінне в словах, але правдиве по змісту, речення, щоб кожне з дітей висловлювалось по своїйому.

Однак не треба думати, що коли вимагається, щоб кожна дитина сама придумувала формулу, то щоб її ж: вона й заучувала назавше. Річ у тім, що слово консервує поняття. Коли ми запам'ятаємо добре формулу, то на довго лишаємо в голові й поняття. Консервування стає міцним лиш тоді, коли формулу частіше згадують, повторюють.

Чи має ж учитель можливість услідити за тим, щоб кожна дитина правильно повторювала іменно ту формулу, яку вона вперше сама склала, не гублячи деяких слів і не додаючи тих, які вона почує від товаришів?

А коли вчитель не має можливості доглянути, щоб кожна дитина що раз слово в слово повторювала свою власну формулу, то діти неодмінно позмішують власні вирази з виразами товаришів і що раз у них буде складатися нова формула, і вони не матимуть спроможности міцно й надовго її запам'ятати.

Отже, уникаючи цього, вчитель, після того, як більшість складе власні формулювання, вибирає з них найкращу, найвдатнішу, або з кількох складає одну найяснішу і наказує одному школяреві записати її на шкільній дошці, а решті—перенести в свої зошитки. Оце вже речення—формулу, як найкращу, неодмінно треба заучити дітям слово-в-слово назавше.

Зошкам, в яких діти записують підібрані гуртом речення—формули, ми надаємо велике значіння.

Підручників зпочатку зовсім не треба, бо вони лиш псувають справу: привчають дітей не домірковуватися до всього власним розумом, а заглядати, „як то в книжці написано“. Навіть тоді, коли дітям даватиметься стільки матеріалу, що записать його вони не матимуть спромогти й мимо-волі прийдеться користуватися готовим підручником, не слід зловживати ним. Він потрібен лиш аби по ньому пригадувати

те, про що раніше вчилися. Всякий же новий виклад, нові відомости повинні зачуватися перш за все з розмови, з бесіди »).

Одначе, коли я кажу, що не слід зловживати підручником, то це ще не означає, що його зовсім не треба. Не зловживати підручником значить: 1) доглядати, щоб діти не заглядали до нього під час нового викладу, 2) не вимагати, щоб діти складали свої формули словами підручника, 3) доглядати, щоб діти не зачували по підручнику й того, чого не розуміють, 4) вимагати, щоб діти вичучене по підручнику вміли переказати і своїми словами і 5) не триматися сліпо рямців програми і тексту підручника і т. и.

Однак, це все не виключає потреби підручника, розуміється, коли він підходящий. У всякій науці є такі речі, які повинно завчити слово-в-слово, особливо дітям. Напр., хоч би й формуловки, що таке сімя, господарь і т. и. Маючи на увазі, що пам'ять у дітей м'яка, що мова у них не вироблена, що самостійне мислення не розвинене і т. д., неодмінно треба намагатися, щоб такі формули були вивчені слово-в-слово на пам'ять.

Деякі досить важні історичні закони так само треба конче вивчити на пам'ять. А це можна зробити лиш часто їх повторюючи в підручнику.

До речі, про потребу зачування формул, а подекуди й цілих уступів з історії на пам'ять слово-в-слово.

В останні часи громадянство, а подекуди й учительство з перестрахи перед безглуздим „зубрінням“ кинулось у другу недоладність: стало скасовувати всяке вчення на пам'ять.

Не буду над цим довго спинятися, бо докладні відомости по цьому питанню можна знайти в кожному підручнику педагогіки, а скажу лиш, коли дитина не заучує на пам'ять слово-в-слово формулу, то, незнаючи точної формули, не має й точного поняття; не завчивши формули слово-в-слово скоро забуває й поняття і не скористується з його ніколи; зо всієї науки „своїми словами“ багато видітає з голови і лишається лиш якийсь туманний спогад про щось неясне, розпливчасте. Навпаки, завчивши формулу на пам'ять слово-в-слово, хоч нехотя, хоч малосвідомо, вона має можливість пригадати її легко і через кільканадцять літ, а пригадавши формулу, навіть механічно, має

Сама наша назва „підручник“ ясно вказує на те, що він мусить бути лиш під рукою, аби при потребі по ньому справлятися. Наша назва в даннім разі більш відповідно характеризує роль книжки, ніж російська—„учебник“, яка наводить на думку, що по книзі треба вчитися.

спромогу пригадати її зміст її, а подумавши, зрозуміти її суть її, а це допомагає людині уявити в житті ті чи інші історичні стосунки і зв'язки.

Отже краще, коли більше розумно заучених формул-законів лишилося в голові дитини, бо тим більше маємо надії, що з неї вийде свідомо й тямуща людина.

Наука „зубрінням“ не розвиває, а наука „своїми словами“ не лишає надовго точних відомостей. Через те мусимо обидва способи розумно злучити до купи. Тому, всякі відомости спершу розтлумачуються, як слід; потім вкладаються у власно-прибрані речення-формули і, нарешті, ці речення-формули заучуються міцно на память слово-в-слово, це-б то майже „зазубрюються“. Кожу „майже“, бо таке заучування вже не буде безглуздом „зазубрюванням“ слів і літер, а заучуванням точної думки в точній формулі.

Скінчивши з в'ясненням поняття про сімю, вчитель звертає увагу дітей на значіння в ній власти хазяїна (господаря), на відносини членів сімї до нього і його відносини до них, на вагу його наказів, значіння спільної праці і т. и., цим самим викликає й утворює в них поняття про необхідні умови сімйового життя, найвищу власть в сімї, сімйовий закон і т. и. і помагає формулювати ті поняття.

Все це робиться в живій розмові запитами про знайоме сімйове життя, натяканнями, порівнаннями.

Учитель випитує; діти спершу згромаджують в купу всі свої відомости, а потім під керунком учителя розкладають їх на окремі кушки; вибирають з них самі характерні; прибирають їм вислів і після того, як учитель затвердить найкращу формулу вислову, записують її на шкільній дошці та в зшитках і заучують на память.

Ознайомити дітей з поняттям про *сімйовий закон*, найвищу власть сімї і т. и. потрібно зараз таки для того, щоб далі легше було їм зрозуміти, що таке верховна власть, державний закон і т. и. Коли діти на сімї добре розберуть і в'яснять стосунки господаря до членів сімї та навпаки, вагу сімйового закону і т. и., то тоді легко ці поняття поширити до поняття про верховну власть, державний закон і т. и., звернувши лиш увагу на різницю в обсягу території їх панування.

Взагалі ми повинні триматися прyncипа: близьке й знайоме повинно стати за ґрунт для чужого й невідомого. Тому то всіми відомостями про сімю ми повинні скористуватися так, щоб на них збу-

дувати всі дальші потрібні нам історичні поняття. Тому після сім'ї, діти таким же способом, як і попередю, під керунок учителя починають в'ясняти *що то за громада—село*, які характерні ознаки його то що. Вони констатують, 1) що одній сім'ї окремо в полі жити або в лісі погано, а тому люди живуть по кілька семей вкупі, хуторами, селами і т. и., 2) констатують, що село має відому спільну територію, 3) що в селі є такі справи, такі роботи (перелічити), які треба справляти гуртом, 4) що село має свою найвищу власть—схід, 5) що постанова сходу є закон для всього села і т. и. і 6) констатують, чим користне життя в селі, в сільській громаді.

Після цього йде порівняння відомостей про сімю з відомостями про село, звертається увага на роль в сім'ї і в селі: 1) родинного звязку, 2) спільної мети, спільних інтересів, 3) спільної території, 4) спільної праці, 5) одної найвищої власті, 6) одних законів, яких усі повинні однаково слухатися, 7) користи від гуртового життя і т. и.

Далі вишукується різниця між сімєю й селом, як формами громадського життя, по тим же пунктам.

Коли діти добре візьмуть собі в тямки, що таке сім'я і що таке село і вмiтимуть лехко в'ясняти ті чи інші стотунки людини з сімєю та селом, зрозуміють ролю цих способів гуртування в житті людини, тоді вже лехко перейти й до в'яснення того, що таке „держава“. Але для того, щоб ще ясніше викласти дітям схему державного механізму, не завадить ознайомити їх хоч в загальних рисах з тим, *що таке волость, повіт і губернія*.

Далі подаються відомости про те, хто в нас тепер *верховний володарь*, як він править державою і складає для неї закони. Тут таки слід коротенько сказати, які є верховні володарі по інших краях.

Зазначений шлях в'яснення, що таке держава, ми вважаємо дуже користним, бо в таких разі діти весь час ідуть од лехкого й відомого до труднішого й мало відомого поступово, працюючи над знайомим матеріалом; працюють з охотою; привчаються самостійно думати й спостерігати; привчаються самостійно втілювати свої думки у власноприбрані речення; підходячи до того самого предмету з різних боків, поглиблюють свої відомости про нього і запам'ятовують їх надовго; не звикають до апатичного „зубріння“. Оперуючи весь час над матеріалом з власного рідного життя, діти набираються до нього поваги, а бачучи його наукову вартість, привчаються не бігати за прикладами до „німця“, а шукати їх коло себе і т. и.

Далі перед учителем завдання в'яснити, *що таке національність*.

Для цього він мусить іти тією самою стежкою, якою й раніше йшов. Він розпитує дітей, чи в кожній сім'ї всі однієї віри, чи однією мовою балакають, чи з однаковими звичаями живуть і т. и. Розуміється, що де нема руських, поляків, там можна починати з запитів про село—чи всі в селі однієї віри, одною мовою балакають, однаково вдягаються і т. и. Цим звертається увага на те, що хоч всі в однім селі живуть, а не одної віри, мови, звичаїв, не до одної сільської громади навіть належать. Для прикладу беруться ті нації, які є в селі. Учитель запитує, чим „наші люди“ відрізняються од євреїв, поляків, руських, циган; чим євреї відрізняються од поляків та руських і т. д. Нарешті підраховуються й записуються, чим взагалі євреї відрізняються від поляків, поляки від руських і т. д. і робиться висновок, що ті риси, якими вони відрізняються одно од другого, то риси, кожної окремої національності, а звідцїля вже висновується й формула, що таке національність.

Позаяк з одного боку, в'яснення тих ознак, які поділяють людей по національностях дуже трудне, а з другого боку—таке в'яснення при вивченні історії однієї нації неодмінно потрібне, то тут треба вжити всіх засобів, які так чи инакше цьому сиріяють і які вчитель для цього вигідає. З досвіду нам відомо, що діти скоро навчаються відрізняти одну національність від другої по мові людини. Тяжко лиш там, де зрусіфкований або зпольщений елемент, але й такі перешкоди по розрішенню кількох відповідних запитань учителя скоро поборюються.

В'яснивши, що таке національність взагалі, учитель знов випитує, чим відрізняються „наші люди“ од євреїв, поляків, руських і, довівши, що „наші люди“ відрізняються од поляків, євреїв, руських тим самим, що поляки од євреїв, євреї од руських і поляки од руських, цим самим наводить дітей на думку, що й „наші люди“ складають окрему національність, бо відрізняються од інших національностей тими ж рисами, якими ті різняться проміж собою. Нарешті подається й *національна назва* „наших людей“.

Після цього діти вже про кожне зокрема знатимуть, що таке держава і що таке нація, але їм ще подекуди не ясно буде, як же стосується держава до національсти і, навпаки, національність до держави. Тому далі вчитель і повинен в'яснити ці стосунки теж на попередніх прикладах. Своїми зацитами він звертає увагу на те, що часом люди хоч і живуть в одній хаті, слухаються одного хазяїна.

навіть спільно працюють, а все ж таки не складають сімі (знайомі, сусіди, квартиранти, наймити); так само і в селі не всі мешканці одного села складають одну сільську громаду, одно село. Для з'ясування цього вчитель приводить кілька відомих дітям прикладів (часом по території двоє сел зливаються, часом село завдяки великій території поділяється на дві громади, а також і не всі мешканці села однієї нації, є й євреї, у яких своя громада і т. н.) і цим викликає у дітей розуміння, що інколи недовідатка якоїсь однієї ознаки, або якась одна залишня не дозволяють нам уже вважати відому нам річ тим, чим мали вважати з першого погляду. От же й висновок: хоч в державі всі люди слухаються одних законів, а все ж не складають однієї національності, бо між тими людьми є такі різниці, які не допускають до цього.

Щоб виробити в дітях *загальне поняття про історію*, учитель наказує, наприклад, дітям розпитатися дома: коли вони родились, хто їх доглядав, на яким році почали говорити, чи не слабували коли часом, що робили весь час до поступлення в школу, як почали ходити до школи і т. н., а також пригадати і самим, що вони памятають з свого життя, а потім все це розказати йому в школі. На другий раз наказує розпитатися про життя батька, матері, баби або діда; потім довідатися взагалі про життя сімі.

Для цього радить: 1) *розпитавшись* у батьків та *розглянувши починальні (панахідні) граматки* дізнатися, чи й раніш з стількох душ складалась сімя, як тепер, чи збільшилась, чи зменшилась;

2) *розпитавшись і оглянувши старі межі*, дізнатися, чи завше семя посідала однакову площу поля, городу і т. н.;

3) *переглянувши старі і нові речі* в дворі, коморі, на горищі і т. н., (вози, плуги, коси то що) довідатися, з чого сімя раніш жила;

4) довідатися, чи завше жила сім'я в одній хаті і чи однаково було будівель в дворі, *розшукавши і оглянувши руїни, горбища то що*;

5) як хто зуміє, довідатися: а) чи попереду сім'я жила разом, чи тепер і чому, б) хто раніш хазяйнував, в) чи попередній хазяїн порядкував, чи теперішній і т. н.

Ми певни, що діти з цікавістю дошукуюватимуться до всього потрібного і з великою охотою розповідатимуть учителеві про те, чого дізнались. Тут учитель вперше подасть їм *термін історії*, скаже, що все, що вони про себе оповідають є їхня історія. Таким самим способом під керуном учителя діти повинні дізнатися і про історію села. Але тут ще діти випитують у родичів, чи нема й якої пісні

про рідне село *). Далі вчитель робить екскурсію з дітьми на де-які руїни хат, церкви, на могили кладовища, вишукуючи там такі старовинні речі, які подавали-б ті чи інші відомости про давнину (вишукавши або викопавши при дітях таку річ, вчитель повинен запитувати, про що саме вона свідчить); веде дітей в поле аж до межі з полями сусіднього села, придивляючись, чи ця межа не мінялась; розпитує, чи в тім селі так само балакають, як і в ріднім, чи нема яких відмін в словах або в вимові, а між иншим запитує й про те, чи можна на ярмарку пізнати, хто з якого села (відмінні слова, вимова, вбрання і т. и.). Крім того, вчитель мусить роздобути які-небудь старі грамоти (в розправі, волості, в церкві або у приватних особ) про данне село і дати їх дітям прочитати або, як діти не втнуть, то прочитати їх самому для дітей.

Всіми наведеними засобами вчитель допоможе дітям утворити поодинокі поняття про історію: а) кожної окремої дитини, б) сімі дитини, і в) села, в якому дитина живе, а на підставі цих поодиноких понять систематичними запитами, доведено дітей до утворення розуміння і *поняття, що таке історія взагалі.*

Переказуючи свої відомости про себе, про сім'ю та про село, діти самі помітять, що в світі все міняється то на гірше, то на ліпше. Отже завдання вчителя в кожному таким випадку довести дитину до *зрозуміння, які причини міняють життя на ліпше, а які на гірше, і що треба було б робити в тім чи иншому випадку, щоб переміна не пішла на гірше, а на ліпше.* Так само розбіраються відомі дітям причини й їх наслідки в житті рідного села, а нарешті вчитель наводить дітей на зрозуміння, що держава, як спілка людей, має багато однакових з сімєю та селом умов життя, а тому й життя держави повинно мінятися через ті самі причини і з такими самими наслідками, як і в селі та сімі принаймні в тих межах, в яких держава має з селом та з сімєю однакові умови життя. А як державу складають кілька національностей, то і життя кожної національності йде таким самим шляхом, як державне, сільське та сімйове.

Зрозумівши з прикладів, яка користь з того, коли знаєш і не забуваєш власного життя (своїх помилок та добрих вчинків), життя сімі та села, діти самі дійдуть до розуміння, *для чого потрібно знати історію рідного народу.*

*) Пісні про окремі села трапляються досить часто, особливо дражливі, в яких одно село висмієє сусіднє, при чім зазначаються й характерніші прикмети давнього села, його мешканців то що.

Дізнавшись про історію окремих людей (себе, батька, матері), сім'ї та села з людських переказів, пісень, записів, з поміченої відміни в словах та вимові, з огляду старовинних річей та руїн,— діти сами зроблять висновок, що й про історію рідного народу можна довідатися тим самим же шляхом, то-б-то: 1) з переказів, 2) народніх пісень та оповідань, 3) стародавніх одмінних слів, 4) старого писання, 5) розгляду старих меж, 6) розгляду руїн, 7) розгляду старих річей, 8) роскопок і т. и. Таким способом діти самі довідуються про джерела історії.

Вчитель лиш підвердить їх висновки.

Перед тим, як почать ознайомлювання дітей з рідною історією, вчитель мусить *ознайомити їх з картою*; попередю з планом кімнати, в якій діти вчать; потім всієї хати, двору і тієї вулиці села, на якій стоїть ця хата. Поруч з цим діти повинні самі складати плани класної кімнати, хати, двору й вулиці. Далі діти знайомлюються з картою самого села, села з належними йому полями, лісами і т. п., з картою волости, повіту, губернії і держави, а нарешті з картою сучасного оселення рідної національності. Для вивчення ж рідної історії потрібно мати кілька карт, в залежності від тих змін, які були в території оселення рідної нації.

Що до самого ознайомлення дітей з характернішими рисами історії рідного народу, то пам'ятаючи, що маємо діло з дітьми, на яких сухий переказ не зробить жадного вражіння, мусимо подбати про таку *форму і зміст викладу*, які глибоко захоплювали б і дитячу душу, і легко вкладалися б в дитяче розуміння, і надовго лишалися в їхній пам'яті. Що до цього, то ми, українці, поставлені в значно кращі умови, ніж інші народи, бо маємо те, чого інші народи або зовсім не мають, або мають дуже мало: ми маємо народню історію, складену самим народом з щиронаціональним характером. Це—*народні оповідання та народні пісні про старовину*.

Правда, народніх оповідань ще мало зібрано, але ж це не означає, що їх більше не можна зібрати; і ми певні, що збирання таких оповідань способом, який нижче наводимо, в великій мірі прислужиться дітям до свідомого вивчення рідної історії.

Що ж до пісень, то чи єсть *лекша й цікавіша форма*, ніж пісня для зрозуміння і вивчення на память слово в слово на довгий час тих чи інших відомостей з рідної історії?

Пісню складав народ „не муді ствую лукаво“, а щиро, просто й безпосередне виливаючи в ній те, що відчувала душа народня. В її

він так доступно змалював своє життя, що й мала дитина легко зрозуміє, про що оповідає пісня; своєю простою, широко-народньою мовою, виразно зазначеною ідеєю, реально художніми картинами минулого— вона однаково зрозуміла як старому, так і малому. Музичний же розмір сам собою надовго вибиває в пам'яті текст пісні, особливо, коли цьому ще й допомагає заучування мелодії.

З наведеного видно, що *найкращий підручник рідної історії— це народні оповідання та пісні.*

Відповідаючи формою та змістом душевним та розумовим силам дитини, оповідаючи про минулі часи і побут народу, вихваляють краєвих сивів народу, що з безмежної любови поклали життя за долю його, пісня не тільки *будитиме любов до рідного краю*, а й усвідомлюватиме її, *розбуджуватиме в новому поколінні свідому повагу до всього рідного, розвиватиме чуття національних гордоцій*; разом з тим, подаючи краєві зразки народньої творчості, пісня *виховає в дітях загальний смак до прекрасного, розвине естетичне почуття*, а подаючи зразки художніх музично-картинних зворотів мови та окремих слів, в великій мірі *поможє дітям виробити чисту не посповану мову.*

А це все не аби який плюс; тим більше, що в таким разі матимемо матеріал з природженого джерела творчості народньої душі.

З другого ж боку такий шлях буде й паралельним тому, яким діти дізнавалися про історію сімі та села, а це теж має свою рацію.

Що ж до самого плану, то, не маючи на меті викладати дітям систематичний курс, а лиш бажаючи поки що ознайомити їх з характернішими рисами історії рідного народу, думаємо, що краще *починати ознайомлення з тим, наслідки чого якнайкраще помітно в сучаснім життю.* Знаходячи матеріал про старовину серед своїх родичів та односельців, діти тим більше зацікавляться і легше їм буде зв'язати минуле з сучасним. Для цього ми радимо починати не з перших часів оселення славян на Дніпрі, як звичайно робиться, але вибравши тільки те, що найяскравіше характеризує історію українського народу, починати з того, що відоміше й тепер серед народу.

Ми радимо спинитися власне на таких характеристиках нашої історії: 1) доісторичний та княжий час, 2) татарщина, 3) польщизна, 4) козаччина взагалі, 5) хмельницщина, 6) гайдамаччина, 7) панщина, 8) чумаччина і т. п.

Про кожну таку історичну добу або характерну рису треба *подавати лиш головніші відомости*, але пильнувати, щоб вони були добре розтлумачені і міцно засіли в дитячих головах.

Робиться це завше *по певному планові*...

Скажемо, треба вяснити і навчити дітей розуміти, що таке панщина. За кілька день наперед вчитель наказує дітям розпитаться на селі, хто і що там знає про панщину, а також списати у односельчан ті пісні, в яких вони співають про панщину. Я певен, що в призначений день діти принесуть стільки цікавого матеріалу (дідівських спогадів, переказів, народніх оповідаць, пісень і т. и.), що вчителеві навряд чи й доведеться що-небудь од себе додавати. Його роль зведеться тільки до того, щоб керувати чергою переказів та ставити нарешті систематичні запитання з приводу переказаного. Характер цих запитань, приблизно, може бути такий: 1) хто за панщини старшинував над людьми в селі, призначав роботу, судив, карав і як карав, оддавав в москалі, дозволяв будуватися, дружитися і т. и., 2) на кого люди робили? 3) чи багато робили? 4) чи мали власну землю, хату, воли, корови і т. и.; 5) що мали своє? 6) чи багаті були люди? 7) чим промишляли, з чого жили? 8) як обробляли землю? 9) що сіяли? 10) чи торгували й чим? 11) чи вчили дітей, де і як? 12) чи тяжко жилося? 13) чому тяжко? 14) чи не тікали люди? 15) яка доля втікачів і т. д.

Спершу діти відповідають словами, а потім під доглядом вчителя записують відповіді в своїх зшитках і заучують уже на память (для переказу) в тім порядку, в яким списано. Також з всіх пісень про панщину, які принесуть діти, вчитель вибірає кращу, її всі переписують і заучують слово в слово, хоч без мотиву. Без мотиву, розуміється, тоді, коли вчитель сам його не знає, або взагалі не вмів співати.

Дуже бажано, щоб вчителі на Україні вмів співати. Там, де народ вславився на весь світ своєю піснею, бажано, щоб і вчитель умів співати, знав і розумів народню пісню і дітей цьому навчав.

Цікаві спогади, перекази та народні оповідання вчитель записує собі в книжку (пригодяться на другий рік йому), надзвичайно ж цікаві наказує і дітям списати та вивчити.

Таким самим способом збираються дітьми на селі і системазуються в школі відомости про татарщину, козачщину, польщину, хмельницьку, гайдамачщину, чумачщину і т. и. Коли відповідних пісень

діти не приносять, то вчитель повинен сам їх підібрати й дати дітям записати та вивчити з ними.

Такими піснями ми вважаємо:

I. Про княжі часи.

(Збірник „Історическія пісни малорусскаго народа съ объясненіями В. Антоновича и М. Драгоманова“, т. I і II, Київ, 1873 р.)

- 1) Ой там під вербою збиралась рада, хлопців громада.
- 2) Воротар, воротарчику!
- 3) Ой рано, рано куроньки запіли!
- 4) Пан переберваченько.
- 5) Ой як бе та й бе на царів-город.

II. Про Хмельницину, козаччину, польщину, татарщину та турецщину.

(Збірник „Історическія пісни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“. Том перший).

- 1) З суботи на неділю заказали на війну—ст. 27.
 - 2) Князь Роман—ст. 38.
 - 3) За річкою вогні горять, там татари полон ділять—ст. 75.
 - 4) У святу неділю не сизі орли заклекотали (дума)—ст. 88.
 - 5) В Цариграді на риночку та пе Байда горілочку—ст. 145.
 - 6) Козак Голота—ст. 168.
 - 7) Дума про Самійла Кішку—ст. 208.
 - 8) Дума про Марусю Богуславку 280.
 - 9) Кляла цариця, вельможна пані, Чорнее море проклинала—ст. 245.
 - 10) Ой три літа, три неділі минулося на Україні—ст. 270.
 - 11) Зажурилась Україна, що вічим прожити—ст. 274.
 - 12) Та й чую загадано та заповідано усім козаченькам—ст. 314.
- Другий том:
- 1) Із день години, як стала тривога на Україні (про Хмельницького та Барабаша)—ст. 8.
 - 2) Чи не той то хміль, що коло тичини веться (про Жовті води)—ст. 18.
 - 3) Ой озветься пан Хмельницький (Корсунське бойовище)—ст. 36.
 - 4) Засвистали козаченьки в похід з полуночі—ст. 38.
 - 5) Не дивуйте добрі люди (про Перебийноса)—ст. 39.
 - 6) Повіяли вітри всі буфні—ст. 48.
 - 7) Ой що то за хижка там на виріжку (облога Збаража)—ст. 54.

- 8) Від темного лісу до зеленого гаю (про Нечая)—ст. 66.
- 9) Із низу Дніпра тихий вітер віє, повіває (похід на Молдавію)—ст. 103.
- 10) Висипали козаченьки з високої гори (Берестецьке бойовисько)—ст. 107.
- 11) Зажурилась Хмельницького сідая голова (смерть Хмелья.)—ст. 123;
До того з збірників Лисенка, Конощенка:
 - 1) Ой січ—мати!
 - 2) Ой Морозе, Морозенку.
 - 3) Ой і не гаразд, запорожці.
 - 4) Ой на горі вогонь горить,—та інші, які вчитель вважатиме підходящими.

III. Про гайдамаччину.

- 1) За Сібіром сонце сходить.
 - 2) Ой наварили ляхи пива.
 - 3) Максим козак Залізник.
 - 4) Про Саву Чалого,
 - 5) Ой пили ми пане брате. (Українські пісні—Конощенка) ст. 71.
 - 6) Дарувала Катерина козакам лимани. (Українські пісні—Конощенка) ст. 114.
- } Збірники М. Лисенка.

IV. Про панщину.

(Збірник „Труды этногр. стат. експедиции въ западно-русскій край, собр. Чубинскимъ“, том 5-й)

- 1) Добре було нашим батькам на Вкраїні жити, ст. 1064.
- 2) Ходить попик по церквіці, ст. 1065.
- 3) Намахався мужик косою, ст. 1065
- 4) Ой летіла зозуленька, (Збірник Котевка).
- 5) Ой—1791 року... (Збірник Лисенка).

б) Про чумаччину.

(Збірник І. Я. Рудченка „Чумацкія народнія пѣсни“ видання 1874 р. в Києві).

- 1) Гей, запряжім, братця панове молодці, та тії новіі вози!—ст. 81.
- 2) Ой загули чорні галенята да у темному лузі—ст. 87.
- 3) Де явір в полі—пасе воли чумак—ст. 238.
- 4) Ой да йшов чумак та дорогою—ст. 94.

- 5) Гей рано, рано ясне сонце сходить—ст. 101.
- 6) Ой в неділеньку, рано-по-раненьку—ст. 102.
- 7) З поля вітер віє, за Лиманом завіває—ст. 117.
- 8) Ходить чумак по-риночку—ст. 117.
- 9) Ой не стелся хрещатий барвінку—ст. 129.
- 10) Забіліли сніги, забіліли білі—ст. 153.
- 11) Ой ходив чумак сім рік по Дону—ст. 156.

Розуміється, що не всі пісні треба вивчувати з початку до кінця, бо на це й часу не вистарчить. Деякі вивчуються цілком, а з деяких лиш характерніші уступи.

Не кожна пісня досить вичерпує відомости про те історичне явище, яке в ній малюється. Отже вчитель у вміру потреби додає до пісні свої пояснення в формі оповідань, а часом оповіданнями попереджає пісню, щоб скоріше й краще її зрозуміли.

Оповідання повинні бути прості, не довгі, лехкі й цікаві, а найголовніше,—розказувати треба з захопленням. Лиш отоді вони не вудитимуть дітей і надовго западуть в їхні молоді душі.

Після кожного оповідання треба хоч коротенько побалакати про переказане: випитати прослухане, порівняти з іншими оповіданнями, зробити загальний висновок і т. и. В такім разі вивчені пісні і подані до них оповідання лишать по собі глибокий слід і в розумі дитини.

Вивченням народніх оповідань про старовину та народніх історичних пісень і закінчується перший обсяг відомостей про життя рідного народу *).

У великій пригоді при навчанні історії стають мапи та малюнки.

Мапи дають дітям змогу лехше замічати і затамлювати все, що розказується. Затамлюючи малюнки, контури морів, смужки річок, цятинки городів, фарбу відзначених місцевостей і т. и., діти вкупі з тим затамлюють і те, що про ті річки, городи та місцевости розповідається, які події там відбувалися і т. и. Запам'ятавши, наприклад, смужку, що означає на мапі шлях походу Хмельницького, дитина

* В початковій школі його можна розпочинати навіть з першого року науки, а краще з другого, аби лиш до скінчення школи діти встигли його запам'ятати.

В сучасній програмі початкових шкіл історії, як науки, навіть і немає. Та жавряд чи це й потрібно. Є в школі читання історичного матеріалу.

От часи того читання й треба так використати, щоб вони дали дітям перший обсяг відомостей з рідної історії.

має змогу лекше й швидче пригадати всі ті місцевости, городи й села, через які Хмельницький проходив.

Найкраще, коли мапа пристосована для вивчення тільки однієї якої-небудь події або епохи. В противному разі, коли на мапі багато всяких відзнак, увага дітей розпорошується і тоді їм за дрібницями важко знайти головніше.

Написи, відзнаки й фарби на мапах повинні бути яскраві, помітні.

Перше ніж показувать друковану мапу учитель що разу мусить на шкільній дошці крейдою накреслить все, що треба зазначити на мапі.

Робиться це в міру розказування або читання. Розказується, наприклад, про проходи Хмельницького. Учитель спершу накреслює крейдою контур Чорного моря, Дніпра, Дністра, Балтійського моря й Висли—головні віхи території України й Польщі; далі відзначає Запоріжжя, Київ, Львів та Варшаву—головні пункти подій за часи Хмельниччини. Після того розповідає про походи і, як тільки згадає про яке місце, зараз відзначає його на „крейдяній“ мапі. Говорить, наприклад, про Кодак—одзначає на мапі, де саме був Кодак; говорить про Жовті Води—накреслює смужку цієї річки і т. и.

„Крейдяну“ мапу треба накреслювать для того, щоб як найбільше економить увагу дітей на тім, що саме потрібне, бо як зразу виставить дітям друковану мапу, то очі їх розбіжаться й за дрібницями не поміять того, що треба, а забудуть пам'ять тім, що зовсім не потрібне.

Скінчивши розповідать урок, учитель спершу випитує дітей по крейдяній мапі і тільки після того чіпляє на дошку друковану та й закликає дітей порозшукувати на ній ті місця, про які оповідається в історії і які він означив на крейдяній мапі.

При повторюванні уроків треба заохочувати дітей малювать крейдою мапи і відзначать на них потрібні місця.

Словами не можна так яскраво й правдиво показать дітям старовинні речі, як малюнком. Ніякі оповідання не змалюють в їхній уяві так правдиво, скажемо, княжу одягу, як малюнок. Через те самі малюнки стають необхідною підмогою при навчанні історії. Вони часто роблять на дитячу душу дужче вражіння, ніж слово; глибше врізають в дитячу пам'ять потрібний матеріал.

Малюнки, як і мапи, треба одбирать такі, на яких нема нічого зайвого. Тільки те, що треба для уроку. Инакше—увага дітей розбі-

ється на інші речі, змальовані на тім самім малюнкові, і по-за тими другорядними речами зблідніе образ як раз того, про що мова йде.

Малюнки треба вибирати великі, з яскравими фарбами і неодмінно художні (мистецькі). Бо який-небудь малюнок тільки збиває дитячу увагу з пантелику, дає їй неправдивий матеріал і т. п. Погані малюнки не тільки не корисні, а навіть шкодливі, бо збивають дітей з правдивого розуміння минулого.

Поруч з великими малюнками, які навмисне виробляються для шкіл, можна добре користуватися художніми альбомами, а також поштовими картами, листівками.

З карток найлегше скласти найповніший альбом малюнків на історичні теми. Це дешевше обходиться, ніж інші альбоми, і приступніше для всякої школи.

Малюнки, якими намічено покористуватися для уроків, не треба чіпляти на стіну діти, доки їх не розглянено на уроках. Діти зневажливо ставляться до того, що завше висить на стіні. Не розглянувши зразу всього, як слід, вони часто не зрозумівши або й перевернувши зміст малюнка, звикають неправдиво розуміти те, що там змальовано. Отже щоб цього не траплялось, щоб не доводилось пізніше виправляти те, неправдиве розуміння, яке складається у дітей через недогляд учителя, треба кожен малюнок показувати дітям в свій час; тоді саме, коли вони вже добре підготовлені до його зрозуміння. Малюнок треба показати і розтлумачити. Тоді тільки діти зрозуміють його, як слід. Малюнок, який показується дитині вперше, робить на неї дужче враження і глибше врізується в її пам'ять. Тільки після уроку малюнок чіпляється на стіну назавше або хоч на скільки день.

Кінчаючи короткий огляд способів навчання дітей історії, ми мусимо признати, що найголовніша причина успіху цієї науки лежить не в тих чи інших способах навчання, а в відносинах учителя до самого предмету науки. Коли учителем керує гаряча любов до народу, до його минулого, до нашої мило поетичної старовини; коли учитель на уроках стає не тільки перекажчиком минулого, а натхненним свіцем слави його; коли він своїм оповіданням запалює в дитячих душах на все життя невгасимий вогонь любови до рідного краю, до рідної старовини, до свого люду,—тоді він, не зважаючи на всі його методичні хиби, найкраще робить своє діло. Коли ж в душі його тільки ворухиться холодне бажання сумлінно виконати свій обов'язок, не погрі-

шить проти методики, то як би він не старався, яких би способів не підбирав, ми не певні, що він зуміє запалить хоч одно дитяче серце щирою любовю до свого краю, до свого люду.

А коли цього не буде, то нема із-за чого й дітей приневолювать, нема із-за чого марнувать їх кращі часи молодощів.

Завдання учителя історії не в тім, щоб напхать дитячі голови історичною січкою, а в тім, щоб запалить їх любовю до своєї нації. А любов викохується тільки любовю.

ПЕРЕДМОВА.

Зважаючи на те, 1) що народ наш любить і шанує рідну пісню, 2) що часто йому доводиться купувати для вжитку такі пісенники, які видаю лиш для того, щоб заробити копійку,—склав я оцеї пісенник справжніх народніх пісень та дум, в яких оспівується історична доля нашого народу. Тут я звів до купи історичні пісні та думи, що до сього часу розкидані були по всяких пісенниках та наукових виданнях. На жаль, живучи в глухому місті, я не мав змоги використати весь цінний пісенний матеріал, який тільки де є надрукований.

Все ж таки я мав змогу перевірити тексти пісень по кількох варіантах (про Нечая, наприклад, та Бондарівну—звірено більше, ніж 100 варіантів) і звести їх до купи, взявши з кожного те, що найправдивіше та найкраще освітлює ту чи иншу історичну подію, той чи инший час. Подекуди для ясности та для лехкости я повставляв свої слова або своїми замінив слова тексту в матеріалах. Це робив я лиш на основі тих наукових розвідок, які мав під рукою, та лиш там, де певен був, що така заміна не тільки не пошкодить, а навпаки, посприяє правдивости пісні. Та й слів таких дуже мало, і всі вони в пісеннику відкреслені. Після кожної пісні помічено, з якого джереза вона або основа її взята.

Скорочені помітки треба розуміти так:

К. Ст. = „Кіевская Старина“.

А. і Д. = „Историческія пісни малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова, т. I і II.“

О. У.-Р. Н. II. = Огляд українсько-руської народної поезії, Ф. Колесси.

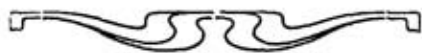
Чуб. = Труды этнографическо-статистической экспедиції въ западно-русскій край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣль. Матеріалы и изслѣдованія, собраные д. чл. II. П. Чубинскимъ. Томъ пятый.

З. Н. Т. Л. = Записки наукового товариства імени Т. Шевченка, у Львові.

- Л. д. = М. Лисенко. Збірник народних українських пісень (для хору),
десятки I—XII.
- Л. зб. = М. Лисенко. Збірник українських пісень (для одного голосу),
випуски 1—7.
- „300“ = 300 найкращих українських пісень, вид. „Вік“.
- Ф. = Українські пісні з нотами, вид. коштом друкарні Є. І. Фесенко,
вип. I—IV.
- Коцив. = Коципинський А. Пісні, думки і шумки руського народу на
Подоліі, Україні і Малоросіі.
- М.—50 = Малашкинъ Л. Д. 50 українських пісень.
- Рудч. = Чумацкія народныя пѣсни, И. Я. Рудченка.
- Конц. = Г. М. Концевичъ. 40 малорос. трехгол. пѣсенъ, вып. I, II,
III, VI, V. } Репертуаръ Ку-
„	„	„	25	„	„	„	II,
„	„	„	30	„	четырехгол.	„	III,
„	„	„	30	„	„	„	VI,
„	„	„	30	„	„	„	V.
- обанскаго по-
скаго пѣвче-
скаго хора.

Г. Нау.

ЧАСИ ДОІСТОРИЧНОЇ ТА КНЯЖОЇ
ДОБИ.

Часи доісторичної та княжої доби.

Більше півтори тисячі літ минуло, як на землях теперішньої України оселилися предки наші слов'яне. Слов'яне.

Землі тоді було вволю. Де-хто хотів, там і оселявся. Проте слов'яне не розпорошувалися, а осідали при купі цілими родинами. Діти слов'ян виростали, обзаводились своїми семьями, а од батьків не одрізнялися: жили вкупі з ними одним хазяйством. В таких семьях збиралося часом по 200—300 душ. Хто був найстаріший, той і правив усією родиною. Коли ж він ставав до того нездатним, на його місце вибирали спиритнішого старшину. Де по сусідству жило кілька родин, там родинні старшини сходилися на раду, що за того часу звалася вічем, і гуртом вимірковували, що і як їм треба зробити, щоб усім гаразд жилося. Отак і правили слов'яне самі собою. Не було в них ні князів, ні царів, ні панів. Тільки й начальства, що старіші люди (діди) та „віче“.

Слов'яне дуже любили волю. Через те ото й не корилися вони нікому, ніякого начальства не терпіли. Як тільки хто з дідів почне було ними занадто коверзувати—зараз його скинуть, а за старшого виберуть другого.

Отак і жили слов'яне на вільній волі. Кохалися в хліборобстві: сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес і т. и.; розпложували силу худоби і випасали її по безмежних та роскішних степах; били по лісах дикого звіря; тилилися бляжильництвом; ловили й приручали диких коней; торгували з греками воском, медом, зерном, шкурами і т. и.

Вірили вони, що сонце, грім та блискавка, то все боги. Сонце звали „Даждь—Бог“, а грім—„Перун“. Вірили, що в лісі є лісовий Бог—„Поляри“; у воді—„водяник“ та „русалки“, а в кожній хаті—„домовик“. Кожен слов'янин молився сам за себе, де хто хотів. Ні жреців, ні храмів не було. Слов'янки справляли й свята, в які піснями та гризцями вихваляли своїх богів. В той час, коли зима по вертала на весну, святкували народження свого нового бога—сонця. Вірили, що сонце родиться що-року нове. Свято те звалося в них колядою. Народження нового бога—сонця вихваляли піснями—колядками. Весною впоряжали свято веснянок, літом Івана Купала і т. и. Коли настала християнська віра, то ті стародавні поганські свята причепили до християнських свят і так залишили й до сього часу.

Князь і
військо.

В VIII—IX в.в. стали нападати на словян дикі степові народи, що насунули сюди з Азії. Не захотілося слов'янам морочити собі ними голову, не захотілося самим стати на оборону своїх земель, не розміркували вони добре, що з того може статися, та й почали наймати собі сторожів од азіятів серед сусіднього народу варягів. А варяги були завзяті й до війни сиритні. Вони охоче наймалися цілими ватагами до слов'янських сіл та городів обороняти їх од азіятів. Варяги звали своїх ватажків „князями“.

Спершу князі наймалися обороняти і захищати од азіятів тільки ті села та городи, що закликали їх до того. Вони умовлялися з вічачами за плату, збирали потрібне число воєнків серед варягів та подекуди охочих і серед слов'ян і з тим військом стерегли слов'янські землі. Ні в які внутрішні справи слов'янського життя не втручалися і не мали на те ніякого права. Просто були собі сторожами (наймитами) слов'ян. Як добре стерегли,—віча їх за те шанували, подарунками обдаровували. А як погано—проганяли та крапчих наймали.

Коли азіятів було не чуть, князі з військом (дружиною) наймалися до купців слов'янських провозити їх в дорозі до Царьгороду на торг, обороняти од всяких грабіжників. Інколи ж князі самі напали на азіятів або на подорожніх купців і грабували їх. Таких князьків згодом стало на слов'янських землях чимало. Вони збирали собі дружину не тільки серед варягів, а й серед слов'ян із слов'ян. Особливо охоче йшла у дружину молодь. Князі платили їй за службу не стільки грошми, бо грошей тоді було мало, як кінзми, зброєю, одежою та дівчатами, яких викрадали то в азіятів, то в греків, то по сусідніх слов'янських селцях. Жінку тоді треба було купити або вкрасти—отже молодь охоче брала плату дівчатами.

Дружина.

В дружину князя наймалася звичайно молодь, що не хотіла господарювати, а любила побурлакувати. Збереться ото громада хлопців, змовляється між собою та й гайда у найми до якого-небудь князя. Наймалися не тільки до тутешніх князів, а навіть до царьгородських купців.

Під вербою, під зеленою
Стояла рада—хлопців громада;
Раду радили не еднакою,
Не еднакою, а троякою:
„Скиньмося, браття, по золотому,
По золотому, по червоному!“

Ой, ходімо ж ми до ковальчика,
До ковальчика, до золотничка:
Покуймо ж собі мідяні човна,
Мідяні човна, золоті весла¹⁾;
Ой спустимося на тихий Дунай²⁾,
Долів Дунаєм під Царьгород!

¹⁾ „Мідяні човна“ та „золоті весла“—дуже гарні.

²⁾ Ідучи до греків, слов'яне спершу пливли до Дунаю, а звідтіля вже чи морем чи суходолом добиралися й до самого Царьгороду.

Ой, чуємо там доброго пана,
 Що платить добре за служеньку.
 Ми йому будем вірно служити.
 А він нам буде добре платити.
 Ой дає на рік по сто червоних,
 По сто червоних, по коникові,

По коникові та й по шабельці,
 Та й по шабельці, по парі сукон,
 По парі сукон та й по шапочці.
 Та й по шапочці, та й по панночці,
 По калиновій стрільці, по хорошій
 дівці.

(А. Д. та О. 4—Р. Н. П., 36).

Вільний час князі проводили з дружиною в бенкетах:

„А в тих наметах все столи стоять,
 Все столи стоять позастилані,
 Позастилані все килимами;
 А на тих столах все кубки стоять,
 Все кубки стоять наповняні.
 По за столами все пани сидять,
 Меж тими панами красний паничу,

Красний паничу, пане Іване.¹⁾
 Перед паничем вірні слуги;
 Просяться вони у Невір-землю:²⁾
 „Пустимо стрілку, як грім по небу;
 Пустимось кіньми, як дрібен дощик;
 Блискаємо шаблями, як сонце в
 хмарі!“

(А. і Д.).

Побенькетує отак князь з дружиною, погомонить, та й дивись:

Похід і з
 бич.

„Ой, рано, рано, куроньки піли,
 Ой, ще ранче наш панок устав.
 Ой, устав, устав, коника сідлав,
 Ой, сідлав, сідлав в поле³⁾ ви-
 їзжав,
 В поле виїзжав, з конем розмовляв:

„Ти, коню сивий, будь мі щасливий!
 Будь мі щасливий на три дорозі!
 На три дорозі, та у три землі:
 Одна дорога—та в Волоськую,
 Друга дорога—та в Німецькую,
 Третя дорога—та в турецькую“.

(А. і Д.).

Коли щастило, то з походу повертався ватажок при великій здобичі:

„З Волощини йде—волики веде,
 З німецьчини йде—грошики несе,
 З турецьчини йде—коники веде.

Ой воликами на хліб робити,
 А грошиками війську платити,
 А кониками з військом їх⁴⁾ бити“.

(А. і Д.).

Повернувшись з походу, дружина паювала здобич, звичайно, нарівно або по жеребку: кому що припадеться, а ватажок вибирав собі, що краще:

„Перебирає між кониками:
 Котрі ліпші, то собі бере.
 Котрі гірші, служейкам дає.

Перебирає між сіделками:
 Котрі ліпші, то собі бере;
 Котрі гірші, служейкам дає.

¹⁾ Ватажок, господарь.

²⁾ В чужу землю, де люди не віровали так, як славяне.

³⁾ В похід.

⁴⁾ Ворогіа.

Перебирає між вуздечками:
 Котрі ліпшіі, то собі бере;
 Котрі гіршіі, служейкам дає.
 Перебирає між сукенками:
 Котрі ліпшіі, то собі бере;
 Котрі гіршіі, служейкам дає.

Перебирає чоботойками:
 Котрі ліпшіі, то собі бере;
 Котрі гіршіі, служейкам дає.
 Перебирає між дівоньками:
 Котрі ладнійшіі, то собі бере,
 А що погані, служейкам дає¹⁾.
 (А. і Д.)

Життя князя і
 дружини у війсь-
 ну від походу
 годину.

У війсьну від походу годину вояки ходили на лови.

„Ой рано, рано кури запіли,
 А ще раніше N²⁾ устав.
 N устав, лучком забрязчав,
 Лучком забрязчав, братів розбуд-
 жав;
 „Вставайте, братці, коні сідлайте,
 Коні сідлайте, хортів скликайте.
 Да поїдем, братці, у чистее поле,

У чистее поле куну ловити. (шедр.)
 (Чуб. III).
 Коня сідлає, гадку гадає:
 „Коню мій сивий будь мі щасливий!
 Поїдемо ж ми в чистее поле,
 В чистее поле та в темний лісок
 За чорним туром,
 За грубим звіром. (К. Ст. 1887,
 I—81).

Вийде ото мисливець в поле.

„Держить коня да за поводя,
 Держить хорта та на ретязі,
 Держить сокола та на рученьках.
 Пустив коня в чисте поле,
 Пустив хорта в темні ліса,

Пустив сокола по-під небеса.
 І кінь біжить—пару коней мчить³⁾,
 І хорт біжить і зайчика мчить,
 І сокіл летить та качечку мчить.
 Тож пану N та на кушання.
 (А. і Д.)

Коли ж стомиться або знудиться князь, то йде в свій намет.

„А в тім наметі золотий стільчик;
 На той стільчик гордий пан сідає,

Гордий пан сідає у віграни грає,
 У віграни грає, красно співає“.
 (А. і Д.)

та так себе й розважає.

Підбивання сло-
 вянських пле-
 мен і збір дан-
 ини.

Отак спершу жили князі, а чим далі, то все більшої набиралися сили. Збираючи при собі велику дружину, князі неслухалися вже віча і вимагали від словян плату не по умові, а скільки кому було забажається. Словяне тим обурювалися, сперечалися, не давали плати, пробували прогнати нахабних князів, та вже не мали для того сили. Маючи в руках військо, серед якого вже чимало було й словян, князі не зважали на словянські жалі й силою дерли з них, що хо-

1) В цій шедрівці перед кожним „перебирає“ приспівується: „Пан Хомуненько Переберниченько“, а після „бере“ і після „дає“ приспівується: „Сам молоденький, кінь вороненький“.

2) Тут вставлялось імя пана. Коли колядується, то вставляється імя господаря.

3) Во то кінь вчений: побіжить між дикі коні, та й приманить їх до хазяїна.

тілі. Вони стали обходити сусідні слов'янські землі й силою примушувати слов'ян платити їм податки. По великих городах самі осідали й правили там, як хотіли, а по менших своїх дружинників, воєвод та правителів настановляли. Воєводи вдвоє дерли податки: щоб і князеві оддати і собі набирати. За те князі дарували їм слов'янські землі та й самих слов'ян, коли ті не мали чим силатись податок.

Отак мало-по-малу князі та їхні воюки з наймитів стали панами над слов'янами, а слов'яне через попередню неохоту до збройної оборони своєї землі опинилися в ярмі у своїх слуг, стали їхніми підданими, рабами.

Князів стало на слов'янських землях багато. Всі вони поглядали один на другого вовчим оком і гризлися безперестанку за кращі землі, села та городи. Вони то збидали слов'янські землі до купи, в одно князівство Київське, то розбивали його на шматки. Князі намагалися підбити під себе не тільки слов'янські землі, а й де-які сусідні. Серед таких князів особливо вславився Святослав, взятий воюка. Він майже все своє життя воював, особливо багато з болгарамі та грекамі:

Святослав.

„Ой, як бе, та й бе на Царів-город.
Царь ся дивує, хто то воює;
Всі мішаночки полякалися;
По ринку ходять, рученьки ломлять;
А мішани ходять, все раду радять.
Що тому воюці за дари дати ¹⁾?
Вивели йому коня в наряді.
Він коня то взяв—не подякував,
Не подякував, шапочки не зняв,
Шапочки не зняв, не поклонився,
Не поклонився й не покоровився.
Ой, як бе, та й бе на Царів-город.

Царь ся дивує, хто то воює;
Всі мішаночки полякалися;
По ринку ходять, рученьки ломлять;
А мішани ходять, все раду радять,
Що тому воюці за дари дати?
Винесли йому полумисок золота.
Він золото взяв—не подякував,
Не подякував, шапочки не зняв,
Шапочки не зняв, не поклонився,
Не поклонився й не покоровився.
Ой, як бе, та й бе на Царів-
город!..“

(А. і Д.).

Аж винесли йому дорогої зброї. Святослав нею замилувався, подякував і на якийсь час замирився з грекамі.

Слов'янські купці, що торгували з грекамі та арабами, вибираючись з крамом в далеку дорогу для захистку від степовиків грабіжників напмали собі князів з дружиною. Тогочасне військо князів озброювалося з ніг до голови й зодягалося в залізо та мідь (мідні шапки, залізні кольчуги, залізні або мідні нагрудники, наколінники, наручники, рукавиці, щити і т. п.). Од того на сонці видіскувало воно незвичайно. За те араби прозвали його „руси“, тоб то по нашому—„блискучі“. Ту назву перехопили греки, і з того часу стали називати усіх наших предків слов'ян—русамі. Через те що вони

Торговля.

¹⁾ Щоб викупиться.

найбільше торгували з Київськими слов'янами, то ту назву перше всього надали Київським слов'янам.¹⁾

За походами князям не було часу правити тією землею, яку вони загарбували до своїх рук, а тому вони це діло припоручали своїм старшим дружинникам.

Дружинники—воеводи правили землею й судили там людей. Князі дарували їм за те землі.

„Що ж йому²⁾ дано за ті суди“.

— Ой, дано йому та три селечка.

А в однім селі—старі люди,

А в другім селі—все парубочки,

А в третім селі—все дівочки.

Старими людьми село порадне,

Парубочками село горіжне,

А дівочками село веселе.

(А. і Д.)

В подарованих селах воевода збирав з людей податки і з того жия *Всього у нього було двовлі, а робота мало.*

„Встань раненько, вийся біленько!

Ой, піди собі до нової стайні,

Ой, вибери собі коня вороного,

Ой, поїдь собі в чисте поле!

В чистім полі ратаї твої,

Ратаї твої все молоді,

Волики твої все полові,

Яремня твої все букові,

Ой сохи твої та й золоті,³⁾

Сошнички твої все дротяні,

Полиці твої все срібні,

Поводки твої все шовкові.

(А. і Д.)

Частину зібраних податків дружинник-воевода одсилав князеві. Князі жили в городах. Города тоді були такі, які і села, тільки обгороджувалися високими тинами та окопувалися ровами. Ворота міцно замикалися на замок. Слуги Дружинника, під'їхавши до князевого городу, гукли:

„Воротар, Воротарчику!

Одчиняй ворота!“

Воротарь запитував:

„Хто з-за воріт кличе?“

Йому відповідали:

— „Князеві служеньки!“

— А якого пана? ⁴⁾

— Пана №

— Що нам за дар везуть?

— Ярої пчільонки!

— Нам того мало.

— Ще ми вам додамо.

— А щож нам додасте?

— Молоду дівоньку

В рутянім віноньку.

(А. і Д.)

Хто не мав чим сплатити податок, того воевода примушував одроблять. Коли станеться з чоловіком яке лихо: чи то худоба здохне, чи хліб не вродить, чи степовік дикий наскочить, а це досить часто

¹⁾ Проте звідки походить назва „Русь“ в історичній науці є ріжні гадки.

²⁾ Дружинникові, воеводи.

³⁾ „Золоті“, „срібні“, „мідяні“ і т. и. означає, що дуже добрі.

⁴⁾ Тоб то, від якого дружинника—воеводи.

в ті часи траплялося, пограбує й поруїнує хазяйство, мусить чоловік йти просити помочи у воеводи.

Як розхазяїнується, то оддасть, а як не потаданить поправити господарство, то ще гірше збідніє, за борг воевода забере його до свого двору на одробіток. Часом чоловік було й усе життя одробляє, а позички не одроби́ть.

Воевода одбере у нього за борг і землю й хазяйство, і його самого зробить своїм вічним рабом. Отак серед слов'ян воеводи переробилися на поміщиків, а де-які слов'яне на їхніх креників.

Після князя Святослава особливо вславився його син Володимир. По-встання князівства Білоруських і московських. мир. 988 р. він охрестився й авелів охрестити всіх своїх підданих у православну віру. За це Володимира названо св'ятим. За Володимира св. від київського князівства відокремилися слов'янські землі з городом полоцьком і заснували своє князівство. Згодом там витворилася особлива слов'янська національність, яка тепер називається „білоруською“. За князювання Володимирових нащадків князівство Русь розбілося на багато окремих князівств.

Тоді наші землі стали називатися Украївою, од слова „край“. Спершу люде казали: „наш край, наша кра на“, а далі вже переробили на „наша країна“, наша „Україна“. Вперше записано цю назву по старих книгах 1187 року.

Колотичча між князями ве впухала, а чим далі, то все збільшувалась. Людям од того життя не стало. І почали вони тікати од князів світ за очі. Тікали на береги Волги й оселялися там серед плоченького финського зароду, родичалися з ним, при звичаювалися до нього, налямували свою мову до його гевірки і мало по малу утворили там новий народ. Князі скоро його й там знайшли та й збили в окремі князівства. З цих північних слов'ян згодом утворилось велике Московське князівство, а потім і царство, яке вбралося великої сляя особливо після того, як південно-слов'янські князівства—українські були зруйновані татарами.

У XIII від на українські та московські землі напав дикий азійський народ татари. Вони руйнували городи, палили села, вбивали люде, грабили їх добро і т. и. 1240 р. татари зруйнували Ки в.

Татари.

„В неділю рано-пораненьку у всі звони дзвонять,
І старії, і малії весь голос голосять,
На коліна упадають і Бога просять:
„Поможи нам, Боже, Київ город боронити:
Діждемо Першої Пречистої, будем обід становити. ¹⁾
В неділю рано-пораненьку татари город достали,
Старих людей, славних міщан всіх під меч побрали;
Старих людей-старесеньких усіх повбивали;
Молодую челядоньку в плін забрали;
Малих дітей, семилітніх, на кіл настромляли;

¹⁾ То б то зробимо велике свято в подяку за оборону.

До заходу соняшного церкви грабували;
Всім церквам українським верхи позбивали,
З ікон святих вельми златі очі видерали,
Всі святости церковнії під ноги топтали,
А образи полотняні під кульбаки клали,
Священника отця Йвана в річці утопили,
До престола, до святого коників вязали,
Восковими ставниками коней поганяли,
А ризами, патрахілями коней накривали,
А дзвонами спижовими коні напували...

(З. Л. Н. Т., 1907, IV—139)

Зруйнувавши Київ та інші города, татари розійшлись по в Україні, шукаючи поживи. Де тільки проходили татари, там ніс них zostавалась страшенна руїна. От як, наприклад, співається в і ні про біду від татар.

„За річкою вогні горять:
Там татари полон ділять.
Село наше запалили,
І багатства розграбили,
Стару неньку зарубали,

А миленьку в полон взяли.
У долині бубни гудуть,
Бо на заріз людей ведуть:
Коло шиї аркан ¹⁾ веться,
А по ногах ланцюг беться.“

(А. і Д.)

Після татарсь-
кого наскоку.

Хан татарський став хазяїном над всею Україною. Ханські і сіпаки їздили по Україні й здирали з людей великі податки. Хто не мав чим платити, того катували, вбивали або гнали в орду на тя ку роботу. Що року з України забирали в орду кожного десятого хло ця й десяту дівчину. А князі українські їздили до хана, вклоняли низенько, платили чималенько, і він їх знов призначав на князівстві Народ український робить і на хана і на свого князя. Т було 80 літ. Року 1362 сусідній Литовський князь Ольгерд прогн татар з України, а Україну придручив до Литви. Та татари не піш далеко від України, а оселилися по сусідству з нею на кримськ стінах. Звідтіля вони часто несподівано налітали на українські зем палили села, грабували людей та скоріще тікали до дому. Поблизу тарської границі ніколи не було спокійного життя. В поле на робо страшно було вийти, бо так і дивись, що татарва наскочить.

„У неділю рано по раненьку ²⁾
Та й избірав женців Коваленко.

Хлопці, дівчата та все молоді,
Поробив їм серпи та все золоті

¹⁾ Вижки, якими татари ловили коней і вязали людей.

²⁾ В полон.

³⁾ У неділю через те, що кожен день був дорогий, бо не завше можна було зібр женців гурт, а одному страшно було в поле виходити.

⁴⁾ Дуже добрі.

Ой, повів женців долом-долиною,¹⁾
А на тую пшениченьку на озимую.
„Ой, жніте, женці, розжинайтеся
І на чорну хмару оглядайтеся,
А я піду до дому та поспідаю,
Жінку та діточок одвідаю.“
Пішов Коваленко битими шляхами,

Зустрівсь Коваленко з татарами.
І звязали руки йому сирицею,
А залили очі та живицею,
А скували ніжки та скрипицею
Та й укинули у темниченьку,
Та у темниченьку, у холодни-
ченьку.
(А. і Д. та Л, в).

Часом долинами та ярами татари непомітно забиралися аж
углиб України: на Поділля або на Волинь. Тоді

„Не дві хмароньки з межигір виступали:
Там татари Поділ воювали.
Іхали татари²⁾
Везли з собою три подоляночки,
Три подоляночки—всі три сестроньки
Ой, старшую везли в червонім жупані,
А середню везли в зеленім убранні,
А найменшу везли голеньку-нагеньку...

(А. і Д.).

Інколи за татарами збиралася погоня, щоб відбити пограблене
добро та визволити бранців. Одначе не завжди погоні щастило.

„Із-за гори, темнього лісу
Татари йдуть, волиняночку ведуть,
А за нею біжить у погоню батенько П.
Кивнула-махнула білою рукою:
„Вернися, батеньку, вернися, рідненький!
Вже ж мене не однімеш, а сам, старенький, загинеш:
Занесеш голову на чужую сторону!“

(А. і Д.).

Од татарських нападів народ став тікати з пограничних місць
углиб України, а на межі з татарщиною залишилося вільне, порожнє,
Дике поле, яке сягало аж по сучасну Київщину.

¹⁾ В ті часи зовше ходили долинами, бо в долині краще сховатися від татар і не
так скоро можна заблудитися, як на рівнім степу.

²⁾ Назад з походу.

КОЗАЧЧИНА.

К о з а ч ч и н а.

1386-го року Литва пристала до Польщі та прилучила до неї й Україну. Після цього українські землі роздаровано було польським магнатам. Вони позаводили на Україні свої польські закони та порядки і стали кривдити український народ: наклали великі податки, запровадили павщину, а нарешті стали навертати українців на латинську (католицьку) віру та на польську мову. Український народ терпів оце страшне лихо, бо не мав на польських панів жадної управи: вони навіть свого короля не боялися й не слухали. Та не сила ж була українському народові терпіти всякі кривди, а тому сміливіці стали тікати з-під польського ярма на вільні степи у Дике поле, що межувало тоді з татарами по низу Дніпра, Дністра та Бугу.

Україна від
Польщею.
Утеча в дикі
степи.

В пісні про це так співається:

Завзялись ляшки, завзялись панки
Ще й превражіі люди. |
Ой, тепер же нам, милее браття,
По вік добра не буде.
Пожурилось, милее браття,
Що на ногах кайдани:
І в набір беруть,
І в наклад кладуть,
І на панщину гонять.
Пожурилися молоді хлопці,
Що в неволю забрали,
— „Не журімося, милее браття
Бо ще й не пропали:”

Як сів на коня, то воля твоя
На гривоньку похилися,
Гей, кінь вороний і сам молодий,
Гей з неволі урвуся“.
Сідлає коня, гей, та й їде з двора,
На гриву похилився,
А за ним, за ним отець, матуся:
„Вернися, наш сину!“
— „Не вернуса, я отець, матуся:
Поїду на Вкраїну.
І кінь вороний, і сам молодий—
Може не загину“. („300“—65).

Отак мусив знов народ український тікати назад, в степи, на Дике поле. Волів краще там що дня з татарвою битися, а-ніж від поляків наругу терпіти. Втікачі оселялися на Дикому полі по байраках, хащах, яругах та долинах, гуртувалися в громади, оббірали собі стаманів, обзаводилися ським-таким хазяйством і зі зброєю в руках обороняли свою волю. Нікому не корилися. Не визнавали над собою

діяких ні панів, ні королів. Прозвано їх козаками. Поляки не могли там розпукать і винищить, бо то були місця дикі і од Польви далекі. Отже козаки жили вільно. Прочув про вільне козацьке жити поневолений український люд і цілими юрбами сунув у Дике поле. Тоді пани поляки поставили сторожу на границі Дикого поля, що ловить втікачів і не допускать їх до козаків.

Приїхав козак
Під зелений байрак,
Став коня напувати.
А за ним, за ним
Сам пан Журавський¹⁾;
Хоче в неволю взяти.
— „Ой бери, пане, зброю й жупани
Ше й коня вороного,
Тільки не бери в неволенку
Мене молодого“...

Узяли пани зброю й жупани,
І коня вороного,
І коня вороного
Ще й козака молодого;
Взяли його й повели його
Ярами долинами,
Зняли йому з пліч головоньку
Між трьома могилами („300“ — 6
ср. I

Та як не килъували пани, як не карали втікачів, а їх в Ді кому полі все більшало. Правда не солодко й там їм жилося. Довк делюся часто лиха конштувати: нападали на них татари, грабували і та забірали в неволю. Але втікачі скоро навчилися давати татару одсіч. Завше ходили озброєними, чи то коло хати, чи в полі за плу гом, чи в степу коло худоби—завжди зброя на готові. Тільки татарв навернеться, вони вже й готові до бою. Один другого сповістить гуртом дають їм часу. А инколи так і сами збиралися ватагами нападали на ближчі селища татар, грабили їх і розганяли геть, що і духу їх поблизу не було; щоб спокійніше жилося. Живучи в сте пах, козаки нікому не корилися, тільки тих старших слухали, які обірали самі для себе. Чим дужче поляки кривдили український народ, тим більше тікало його в степи, на Великий Луг, в козаки. Через те сила козацька там росла та й росла. Спочатку козаки жили в стенах розкидано. Через те їм важко було боротись з ворогами.

В 1550 роках один український князь Дмитрій Вишневецький, а п призвищу „Байда“, збудував для козаків фортецю на острові річки Дніпра, нижче порогів. Козаки назвали її Січ; через те що вона була з порогами Дніпра, то її прозвано „Запорожською“. В цю Січ і збиралися жити козаки без жінок і дітей. Хто ж не хотів кидати семі, той осел яв її на хуторі поблизу Січі.

Князь Дмитро Вишневецький захив у козаків великої слави але його спіткала лиха доля. Козаки про нього склали таку пісню:

Був пан Корецький
Дмитро Вишневецький,
Він небесну силу мав

І воював громом,
Та своїм словом.
Його невірні не злюбили,

¹⁾ В різних місцях України назва пана у цій пісні не однакова.

Запорожська
Січ.
Дмитро Вишневецький
— Байда.

Ловить на його вартували,
Ловить на його готували,
Потім його спіймали¹⁾
Та й в кайдани закували,
Ребро його крюком затягали
І на стіні прибивали. (К. ст. 1890,
V 359).

В Царіграді на риночку
Та не Байда мед, горілочку

Ой не Байда та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиничку;
Царь турецький к ньому присилає,
Байду к собі підмовляє:
— „Ой ти, Байдо, та славнесенький!
Будь мені лицарь та вірнесенький,
Возьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Україночку!“

Це справді так було: султан хотів, щоб Байда потурчився і приєднав до Туреччини козаків, а через те й давав йому дочку за жінку. Але Байда не захотів потурчиться і одповів:

— „Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівночка поганая“—
Ой, як крикнув царь на свої гайдуки:

„Возьміть Байду добре в руки,
На гак ребром зачепіте!“

Над Босфором турки забили в берегові скелі гаки й чепляли на ті гаки того, хто їх не слухав.

Ой висить Байда та й не день, не
. два,

Не одну нічку та й не годиничку“.
(А. і Д. Л.).

Так він висів три дні, лаючи Султана та Магомета, аж поки турки з пересердя не добили його з лука.

А та Січ, що її заснував князь Байда — Вишневецький, скоро стала козацькою матір'ю.

У славній Січі, у Чуті²⁾
Там козаки проживали
Із польської області
Вони собі здобич мали,
А дерли вони панів,
Дерли вони ляхів,
А де жид багатий,
То й того не минали.
Не славно Чута
Густими дубами,
А славніша Чута

З Низу³⁾ курінями
„Памятайте ж, ляхи,
Де козацькі шляхи
Та й не забувайтесь,—
Нас до себе сподівайтесь,
Бо як ми живі будем,
То вас не забудем,
Хоч у десять годів
Та до вас прибудем!“
(К. ст. 1885, XII, 766 та 1883, I, 35.).

¹⁾ Як він приїхав в Царьград по своїх справах.

²⁾ Чута—ліс по Дніпру коло Січі.

³⁾ Низ—Запоріжжя, Січ.

**Організація
Січі.**

Козаки жили в Січі товариством в кількох довжелезних курінях. Кожен курінь вибирав собі курінного отамана, а вся Січ—кошового¹⁾. Кошовий поряdkував усім товариством. Окрім кошового та курінних отаманів, запорожці вибирали собі иншу старшину: писаря, обозного, полковників, сотників і т. п. В Січ приймали всякого християнина аби вмів перехреститися та „Отче наш“ прочитати. Жили всі по товариському і допомагали один другому.

Ой, час пора до куріня:
В отамана коня нема.
Скиньмось, братці, по талюру:

Купім коня отаману,
Скиньмось, братці, по другому,—
Купім коня й усю зброю. (Ф.—Ш).

З кожним роком Січ набиралася сили. Цолики почали боятися запорожців, а люд український знав уже, де шукать собі захисту. Коли хто з покровджених на Україні шукав поради у сусід, то ті йому просто казали:

„Буде тобі, козаченьку,
Аж три доріженьки вкупі:
Ідна в Рим, друга—в Крим,

А третя на Запорожжя,
Щастя, козаченьку, Боже!

Це означало: коли хочеш спекатися біди, то або скорись панові та перейди на католицтво (дорога в Рим), або тікай в степи, а там як не встережешся, то орда одведе тебе в Крим, у неволю, затягне, а як встережешся, то до Запорожжя доберешся. Надіячись на долю, козак відповідав:

„Я до Риму не доїду,
А в Криму і сам буду²⁾
Є в Запорожжі много братців,
Жвавих красних молодців:
Будем разом мандрувати,

Кукіль з пшона вибирати...
Час нам тої слави добитись,
Щоб вже з рідними нажитьсь.
(Чуб. V.)

Запорожжя згодом набралось такої сили, що давало доброго часу й полякам. Запорожці казали:

„Та хоч ви ляхи, хоч ви пани,
А ми запорожці!

Пам'ятайте, вражі сини,
Що ми вам не хлопці!“

**Завдання
січовиків.
Походи.**

Все життя своє покладали запорожці на те, щоб боронити люд український од сваволі польських магнатів, та нападів татарви і дбали лиш про те, щоб в цій боротьбі зажити лицарської слави, а про особисту користь і не думали. Коли в походах було й наберуть здобичі,

1) Кіш—Січ, Запорожжя.
2) Тоб то по своїй волі: як стану запорожцем, то з товариством піду у Крим походом.

то через кілька день роздарують бідакам або пропьють, або навмисне подеруть, вимастять в дьоготь, в болото, щоб показати, що вони тим ані краплі не дорожаться. Ніколи запорожці не дбали про користь. Є що ззісти, є в що одягтись—добре, а нема—козак не горює. Сьогодні шишається золотими шатами, а завтра—світить латами. Сьогодні не гуляє, а коли треба, то й носа до горілки не навертає. Обноситься, оддереться козак, то збере товаришів, та й гайда з татарвою або з поляками битися.

Про казацьку вдачу так співається в думі про „Козака—Голоту“.

„Ой на полі на Килиянськ¹⁾, на шляху на Ординськ²⁾, ой там гуляв козак Голота, не боявся ні огню, ні води, ні лиха, ні всякого болота. Правда, на козакові шати дорогі—три семирязі лихі: одна недобра, друга негожа, а третя й на хлів не згожа. Правда, на козакові постолі язові, а онучі китайчані—щирі жиноцькі рядняні; волюки шовкові—удвоє жіноцькі щирі валові. Правда, на козакові шапка бирка, зверху дірка, травою пошита, вітром підбита; куди віє, туди й провіває, козака молодого прохоложає. То гуляє козак Голота, гуляє, ні города, ні села не займає—на город Килію поглядає. А з Килії—города татарин виглядає. Загадав татарин татарці пару коней сідлати та того козаченька доганяти. Як вибіг татарин, старий бородатий, на розум не багатий, вибіг того козаченька доганяти. „Ти козаченьку молодий, під тобою кониченько вороний! Коли б я тебе піймав, я б тебе у Килію—город запродав: срібні б за тебе гроші побрав!“ А козаченько оглядається і карбачем одбивається. Козак Голота добре козацький звичай знає—на татарина скоса, як вовк поглядає. Каже: „татарине, татарине! На віщо ж ти важиш: чи на мою ясненькую зброю, чи на мого коня вороного, чи на мене козака молодого?“—„Я, каже, важу на твою ясненькую зброю, а ще на твого коня вороного, а ще більше на тебе, козака молодого. Я тебе хочу живцем в руки взяти, в город Килію запродати, перед великими панами башами вихваляти, много червоних не лічачи набрати, дорогі сукна не мірячи пошитати“. Козак Голота добре звичай козацький знає—на татарина скоса як вовк поглядає. „Ой, каже, татарине старий бородатий! Либонь же ти на розум не багатий. Ти між козаками не бував, і козацької каші не їдав, і козацьких жартів не знаєш. Десь у мене був з кулями гамаи: я ж тобі гостинця дам“. То тее промовляв, на присішках²⁾ став, без міри пороху підсипає, татарину гостинця в груди посилає. Як став йому гостинці посилати, став татарин з коня похиляти. Ще козак не примірівся, а татарин к лихій матері з коня покотився. Він йому віри не доймає, до його прибуває, келепом між плечі гримає. Коли ж оглядиться, аж у того й духу не має. Він тоді добре дбав: чоботи татарські стягав, на свої козацькі ноги взував; одержу стягав, на свої козацькі плечі надівав; бархатний шлик їздіймав, на свою козацьку голову надівав; коня татарського за поводі взяв у город Січу примчав.

¹⁾ Килія—тепер Бендер.

²⁾ То б то поставив на присішок рушницю.

Там собі не, гуляє, поле килианське хвалить—зихваляє. „Ой поле килианське! Бодай же ти літо й зиму зеленіло, як ти мене при нещасливій годині сподобило! Дай же, Боже, щоб козаки пили та гуляли, хороші мислі мали, од мене більшу добычу брали і неприятеля під ноги топтали!“

(А. і Д.)

Та не тільки за-ради здобичі ходили запорожці на татар та турків, а більше за-ради слави козацької. Тому то часто так в походах заривалися, що й головами там накладали.

Ой, не знав козак, та не знав,
Супрун,

Як славоньки зажити;
Гей, зібрав військо, славне запо-
ріжське,

Та й пішов орду бити.
Гей, у суботоньку, проти неді-
леньки,

Супрун із ордою з'явся,
Гей, а в неділю, в обідню годину,
У неволеньку попався.

Гей, ти, козаче, козаче Супруне!
Де ж твої воронії коні?

— „Гей, мої коні в хана на припоні,
Сам я, молод, у неволі.“

— Гей, ти, козаче, козаче Супруне!
Де ж твої пригромкі рушниці?

— Гей, мої рушниці в хана у сві-
тлиці.

Сам я, молод, у темниці,
Гей, як почали превражі мурзаци
Козака Супруна вязати,
Гей, ой, став козак, став Супрун.
Стиха голос промовляти:

— „Не в'яжіть мене, превражі мур-
заци,

Назад рученьками,
Гей, хоч виведіть, а хоч винесіть
Мене на Савур—могілу,
Нехай же я стану, стану подивлюся
На свою рідну Україну“.

Висока могила, широка долина,
Сизий орел пролітає;
Гей, стоїть військо, славне запо-
ріжське

Та як мак процвітає.
(„300“—161 та інші).

Хоч багато ворогів мали запорожці, та не боялися їх і трошки.

Добрий вечір тобі, зелена діброво!
Переночуй хоч ніченьку мене мо-
лодого.

— „Не переночую, бо славоньку чую,
А про твою, козаченьку, головку
буйную“

— „Добривечір тобі, ти темний
байраче!

Переночуй хоч ніченьку ти волю
козачу“.

— „Не переночую, бо жаль мені буде:

Щось у лузі сизий голуб жаліб-
ненько гуде.

Вже ж про тебе, козаченьку, й во-
роги питають,

Що-дня й ночі в темнім, лузі все
тебе шукають“.

Гей, як крикне козаченьку до гаю,
до гаю:

„Наїзжайте, воріженьки, сам вас
викликаю!“ (,,300“ 141.)

Бувало, що козаків запрошували на поміч і сусіди. Козаки охоче всім християнам допомагали в їх боротьбі з татарами та турками.

„Ой, ми волохи, ми християне,
 Та не милують нас басурмани.
 Ви, козаченьки, за віру дбайте—
 Нам, християнам, на поміч при-
 бувайте!“

А козаченьки за віру дбають,

Волохам—християнам поміч поси-
 лають,

Трублять в труби, в сурми ви-
 гравають,

Оченьками козаченьків з України
 провозають. (К. Ст. 1887, III,
 472).

Коли не було походів, запорожці розважали себе герцем, ловили рибу, били в стегу звіря, а то так гуляли, бенкетували, грали, танцювали, співали, ніколи не журились.

**Життя на
 Запорозькі
 підчас спо-
 кою.**

Кожен козак міг про себе сказати:

Гей, я козак з України,
 Козак з роду, козак з міни!
 Нігде в життю не заплачу,
 Гучу, кричу, граю, скачу!
 Трястя тому, що ся бідить,
 Що над грішка ено (тільки)
 сидить;
 Не з роскоші, тільки з біди,
 Тну „голубця“, йду в присіди.

Чого ж ти ся зажурила,
 Скажи мені, моя мила?
 Не велика серцю туга:
 Ти не будеш,—буде друга.
 Бодай було Запоріжжя!
 Хоч нагайка плечі зріже,
 Козак на те не заплаче;
 Гукне, крикне, грає, скаче...
 (Коципинський).

Отакої то вдачі були запорожці. Слава про запорожців розходилась по всій Україні і по за Україною.

„Ой із низу вітер віє:
 Козацькая слава не гине;
 Чи козак та запорожець
 Слави не заробляє?
 Не погибне у нещасті.“

Худої слави не робить,
 Хорошої не падає...
 Усім славен запорожець
 По усьому краю
 На всю Україну. (Чуб. V.)

Та ніде правди діти, бували й такі запорожці, що за бенкетами в світа не бачили, не помічали, як і старість надходила.

**Козацькі
 бенкети.**

Ой, Січ мати, ой, Січ мати,
 А Великий Луг—батько...
 Гей, що в лузі добре заробити,
 Те у Січі пропити...
 Та літає орел, та літає сірий
 По високій високости.
 Ой, плаче козак, плаче старе-
 сенький,

Що всі люде пють та гуляють,
 Тільки моя бідна доля,
 Літа мої молоді
 Де ви ся поділи?
 Ой чи в луги, чи в байраки
 Геть від мене відлетіли?
 Козацькая здобиченька
 Марно пропадає;
 Тиждень козак заробляє
 За один день пропиває. (Л. д.—II).

Та по своїй молодости.
 Ох, і молодосте, орадоште,
 На серденьку своя воля.

Дивлячись на старих, ніколи й молоді занадто захоплювались бенкетами та п'яткою.

„В нас у Січі то і норов:
Хто „Отче наш знає“,
Як умився, вставши вранці,
То чарки шукає.

Чи чарка то, чи ківш буде
Не глядить переміни;
Гладко пють, як з лука бють,
До ночної тіні.“ (Л. Ст.).

А козак відповідає:

— „Я горілки напьюсь,
Та й ума наберусь,
Гей, з невірною

Ой і не козак не
Бо в казака гроші є.
Гей, за ним, за ним
Ненька старенька
Дрібні сльози ле.
„Ой ти, сину мій,
Ти дитино моя!
Гей, не пий, не пий
Та горілочки,
Бо зведе з ума!“

Та дружиною
По вік не поймусь“. (Л. д.—II.).

Тоб-то, свого козачого життя ніколи не проміняю на життя селіве.

Траплялося козакам не раз через чарку й пригоду перебути, та вони тим не дуже журилися:

Ой, запив козак, запив,
Ой, запив, загулявся,
А його кінь вороний
Та на стайні застоявся,
„Ох, і коню ж мій, коню,
Та ти, коню вороненький!
Та коню ж мій вороненький,
Товаришу мій вірненький
Ой, порадь мене, коню,
Де ми будем ночувати;

Де ми будем ночувати,
Хто нам буде постіль слати?
Переночуєм нічку
У вишневому садочку,
Переночуєм другу
В темненькому лузі;
Переночуєм третю
В чистім степу край дороги:
Ой, у степу при дорозі
Та на лютому морозі. (Ф.—I.).

Горілка ніколи нікого до розуму не доводила, а лиш робила лихо. Приводила вона й козацтво до всякого непотребства. Горілка багато шкодила запорожцям і в громадських та військових справах, бо як оберуть було за отамана якого небудь п'яничку, то ніякого з того добра собі не зазнають.

Гей, гук, мати, гук,
Де козаки пють,
І веселая та доріженька,
Куди вони йдуть,
Куди вони йдуть.

Там бори гудуть,
Поперед себе та вражих ляхів
Облавою пруть,
Нехай сідлають,
Бог помагає,

Та вже шось мою головоньку
Хміль разбирає.
Ой помру ж я помру,

Не заживши слави,
Бо не має мені та долі
Бути батьком над вами.
(Л. д.—III; „30Ж“—119).

Весело то воно весело, та не все гаразд в товаристві.

Зібрались вони
Під рясні дуби
Та чекаючи отамана
На раду собі.
Отаман іде.
Як голуб гуде,
А під білою та березою
Головку кладе ¹⁾.

— „Отамане наш,
Не дбаеш за нас:
Ось і бач нашеє товариство,
Як розгардіяш.
Отамане наш,
Вже світ настає,
Уже ж наше та товариство
Коней сідає.

Привабля-
вість Січі.

Вільне, веселе та славне лицарське життя запорожців приваблювало на Січ силу народу не тільки того, що тікав від панської сваволі, а навіть вільного, заможного, родовитого та вченого. Часто навіть де які магнати, як українські, так і польські, кидали свої пишні замки, палаци та йшли на Запоріжжя пожити вільним веселим життям, навчитись у запорожців військових вирав або зажити лицарської слави. Чоловіки кидали своїх жінок та дітей, діти батьків та матерів, молоді хлопці—своїх милих, наречених, та й мандрували на Запоріжжя. Жінка було дорікає:

„Ой щоб же тебе покарали та три
недолі:
Перша недоля—щоб під тобою доб-
рий кінь пристав,

Друга недоля—щоб ти козаків не
догнав,
Третя недоля—щоб тебе козаки не
злюбили

І в курінь не пустили!“

(Яворницьк. Іст. Зап. коз. т. I—184).

А чоловік це слухає, та мимо уха пропускає, та коня сідає та й на Січ махає. Мати було плаче ридає, та так сина вмовляє:

Соколоньку сину, вчини мою волку:

Продай коня вороного, вернися до
дому!“

А він їй відповідає:

— „Соколихо мати! Не хочу про-
дати:

Вже прийдеться, сину, мені голо-
дом сидіти.“

Треба мому кониченьку сіна дати!“

— „Соколихо мати! Пусту погуляти!

— „Соколику синку! Хто буде ро-
бити?

Буду гулять поденеду,
Доленьки шукати“.

¹⁾ Бо п'яний.

— „Соколоньку сину! Хіба ж тепер
время“

— Время, мати, время! Орлу раз
то время.

Ой, привезу, мамо, тобі три жупани
Та всі три жупани сріблом поткані,
А між ними оден із самого хана,

Ой, добюся я до нього злого (с
сурмана!

Ой, прощай же, мамо, прощай
мерозів¹⁾.

Привезу я тобі худобоньки десь
везів. (А. і Д.)

Коли благання, вмовляння не помагало, инша мати часом бу
прикинеться дуже ображеною і вдає, що прогавяє сина, лякаю
його всякою бідою, а сама надіється, що син біди встрашиться та
на Запорожжя не піде.

Гомін, гомін по діброві,
Туман поле покриває:

Мати сина проганяє:
„Иди сину геть від мене,
Нехай тебе орда візьме!“

Та син добре знає, що запорожцеві ніхто не страшний і відповіді:

„Мене²⁾, мамо, орда знає:
В чистім полі обминає!“
— Иди, сину, геть від мене,
Нехай тебе турчин візьме!
— Мене, мамо, турчин знає:
Сріблом-золотом наділяє.
— „Иди, сину, геть від мене,

Нехай тебе ляхи візьмуть!“
Мене, мамо, ляхи знають,
Пивом-медом напувають,
— Иди, сину, геть від мене,
Нехай тебе москаль візьме!
Мене, мамо, москаль знає,
Жить до себе підмовляє.

Побачивши, що сина нічим не злякаєш, мати намагається х
ласкою задержати його дома на якусь хвилину:

Вернись, сину, до домоньку

Змию тобі головоньку!

Та козак до такої роскоші не звик:

— „Мені, мамо, змиють дощі,
А розвіють буйні вітри,

А розчешуть густі терни.
(„300“—8)

Ненько моя! та не гай мене:
В далеку дорогу виражай мене,
Во ніченька та темная,
Козаку дорога та далекая...
Як виїхав на степ, на степочок,

Пустив кониченька на час, на
сочок.
Прип'яв коня під могилою,
А сам ліг спати під калиною.
Ой, добрая та годинонька,
Що десь взялася та дівчинонька.

¹⁾ Багато хуторян, слобожан та міщан ходило у Січ лиш на літо, бо походи від
валяся тільки влітку. На зиму вони поверталися до своїх домівок на хуторі, на села.

²⁾ Треба розуміти—нас—запорожців.

Десь взялася та дівчинонька,
 Ой, десь узялася в степу молодая,
 Та зірвала та травиченьку,
 Вдарила козака та по личеньку:
 „Встань, козаче! годі тобі спати,

Бо вже твого коня не чуть, не ви-
 дати.
 Орда йде і коня веде,
 Тебе молодого в степу зарубає“.
 (Ф. П.).

Не раз козак покидав і козачу дівчину, щоб помандрувати на Запоріжжя та захити там лицарської слави.

Козак одіжає,
 Дівчинонька плаче:
 „Куди ідеш, козаче?“

Козаче—соколю,
 Візьми мене з собою
 На Україну далеку!¹⁾

Та де ж такі козакові з дівчиною на Запоріжжя йти, і він одпо-
 відає їй:

„Дівчинонька мила,
 Що будеш робила?“
 На Україні далекій?
 — Буду шити, прясти.
 Золотев жито жати,
 Тебе вірно кохати!
 — Дівчинонька мила,
 Що будеш ти йти
 На Україні далекій?

— Сухарь із водою,
 Аби серце з тобою,
 Мій козаче—соколю!
 — Дівчинонька мила,
 Де будеш ти спала
 На Україні далекій?
 — В степу під вербою,
 Аби серце з тобою,
 Мій козаче—соколю! (Л. д—VII).

Бувало й так, що в Січ йшла молодь, щоб забути, яке небудь
 горе — нещастя.

Пішов козак в Запорожя,
 Дівчинонька у чернички.
 „Не по волі йду на Січ“,

— „Не по волі постригаюся,
 Аби ні з ким, як з тобою,
 Моє серденько не зналося“.
 (К. С.).

Запорожці вважали боротьбу з ворогами українського народу
 найпершим, найсвятішим ділом, а тому не любили сидіти в Січі,
 склавши руки. Коли вороги не нападали на них, то вони самі шу-
 кали причини, щоб напасти на ворогів та віддячити їм за попередні
 кривди. Тому, як тільки було запахне весною, зараз з околичних ху-
 торів та сімовників до Січи збирається козацтво провідати, чи не буде
 якого походу.

Великі пох
 ди.

¹⁾ Україна далека—Запоріжжя, бо воно ж було аж на краю України.

²⁾ „Будеш робила, будеш йти, спала“—так говорять по де-куди на Поділлі та Во-
 лині замість „будеш робити, будеш їсти, спати“ і т. и.

А вже весна, а вже красна,
Із стріх вода капле.

Молодому козаченьку
Мандрівочка пахне".
(„300"—209; Л.).

Коли ж було запорожці справді надумують великий похід, то оповіщають про це наперед своїх товаришів, домовитих козаків, що жили по хуторах та селах вкупі з своєю родиною.

„Розвивайся, сухий дубе,
Завтра мороз буде!
Ой, збирайся, молодий козаче,
Зараз похід буде.

— Я морозу та й не боюся—
Зараз розвіюся;
Я походу, козак, не боюся,
Зараз соберуся. (Л.).

За козаком побиватася його кохана.

Козаченьку, куди йдеш?
Не вже жалю не маєш?
Я без тебе загину.
Як ти підеш в чужину.
— „Ой не плач же, дівчино, не
журись,
Та до мене, серденько, пригорнись".
— „Чи тебе лихо жене?
Бачу зрадиш ти мене".
— „Не накликай же біду,
Бо без тебе пропаду.

Я вернуся, серденько, в-осени,
Як упаде листячко з калини".
Ждала дівка мавісна,
Мина осінь і весна.
Нема, нема козаченька і не чуть,
Злії люди, воріженьки, вже кують.
А як жито зацвіло,
Прийшла вістка у село:
„Не вертатись вже до тебе козаку,—
Заснув в степу він сердега до віку".
(Л. д.—VII, „300"—199).

Зо всіх околиць Січі вирушали в похід старі й молоді, по охоті й поневолі, бо під такий час соромно було козакові заставатись дома.

Помандрував козаченько
З Лубен до Прилуки—
Заплакала дівчинонька,
Здіймаючи руки.
„Вернись, вернись, козаченьку,
Вернися, соколе!
— Не вернуся дівчинонько,
Не вернусь ніколи¹⁾.
—
Ой, на гору козак воду носить²⁾,
Дівчинонька козаченька просить:
„Козаченьку, мій соколю,
Візьми мене із собою:

Помандрую я з тобою".
Та не сама жя по садочку ходила,—
Козаченька за рученьку водила,
Цілувала, милувала,
До серденька пригортала,—
Я ж думала, що він буде мій.
Козаченьку, сухотонько ти моя,
Кажуть люди, що не буду я твоя.
Кажуть люди, сама бачу,
Но раз, не два на день плачу:
Я ж думала, що ти будеш мій.
(„300"—177, Л.).

¹⁾ Початок цієї пісні „а вже весна, а вже красна із стріх вода капле".

²⁾ Мабуть, коня напувати та й похід вирушати.

За Немань іду я,
Ой, коню, мій коню,
Заграй підо мною!
Дівчино, прощай!
— За Немань ідеш ти,
Мене покидаєш.
Чого ж ти, мій милий
Чого ти бажаєш?
Хіба тобі краща
Чужа сторона?..
Милиша, рідніша
Своєї вона?
— Іду я туди,
Де роблять на диво
Червонеє пиво
З крови супостат.
— Чи вже ж ти задумав
Тим пивом зажитись?
Чи зі мною, милий,
На вік розлучиться?
Візьми моє серце,
Випий мою кров,
Та тільки не кидай
За щирю любов.

— Дівчино, не плач,
Не рви мого серця!
Як пир той минеться,
Повернусь назад.
— Та вже тобі, милий,
Назад не вертаться:
Там тобі, серденько,
На віки зостаться.
Дивись, під тобою
Кінь чогось поник:
В зеленому гаю
Заснеш ти навик.
— Як ворон до тебе
В віконце закриче,
З-за моря прискаче
Козаченько твій.
Як явір зелений
Головоньку схилить,
Зозуля кукукне,
Діброва застогне,
І кінь підо мною
Спіткнеться, здрігне,—
Тоді вже кохана, не буде
На світі мене. („300"—151).

Жде, жде дівчина козака, а його все нема. Та й значає сердешна.

В кінці греблі шумлять верби,
Що я насадила;
Нема того козаченька,
Що я полюбила.
Ой, не має козаченька—
Поїхав за Десну;
Рости, рости, дівчинонько,
На другу весну!

Росла, росла дівчинонька,
Та й на порі стала;
Ждала, ждала козаченька
Та й плакати стала.
Ой, не плачте, карі очі,
Така ваша доля:
Полюбила козаченька
При місяці стоя. („300"—177).

Як би козак і не хотів виступать у поход, то батьки його виш-
хнуть. Поход—діло святе. Коли всі йдуть—соромно дома сидіть. На те
й козак, щоб слави зажив. Та сама мати, що не пускає сина без діла
на Січ, сама його виряжає в поход, нануоче й благословляє. Перед
походом козак у всьому радиться з батьками, що і як треба зробити,
щоб усе було гаразд.

Батьки виря-
жають дітою
в похід.

Ой, пушу я кониченька в саду,
А сам піду к отцю на пораду.
Отець мій по садочку ходить.
За поводи кониченька водить“.

— „Ой на, сину, коника, не гайся,
Щоб ти од того війська не зостався
Військо йде, короговки мають,
Щопереду музиченьки грають“.

Ой, пушу я кониченька в саду,
А сам піду к ньеньці на пораду.
Ньенька моя по садочку ходить,
У рученьках сорочечку носить.

— „Ой, на, сину, сорочку—не гайс
Щоб ти од того війська не зоставс
Військо йде, короговки мають,
Попереду музиченьки грають,
(Л. д

Навіть ті матері, що в звичайний час упрощували синів не ходити на Запоріжжя, під час великого походу самі виражали дітей військом.

З суботи на неділю заказали на
війну;
Заказали на війну: хто сина має;
А хто не має, нехай наймає.

Мала ньенька одного синка Іванка
Та й та вислала, та й научала:
„Ой їдь, сину, та на війночку!“
(А. і Д

Та не тільки синів, бувало й дочок матері виражали у військом.

... Загадано та заповідано
Усім козаченькам та в військо йти:
У когє є коні—годувати,
У когє нема—купувати,
У когє є син, то висилати.
А в когє нема, то наймати.
Жила вдова на край села,
Та не мала ні одного сина,
Тільки мала дочку Катериночку,

Та й ту в військо виражала,
А виражаючи научала:
„Дочко моя, Катериночко!
Як будеш ти в війську йти,
То не попережайся поперед військ
І не зоставийся позад війська
Та держись війська середнього.
А козаченька сердешного.
(А. і Д

Ой, іди синоньку, на тую війноньку
Та не дуже обавляйся.
Гей, за рік, за два, за неділь чотирі
Та й до дому повертайся.
— Ой, не знаю, мамцю, я того не
знаю,
Ой, не знаю чи повернуся.
Гей, чогось, мамцю, коник воро-
ненький
У воротях спотикнувся.
За що ж мене Бог карає“.

— Ой, не бий, синоньку, коня
головоньку:
Не буде ся спотикати.
Гей, не зрадь, не зрадь людськ
дитини:
Не буде тя Бог карати.
— Ой, не бив я, мамцю коня
головоньку.
Чогось він ся спотикає.
Гей, я не зрадив людської дитин
(Ушицьк. пов., від. Сочинського).

Козак знав, що з далекого походу навряд чи доведеться повернутися живим, а тому розпрощувався зо всіма і зо всім:

Прощайте, прощайте,
Тесові пороги,
Де ходили козакові ноги!
Прощайте, всі родичі,

Та не забувайте!
Як будете пить, гулять,
То й мене згадайте.
Ой, не шуми, луже,

Зелена діброво!
Ой прощай, дівчино,
Ти ж моя розмово.
Полий доріженьку,

Щоб же ж не курилась!
Розважайте півчиноньку,
Щоб же ж не журилась.
(„М.—50“).

В далекий похід козака виряжала вся його родина, яку він мав, з повагою, побожністю та щирим жалем.

Ой, три сестриці—жалібниці
В похід брата виряжали.
Ой, старшая сестра коня веде,
Середульшая зброю несе...
А сама ж менша з братом іде.
„Ой братіку, братіку наш!
А коли ж ти прийдеш в гості до нас?“
—„Ой, набери, сестро, піску жменю

Та посій його на каменю.
Ой, уставай, сестро, ранесенько,
Проривай пісок частесенько.
Ой, уставай, сестро, з зіроньками,
Поливай пісок слізеньками.
Ой, як той пісок та ізійде,
То тоді твій брат в гості приїде“.
(Ф. II—107).

Виряжати козака, сходились й його односельці сусіди. Він з ними розпрощувався, просив забути ті кривди, які, може, кому вчинив.

Ой, гай, мати, ой, гай, мати!
Ой, гай зелененький!
Одїзджає з України
Козак молоденький.
Одїзджавши, він шапку зняв,
Низенько вклонився:
—„Ой прощайте, слобожане,
Може з ким сварився“.
„Хоч сварився, не сварився,

Аби помирився!“
Як виїхав на битий шлях
Слізеньками вмився:
„Прощай, прощай товариство
І дівчино любко,
Бо Бог знає, Бог відає,
Чи побачимсь хутко!“
(Ф. II—106; Л.).

З хуторів, слобід, зімовників та городів козацтво то поодинокі, то ватагами добиралось до Січі. В Січі вибрали отамана для походу. Він звався наказним отаманом. Бувало, що й сам кошовий вів козаків у похід, а наказний отаман залишався на його місці в Січі. Правила козаки в Січовій церкві Св. Покрови молебінь і рушали Дніпром, або суходолом в дорогу.

Та ще по горах сніги лежать,
То долинах води стоять,
Та по долинах води стоять,

По горах маки цвітуть,
Та то ж не маки—то козаки,
То козаки у Крим ідуть.

Битим шляхом той піл зобють.

Мати сина зустрічала,
До-домоньку завертала;
—„Ой, вернись, сину, до-домоньку,

Змию ж тобі головоньку“.
—„Ой, змию, мати, сама собі,
Або ізмию дочці своїй,

Бо мені, нене, змиють дощі,
А висушить буйний вітер,
А висушить буйний вітер
А розчешуть густі терни.

(А. і Д.).

Йшли козаченьки та з України,
Попутали коників у долині,

Самі посідали на могилі,
Викресали вогнику, закурили,
Розпустили пожар по долині,
Попалили діточки соловині.
Гей, которі старші—полетіли,
Которі менчі—погоріли...

(Ф.—II та А. Д.).

**Туга козака
за рідними
і близькими.**

Під час довгого, тяжкого походу, бувало який з молодих козаків (перваків) і закуриться, засумує.

Стоїть явір над водою
В воду похилився;
На козака пригодонька.
Козак зажурился.
Одна-ж йому пригодонька—
Матуся стара;
А другая пригодонька—
Кониченько пристав;
А третя пригодонька—
Дівчиноньку втеряв.

На козака три пригоди
Козак зажурился.
Не хилися, явороньку,
Ще ж ти зелененький;
Не журился, козаченьку,
Ще ж ти молоденький.
Не рад явір хилитися—
Вода корні мие;
Не рад козак журился
Та серденько ние.

(Ф.—I, III; Чуб. V.).

Та по над берегами
Вода стоянами
Ой там козаченько
Коня налуває.
Та коня переповів
Сам заплакав стоя:
„Та головонька моя,
Сторононько чужа!

Ой порадь мене, брате,
Як рідная мати:
Та чи мені женитися:
Чи так волочиться.
А чи листи писати
До милої слати.
Напишу я перами
Одішлю вітрами“.

А инший, затуживши за рідними, за милою бувало проситья й додому з походу.

Тихо вода, тихо вода
Бережки зносить.
Молодий козак, молодий козак
Полковничка просить:

„Пусти ж мене, полковничку,
Із полку до дому,
Бо вже скучила, бо вже скучила
Дівчина за мною“.

Та полковник на це не зважає: знає він, що як козак якийсь час перебуде, до походу призвичаїться, то й дівчину забуде, а тому дає козакові таку відповідь:

— „Я б тебе пустив,
Так довго, довго там будеш.

Напийсь води холодної—
Дівчину забудеш“.

(„М.—50“).

Після щасливого походу поверталися козакки назад з великою здобичею. В Січі зустрівач їх кошовий та й запитував:

Ой, панове молодці, відкіль їдете?
Та з якої стороночки, та що ве-
зете?

— „Ой, пане гетьмане! були в бу-
сурмана:

Багацько в чортяки всякого над-
бання!

— А що ж ви, панове, чого там чу-
вали.

Якого видали, якого зібрали?

— Пане гетьмане, по три смухи з
барана,

Четверту маленьку з самого бу-
сурмана. (А. і Д.).

Та бували на козаків і чорні дні, коли з нещасливого походу повертались лиш недобитки, а решта зоставалась на полі бойовиська або попадала ворогам в неволю.

**Смерть
козана.**

Ой на горі вогонь горить,
А в долині козак лежить.
Укрив личко китайкою,
А ніжоньки нагайкою.
У головках ворон криче.
А в ніженьках коник плаче.
„Не плач, коню, ти за мною.
Не бий землі під собою.
Біжи, коню, дорогою,
Дорогою широкою,
Широкою, стовбовою,
Щоб татари не дігнали,
Щоб сидельця не зідрали.
Прибіжи ж, коню, під батьків двір
Та вдаришся об частокіл.
Ой, там вийде стара мати
Вона тебе розгнуздає.
Розгнуздавши розсїдає,
Розсїдавши, распитає,
Роспитавши, та й заплаче:
Ой, ти, коню, вороненький!
Де мій синок молоденький?
— Не плач, мати, не журися!
Уже твій син ожинився;
Узяв жінку—паняночку.
В чистім полі земляночку.
Туди вітер не завіє
І сонечко не загіє.

—
Ой три літа, три неділі
Минулося на Україні,
Як козакка турки вбили,

Під явором положили.
Ой на горі вогонь горить,
Під горою козак лежить.
Під явором зелененьким
Лежав козак молоденький
Порубаний, постреляний,
Китайкою покриваний,
Укрив очі осокою,
А ніженьки китайкою.
Його тіло почорніло,
А віл вітру—пострупіло
Над ним коник зажурився
До коліна в землю вбився.
— Не стій, коню, надо мною!
Бачу ж я ширість твою!
Біжи ж степом та гаями,
Долинами, байраками
До моєї родиноньки.
До вірної дружиноньки!
Стукни в браму копитами
Та й забрязкай поводами.
Ой, вийде брат—понуриється,
Вийде мати—зажуриться,
Вийде мила—порадіє;
Стане, гляне та й зомліє..
— „Ой, десь, коню, пана скинув?
Кажі ж, коню, чи не згинув?“
— „Мене турки надїгнали,
Пана мого з мене стяли.
Постріляли, порубали,
Там над Дністром поховали!
Ой, цить, мати, не журися!

Вже ж бо син твій оженився;
Він взяв собі за жіночку

Зеленою доминочку
Та крутую могилочку...
(А. і Д.; Ф.—III. 44).

Часом смерть чекала на козаків там, де він і не сподівався.

Дума про
Федора Без-
рідного.

По над сагою Дніпровою молодий козак обід обідає, не думає, не гадає, що на нього молодого біда настає. То не верби лугові зашуміли... Як безбожні ушкали налетіли, Хведора Безрідного отамана курінного постріляли, порубали. Тільки чури не піймали. То малий чуро до козака прибуває, рани йому глибокі промиває. То козак йому промовляє: Чуро мій, чуро, вірний слуго! Піди ти степом по-над Дніпром. Послухай ти, чуро, чи то гуси кричать, чи лебеді ячать, чи ушкали гудуть, чи може козаки Дніпром ідуть? Коли гуси кричать, або лебеді ячать—то зжени; коли ушкали гудуть—мені схорони; коли ж козаки ідуть—то объяви: нехай вони човни до берега привертають, мене Хведора Безрідного навіщають!"

То чуро малий по бережку пробігав, козаків забачав, шапкою махав, словами промовляє: „панове молодці! добре ви дбаєте: човни привертайте, до отамана курінного поспішайте!“ Козаки теє зачували до берега привертали, отамана навіщали. Тоді козак чуру вихваляє, опрощення за всіми брав, Милосердному Богу душу оддав. Тоді козак тіло козацьке-молодецьке обмивали, на червону китавку клали шаблями суходіл копали, шапками—приполами перст виймали, глибочую яму викопали, Хведора Безрідного ховали, високу могилу висипали, з семирядної пищали подзвонили, у суремки жалібно похвалили, а в головах прапірок постановили—премудрому лицареві славу вчинили, а тим вони його поминали, що у себе мали: ціленькими сухенькими військовими сухарцями“.

(А. і Д.).

Козацькі бен-
кеті після
походу.

Після славного бойовиства козаки зчиняли бенкет і веселились. Однак вони не забували й про тих своїх товаришів, що полягли в бою. Розшукували їхнє тіло і з шабобою ховали в сиру землю. Згадати про побитих було святим обов'язком старшини. Отаман, як батько, повинен був про всіх дбати, про всіх пам'ятати.

Ой, в городі, на ростеці
Пють, гуляють запорожці.
Лиш між ними один не ле
Запорожський отаман.
На коника похилився,
За серденько ухилився:
„Чогось мені, браття, трудно.
І на серденьку нудно.
Ой, сідлайте, миле браття,
Та коники всроненькі,

Та беріте, миле браття,
Та шабельки булатненькі,
Та поїдем, миле браття,
Та долом долиною,
Та там знайдем, миле браття,
Та рожу з калиною.
А під тею та рожою
Та козацьке тіло,
Гей, від сонця почорніло,
А від вітру помарніло“.

(„300“—204)

Козака, що помирав од ран дома, ковали з великим учтом.

Умер козак, умер козак
В неділеньку вранці;
Положили козаченька
В світлонці на лавці.
Збирається родинонька
Явора рубати,
Молодому козакові
Труну будувати.

Тешуть явір, тешуть явір
На чотири дошки,
Молодому козакові
Під ручки, під ножки.
Попові коня дають,
Що буде співати.
А дівчині сто червінців,
Що буде плакати. („300“—73).

Не раз траплялося козакам і в неволю потрапити. Особливо тяжка була неволя у турків та татар.

Татари розсиродували козаків по базарам, як робочу скотину. Руських невольників турки та татари приставляли до найтяжчої роботи. Найгіршого лиха зазнавали невольники на турецьких галерах або каторгах ¹⁾, де їх сковували по кілька душ до куші і приковували до лав, щоб гребли веслами. Там вони повинні були гребти дено й нічно. То найтяжча була робота. Тому й тепер ще всяку важку роботу звуть каторжкою. Де хто не мав сили перебути тяжку неволю і турчився. За це турки призначали таких перевертнів за начальників над невольниками. В думках вони зветься „недовірцями християнськими“. Оті „недовірці“ ніколи гірше мучили невольників, ніж самі турки та татари. Про тяжку турецьку неволю в думках от ще співається:

Бусурманськ
на неволя.

У святу неділю не сизі орли заклекотали:
То бідні невольники у тяжкій неволі заплакали.
У три ряди бідних, безщасних невольників посажено,
По два та по три до купи псковано,
По двоє кайданів на ноги покладено,
Сирою сирицею назад руки повязано;
Тоді бідні, безщасні невольники на коліна упали,
В гору руки підіймали,
Господа милосердного прохали та благали:
„Господи милосердний! создай з неба ясне сонце—мати:
Нехай будуть кайдани коло ніг ослабати,
Сирая сириця коло рук ослабати.
Хай ми будем, бідні, безщасні невольники
У чужій землі хоч мале число полегкости собі мати.
Подай нам, Господи, з неба дрібен дощик,
А з низу буйний вітер!
Хочай-би чи не встала на Чорному морю бистрая хвиля:
Хочай-би чи не повиривала якорів з турецької каторги!

1) Галера, каторга—корабль.

Та вже ця нам турецька—бусурманська каторга надоїла:
Кайдани—залізо ноги повривало,
Біле тіло козацьке молодецьке коло жовтої кожи пошмугляло!⁴
Паша турецький, бусурманський,
Недовірок християнський
По ринку він покажує,
Він сам добре тее зачуває;
На слуги свої, на турки—яничари ¹⁾ зо-зла гукає:
„Кажу вам, турки—яничари, добре ви дбайте,
І з ряду до ряду захожайте.
По три пучки тернини і червоної таволги набирайте.
Бідного невольника по тричі в однім місці затинайте.“
То ті слуги, турки—яничари, добре дбали,
Із ряду до ряду захожали,
По три пучки тернини і червоної таволги в руки набирали,
По тричі в однім місці бідного невольника запинали;
Тіло біле козацьке молодецьке коло жовтої кости сбривали,
Кров християнську неповинно проливали.
Стали бідні невольники на собі кров християнську забачати,
Стали землю турецьку, віру бусурманську клясти—проклинати:
„Ти, земле турецька, віро бусурманська,
Ти, розлука християнська!
Не одного ти розлучила з отцем з матірю.
Або брата з сестрою, або мужа з вірною жоною!
Хто в тобі срібло-злато виробляє,
По всіх землях прокождає,
В турецькій землі ніколи собі одрадою не має!
Визволь, Господи, всіх бідних невольників,
З тяжкої неволі турецької, з каторги бусурманської
На тихі води, на ясні зорі, у край веселий,
У мир хрещений. (в городи християнські!) (А. і Д.).

Не ясний сокіл квилить—проквіляє: син до батька до матері з тяжкої неволі в городи християнські поклон посилає, сокола ясеньного рідним братом називає: „Соколе ясний, брате мій рідний! Ти високо літаєш, чому в мого батька в матері ніколи в гостях не буваєш? Полинь ти, соколе ясний, брате мій рідний, у города християнськії, сядь—пади в мого батька й матері перед воротьми, жалібненько загуди, про мою пригоду козацькою, розкажи проквіли, ще моему батькові й матері більшого жалю завдай. Нехай отець і матуся мою пригоду козацькою знають, статки, маетки збувають, великі скарби збирають,—головоньку козацькою із тяжкої неволі визволяють!“ То брат—товариш тее зачуває, до брата—товариша промовляє: „товаришу,

¹⁾ Яничари—турецьке військо. Турки, набравши в полон християнських дітей, турчили їх та виховували змалку на воєнній: оскільки й були яничари, найпевніше турецьке військо.

брате мій рідний! Та не треба нам в городи християнські поклону посилати, своєму батьку й матці більшого жалю завдавати, бо хоча наш батько й мати будуть добре дбати, ґрунти маєтки збувати, великії скарби збирати,—та не знатимуть в которій нас каторзі шукати: чи в пристані Козловській ¹⁾, чи в Царьграді на базарі. Будуть ушкали турки—яничари набігати, за Червонеє море в орабську землю нас продавати, будуть за нас сребро, злато, не лічучи, сукна дороги не мірячи, за нас брати. Та й не знатимуть отець, мати де, в якій тяжкій неволі турецькій синів своїх шукати, бо сюди ніхто не захожає, і люд хрещений не заїзджає, тільки соколи ясенькі літають, на темниці сідають, жалібненько квілять—проквіляють, нас бідних невольників у тяжкій неволі турецькій добрим здоров'ям навішають “

(А. і Д.).

Бувало, що бідним невольникам щастило вибрати зручну хвилину та вирватися з тяжкої неволі, та не завше щастило добратися до рідного краю, бо далека й тяжка була дорога. Дума про трьох братів.

Ой то не пили пилили, не тумани вставали,—то із города Азова із тяжкої неволі турецької три братіки втікали; два кінних, третій піший—піхотинець за кінними біжить підбігає, на сіре коріння, на біле каміння ніжки свої козацькі посікає, кровю слізи заливає, до кінних братів добігає, словами промовляє: „Станьте ви, братця! коней попасіте, мене, меншого брата, підождіте, та на коні візьміте, хоть мало підвезіте: нехай я буду знати, куди в городи християнські до отця, до матки в гості прибувати“. То середужчий тее зачував, старшого питає; то старший йому словами промовляє: „Чи ще ж тобі не далася тяжка неволя знати?.. Як будем ми брата дожидати, буде нас погоня доганяти, буде нас стреляти, рубати або в тяжкій роботі будем пропадати.. Як жив—здоров буде, сам в городи християнські прибуде.“ І тее промовляли, відтіль побігали. А менший брат, піша пішаниця, кінних братів доганє, коней за стремена хватає, слюзами обливає і словами промовляє: „Коли ж мене, братця, не хочете ждати, хоч одно ж ви милосердіє майте: назад коней завертайте, з піхов шаблі виймаєте, мені брату меншому з пліч голову здіймаєте, в чистому полі поховайте, звіру—птиці на поталу не оддайте!“ А ті брати тее зачували, словами промовляли: „Цього, брате, із роду нігде не чували, щоб рідною кровю шаблі обмивали. Рука наша не здійметься, серце не зосмілиться. Краще, будемо, брате, тернами пробігати, будемо тобі верховіття у тернів стинати, будемо тобі на признаки на на гіллях покидати“. То бігли тії брати не день, не два, не три й не чотири, а найменшого пішого брата на Азовському степу покидали. То вже два козаки в байраки візжає. Середужчий брат милосердіє

¹⁾ Телер Євпаторія.

має: верховіття у тернів зтинає, меншому брату приміту покидає.* А як стали на муравський шлях виїзжати, ничим йому признаков покидати. Він чорвону китаюку з-під жупана видирає, по шляху розкидає; меншому брату приміту зоставляє. То як став піхотинець з тернів виходити, став червону китаюку находити: У руки хватає, дрібними сльозами обливає: „Не дурно, промовляє, червона китайка по шляху валяє: мабуть моїх братів на світі немає!. Мабуть за ними з города Арва погоня вставала, мене в тернах на спочинку минала, а братів моїх доганяла, рубала! Коли б мені Біг милосердний поміг тіло козацьке находити в чистім степу хоронити!“ До Савур-могили добігає, і тільки своїх братів рідних трошки сліди зачачає, і на Савур-могилу збігає, сльозами обливає, словами промовляє: „побило мене в полі три недолі: перша недоля—безхліб'я, друга недоля—безвідя; третя недоля, що своїх братів рідних не догнав. Ой, годі ж мені за кінними братами уганяти; час мені козацьким ногам пільгу дати“. То тее промовляє, на Савур-могилу голову склоняє, гірко сльозами ридає. В той час сизі орли налітали, пильно в очі козакові заглядали. Козак тее забачає, словами промовляє: „орли сизопері, гості мої милі! Прошу я вас тоді налітати, з лобу очі висмокати, як не буду я світа Божого видати“... То тее промовляв, і за час за годину милосердному Богу душу оддав. Тоді орли налітали, з лобу очі висмикали; тоді ще й дрібна птиця налітала, коло жовтої кості тіло оббирала. Вовки—сіроманці набігали, тіло козацьке рвали, по тернах, по балках жовту кость жвакували, жалібненько квилили—проквильяли: то-ж вони козацькії похорони одправляли! Де взялась сиза зозуленька, в головках сідала, жалібно кувала; як сестра брата, або мати сина оплакала...

Стали кінні брати до городів християнських доїзжати, стала на їх серця туча налягати. То середужчий брат до старшого промовляє: „Не дурно на наші серця туча налягає: мабуть нашого брата живого на світі не має! Як будемо, брате, до отця до матері прибувати? Як будуть вони нас питати, то що станемо казати? То старший брат тее зачуває, до середужчого словами промовляє: „скажем: не в одного пана в неволі бували. Нічної доби з неволі втікали, його сонного будили—не збудили. Там його в неволі й зоставили!“

То середужчий брат тее зачуває, до старшого брата словами промовляє: „як не будем отцю й матері правди казати, то буде нас отцівська й материнська молитва карати“. Тоді старші брати на поля Самарськії виїзжали, над річкою Самарською спочинок собі мали, коней попасали. В той час безбожнії бусурмани набігали—і тих двох братів порубали, тіло козацьке покарбовали, в чистім полі розкидали, голови на шаблі здіймали, довго глумували, коні в здобичу в город, в Турещину позавертали.

Полягла двох братів голова коло річки Самарки, а третя—на Савур-могилі!

Але траплялось, що невільникам і щастило втікти з неволі.

Дума про
Самійла
Кішку.

„Ой із города із Трапезонта ¹⁾ ви-
ступала галера ²⁾

Трьома цвіта и процвітана, маль-
ована.

Ой первим цвітом процвітана—
Златосиніми киндяками ³⁾ побивана:

А другим цвітом процвітана—

Гарматами ⁴⁾ рештована;

Третім цвітом процвітана—

Турецькою білою габою ⁵⁾ покровена.

То на тій галері Алкан-баша,

Трапезонськеє княжа гуляе,

Ізбраного люду собі мае.

Сімсот турків, яничар чотиріста

Та бідного невольника півчвартаста ⁶⁾

Без старшини військової.

Первий старший меж ними пробував
Кішка Самійло, гетьман запорозь-
кий:

Другий—Марко Рудий,

Суддя військовий;

Третій—Мусій Грач.

Військовий трубач:

Четвертий-лях-потурнак,

Клюшник галерський.

Сотник переяславський

Недовірок християнський.

Що був тридцять літ у неволі,

Двадцять чотирі, як став на волі,

Потурчився, побусурменився,

Для панства великого,

Для лакомства нещасного.

II.

В тій галері ол пристані далеко
відпускали

Чорним морем далеко гуляли,

Проти Кефи-города приставали,

Там собі великий та довгий опо-
чинок мали.

То представиться Алкану-башаті.

Трапезонському княжаті, молодому
паняті,

Сон дивен, барзо дивен на прочудо.

То Алкан-баша

Трапезонськеє княжа

На турків-яничар на бідних неволь-
ників покликае.

„Турки, каже, турки яничари.

І ви, бідні невольники!

Которий би міг турчин-яничар сей
сон одгадати.

Міг би йому три гради турецький
дарувати:

А которий би міг бідний невольник
одгадати.

Міг би йому листи визволені пи-
сати,

Щоб не міг ніхто нігде зачіпати“.

Сее турки зачували, нічого не ска-
зали;

Бідні невольники, хоч добре знали,
Собі промовчали.

Тільки обізветься меж турків лях-
потурнак,

Клюшник галерський,

Сотник переяславський,

Недовірок християнський:

„Як же, каже, Алкане-башо, твій
сон одгадати,

Що ти не хочеш нам повідати?“

„Такий мені, небожата, сон при-
сниться.

Бодай ніколи не явився!

¹⁾ Трапезонт—турецьке місто.

²⁾ Галера—судно, корабель.

³⁾ Киндяк—матерія.

⁴⁾ Гармата—пушка.

⁵⁾ Габа—полотно.

⁶⁾ Півчвартаста—триста п'ятдесят.

Видиться: моя галера цвіткована,
мальована
Стала вся обідрана, на пожар
іспускана;

Видиться: мої турки-яничари

Стали всі в-пень порубані:

А видиться: мої бідні невольники,

Которі були у неволі,

То всі стали на волі;

Видиться: мене гетьман Кішка

На три части розтяв,

У Чорнеє море пометав¹⁾.

То скоро тее лях-потурнак зачував,

К йому словами промовляв:

„Алкане-башо, трапезонський кня-
жату,

Молодий паняту!

Сей тобі сон не буде ні трохи за-
чіпати:

Скажи мені получче бідного неволь-
ника доглядати,

З ряду до ряду сажати,

По два, по три старії кайдани і
новії ісправляти!“

На руки на ноги надівати;

Червоної таволги по два дубці бра-
ти.

По шиях затинати,

Кров християнськую на землю про-
ливати!“

III.

Скоро то сеє зачували,

Од пристані галеру далеко відпу-
скали,

До города до Козлова,

До дівки санджаківни¹⁾ на зальоти
поспішали.

То до города Козлова прибували,—

Дівка санджаківна на зустрічу ви-
хожає,

Алкана-башу в город Козлов зо
всім військом затягає.

Алкана-башу за білу руку брала.

У світлиці—кам'яниці зазивала.

За білу скамою сажала,

Дорогими напитками напувала,

А війсьکو серед ринку сажала.

То Алкан-баша,

Трапезонськеє княжа,

Не барзо дорогії напитки уживає,

Як до галери двох турчинів на під-
слухи посилає:

Щоб не міг лях-потурнак Кішки
Самійла одмикати,

Упоруч себе сажати.

IV.

То скоро ся тії два турчини до га-
лери прибували.

То Кішка Самійло, гетьман запо-
розький

Словами промовляє:

„Ой ляше-потурначе, брате старе-
сенький!

Колись і ти був у такій неволі, як
ми тепера:

Добро нам учини,

Хоч нас, старшину відімкни;

Хай би і ми у городі побували,

Панське весілля добре знали“.

Каже лях-потурнак:

Ой Кішко Самійлу, гетьмане запо-
розький,

Батьку козацький!

Добро ти вчини;

Віру християнську під нозі підтопчи,

Хрест на собі поламли.

¹⁾ Санджак—турецький губернатор.

Аще будеш віру християнську під
нозі топтати,
Будеш у нашого пана молодого за
рідного брата пробувати“.
То скоро Кішка Самійло тее зачу-
вав,
Словами промовляв:
„Ой ляше-потурначе, сотнику пере-
яславський,
Недовірку християнський!
Бодай же ти того не діждав,
Щоб я віру християнську під нозі
топтав!
Хоч буду до смерти біду та неволю
примати,

А буду в землі козацькій голову
християнську покладати.
Ваша віра погана
Земля проклята.“
Скоро лях-потурнак тее зачуває,
Кішку Самійла у щоку затинає.
„Ой, каже, Кішко Самійлу, геть-
мане запорозький!
Будеш ти мене в вірі християнській
укоряти.
Буду тебе паче всіх невольників
доглядати,
Старії і новії кайдани направляти,
Ланцюгами за поперек у-троє буду
тебе брати“.

V.

То тії два турчини тее зачували,
До Алкана-баші прибували:
„Алкане-башо, трапезонське княжа
Безпечно гуляй!
Доброго і вірного кляшника маєш;
Кішку Самійла в щоку затинає.
В турецьку віру ввертає“.

То Алкан-баша
Трапезонське княжа
Зеликую радість мало,
Полопам дорогі напитки розділяло:
Полови́ну на галеру одсилало,
Половину з дівкою санджаківною
уживало.

VI.

Став лях-потурнак дорогії напитки
пити підпивати,
Стали умисли козацьку голову кляш-
ника розбивати:
„Господи! есть у мене що Іспити і
ісходити,
Тільки ні з ким об вірі християн-
ській поговорити“...
До Кішки Самійла прибуває,
Поруч себе сажє,

Дорогого напитка метає,
По два по три кубки в руки нали-
ває,
То Кішка Самійло по два, по три
кубки в руки брав,
То в рукава, то в пазуху, скрізь
хусту третю додолу пускав.
Лях-потурнак по єдиному випивав,
То так напився,
Що з ніг звалився.

VII.

То Кішка Самійло та й угадав:
Ляха-потурнака до ліжка вмісто ди-
тини спати клав;
Сам вісімдесят чотирі ключі с під
голів виймав,

На пяти чоловік по ключу давав.
„Козаки, панове! добре дбайте:
Один другого одмикайте,
Кайдани із рук із ніг не скидайте,
Полуночної години дожидайте“.

Тоді козаки один другого одмикали,
Кайдани із рук із ніг не скидали,
Полуночної години дожидали,
А Кішка Самійло чогось догадав,

За бідного невольника ланцюгами
втрое себе прийняв,
Полуночної години дожидав.

VIII.

Стала полуночная година наступати,
Став Алкан-баша з військом до га-
лери прибувати.

То до галери прибував,

Словами промовляв:

„Ви, турки-яничари, помаленьку
ячіте,

Мойого вірного ключника не збу-
діте;

Самі ж добре поміж рядами прохо-
жайте,

Всякого чоловіка осматрятьте,

Бо тепера він підгуляв,

Щоб кому пільги не дав“.

То турки-яничари свічі у руки
брали.

Поміж рядів проходили,

Всякого чоловіка осматрляли...

Бог поміг: за замок руками не
приймали!

„Алкане-башо, безпечно почивай:
Доброго і вірного ключника маеш

Він бідного невольника з ряду до
ряду посажав,

По три, по два, старий кайдани по-
справляв:

А Кішку Самійла ланцюгами утро-
прийняв“.

Тоді турки-яничари у галеру вхо-
жали.

Безпечно спати лягали.

А которій хмельні бували, на сон
знемогали.

Коло пристані Козловської спати
полягали.

IX.

Тоді Кішка Самійло полуночної го-
дини дождав,

Сам між козаків устав,

Кайдани із рук, із ног у Чорнеє мо-
ре пороняв;

У галеру вхожає, козаків пробужає,
Шаблі булатні на вибір вибірає,

До козаків промовляє:

„Ви, панове молодці, кайданами не
стучіте,

Ясини ¹⁾ не вчиніте,

Нікоторого турчина в галері не
збудіте!..

То козаки добре зачували:

Самі з себе кайдани скидали,

У Чорне море метали,

Ясини не вчинили,

Ні одного турчина в галері не збу-
дили.

Тоді Кішка Самійло до козаків про-
мовляє:

„Ви, Козаки молодці, добре, браття,
дбайте:

Од города Козлова забігайте.

Турків-яничар у пень рубайте.

Которих живцем у Чорнеє море ме-
тайте!“

Тоді козаки од города Козлова за-
бігали.

Турків яничар у-пень рубали,

Которих живцем у Чорнеє море
метали.

¹⁾ Ясина—тривога, буча.

А Кішка Самійло Алкана-башу із
ліжка взяв,

На три части ростяв.
У Чорнеє море пометав,

До козаків промовляв:
„Панове молодці! добре дбайте:

Всіх у Чорнеє море метайте,
Тільки ляха-потурнака не ру-
байте.—

Міждо військом для порядку, за
яризу¹⁾ військового, зоставляйте“.

Тоді козаки добре дбали:
Всіх турків у Чорнеє море пометали,

Тільки ляха-потурнака не зрубали,—
Міждо військом для порядку, за

яризу військового, зоставляли.
Тоді галеру од пристані одпускали,
Самі Чорним морем далеко гуляли.

X.

Та ще у неділю, барзо рано пора-
неньку,

Не сива зозуля закувала,
Як дівка санджаківна коло пристані
похожала,

Та білі руки ламала, словами про-
мовляла:

„Алкане-башо, трапезонськеє кня-
жату!

На що ти на мене такеє великеє
пересердя маєш,

Що од мене сьгодні барзо рано
виїжаєш?

XI.

А ще у неділеньку,
У полуденну годиноньку,

Лях-потурнак од сна пробуждає,
По галері поглядає, що ні єдиного
турчина на галері немає.

Тоді лях-потурнак із ліжка встає,
До Кішки Самійла прибуває, у но-
ги впадає:

„Ой, Кішко Самійлу, гетьмане за-
порозький

Батьку козацький!
Не будь же ти на мене
Як я був на останці мого віку до
тебе!

Бог тобі допоміг неприятеля побі-
дити,

Та не вмітимеш у землю християн-
ську входити!

Добре ти вчини:

Половину козаків у окови до опа-
чин²⁾ посади,

А половину у турецькеє дорогее
плаття наряди.

Бо ще будемо од города Козлова
до Царєграда³⁾ гуляти,

Будуть із города Царєграда два-
наццять галер вибігати,

Будуть Алкана-башу з дівкою санд-
жаківною

По зальотах поздоровляти;
То як будеш одвіт давати?..“

Як лях потурнак научив.

Так Кішка Самійло, гетьман запо-
розький, учинив:

Половину козаків до опачин у око-
ви посадив,

А половину у турецькеє дорогее
плаття нарядив.

¹⁾ Яриза—попихач.

²⁾ Опачина—велике весло на старовинних суднах або галерах.

³⁾ Царьгород—турецька столиця.

XII.

Стали од города Козлова до города
Цареграда гуляти,

Стали із Цареграда дванадцять га-
лер вибігати

І галеру із гармат торкати,

Стали Алкана-башу з дівкою санд-
жаківною

По зальотах поздоровляти;

То лях-потурнак чогось догадав:

Сам на чердак ¹⁾ виступав,

Турецьким біленьким завивалом ма-
хав;

Раз то мовить по-грецьки

Удруге по турецьки.

Каже: „ви, турки-яничари, пома-
леньку, браття, ячіте,

Од галери одверніте:

Бо тепера він підгуляв, на упокіи
почиває,

На похмілля знемогає,

До вас не встане, голови не зведе.

Казав: як буду назад гуляти,

То не буду вашої милости по вік
забувати“;

Тоді турки-яничари од галери од-
вертали,

До города Цареграда убігали,

Із дванадцяти штук гармат гримали,

Ясу ²⁾ воздавали,

Тоді козаки собі добре дбали:

Сім штук гармат собі арештовали

Ясу воздавали,

На лиман ріку іспадали.

К Дніпру—Славуті низенько укло-
няли:

„Хвалім тя, Господи, і благодарим!

Були п'ятдесят чотирі годи у неволі,

А тепера чи не дасть нам Бог **хоть**
час по волі!“

А у Тендрові острові Семен Скало-
зуб

З військом на заставі стояв ³⁾

Та на тую галеру поглядав,

До козаків словами промовляв.

„Козаки, панове молодші! що сая
галера блудить,

Чи світом нудить?

Чи много люду козацького має,

Чи за великою здобиччу ганяє?

То ви добре дбайте;

По дві штук гармат набивайте,

Тую галеру з грізної гармати при-
вітайте.

Гостинця їй дайте“.

Тоді козаки тее зачували,

До його промовляли:

„Семене Скалозубе, гетьмане запо-
розький,

Батьку козацький!

Десь ти сам боїшся

І нас козаків страшишся:

Єсть сая галера не блудить,

Ні світом нудить,

Ні много люду козацького має:

Ні за великою здобиччу ганяє:

Се, може, є давній, бідний неволь-
ник із неволі утікає“...

То Семен Скалозуб тее зачуває.

До козаків промовляє:

„А ви таки віри не доймайте.

Хоч по дві гармати набивайте.

Тую галеру із грізної гармати при-
вітайте.

Гостинця їй дайте.

Як турки-яничари, то у пень ру-
байте,

А як бідний невольник, то помочи
дайте!“

1) Чердак—верхня частина судна, „палуба“.

2) Яса—почесне прощання або привітання.

3) Острів Тендра лежить перед гирлом Дніпра на Чорнім морі. По біля нього раз-у-раз стояли козацькі байдаки, доглядаючи, щоб не ввійшли турки у гирло Дніпра. Се-мен Скалозуб, козацький кошовий—і стояв на такій сторожі.

XIII.

Тоді козаки, як діти, не гаразд починали;

По дві штуки гармат набивали.
Тую галеру із грізної гармати привітали.

Три дошки у судні вибивали,
Води Дніпрової напускали...
Тоді Кішка Самійло, гетьман запорозький,

Чогось догадав,
Сам на чердак виступав;
Червонії, хрещатії, давнії корогви
із кишені виймав,

Розпустив,
До води похилив,
Сам низенько уклонив;

„Козаки, панове молодці! сая галера не блудить,

Ні світом нудить,
Ні много люду козацького має.
Ні за великою здобиччу ганяє:
Се єсть давній бідний невольник,
Кішка Самійло, із неволі утікає.
Були п'ятдесят чотирі годи у неволі,
Тепер чи не дасть Бог хоч час по волі!“

Тоді козаки у каюки скакали,
Тую галеру за мальовані обклашки ¹⁾
брали.

Та на пристань стягали,
Од дуба до дуба
На Семена Сколозуба
Пайовали.

XIV. .

Тоді: златосинії киндяки—на козаки.

Златоглави ²⁾—на отамани,
Турецькую білу габу—на козаки
на біляки ³⁾;

А галеру на пожар спускали.
А срібло-злото на три часті пайовали:

Первую часті брали, на церкви накладали:

На святого Межигорського Спаса,
На Трехтемировський монастирь,
На святую Січовую Покрову давали,
Которі давнім козацьким скарбом будовали,

Ці об за їх вставаючи й лягаючи,
Милосердного Бога благали;
А другу часті поміж собою пайовали;

А третю часті брали.

Очертами сідали.
Пили та гуляли.
Із семипядних пицалей гримали;
Кішку Самійла поздоровляли:
„Здоров.—кажуть, — здоров, Кішко Самійлу.

Гетьмане запорозький!
Не загинув еси у неволі,
Не загинеш із нами, козаками, по волі!

Правда, панове, полягла
Кішки Самійла голова
В Київ-Каневі монастирі...
Слава не вмере, не поляже!
Буде слава славна
Поміж козаками,
Поміж друзями,
Поміж лицарями,
Поміж добримі молодцями.

¹⁾ Облавок—вінця судна.

²⁾ Златоглав—матерія, вишита або виткана золотом.

³⁾ Біляк—рядовий козак.

Жінки-українки в турецькій неволі.

Ще більше, ніж козаків, було в неволі українського жіноцтва. Та жінки не терпіли такого лиха, як козаки. Турки та татари дуже часто дружилися з українськими „бранками“¹⁾. Коли ж „бранки“ турчилися, то часто й за великих панів заміж виходили. 1550 р. бранка Роксоляна, попівна з Рогатина (в Галичині) вийшла заміж за самого султана турецького Сулеймана I. Султан Осман II (1604-1622) теж жонатий був на українці. Мати Османа III (1760 р.р.) також була українка. Ставши такими вельможними панями, бранки-українки не раз допомагали козацтву і визволяли його з неволі, приміром Роксоляна. Про одну з таких бранок співається і в народній думі.

На чорному морі, на каменю біленькому, там стояла темниця камяная, а в тій темниці пробувало сім-сот бідних невольників. То вже тридцять літ у неволі пробували, Божого світу, сонця праведного в вічі собі не видали. То дівка-бранка, Маруся, попівна Богуславка, до темниці приходить, темницю одмикає, словами промовляє: „Гей, козаки, ви, біднії невольники! Угадайте, що в нашій землі християнській за день тепера? Тоді біднії невольники дівку бранку, Марусю, попівну Богуславку по річах пізнавали, словами промовляли: „Гей, дівко—бранко, Марусю, попівно Богуславко! Почім ми можем знати, що в нашій землі християнській за день тепера, тридцять літ у неволі пробуваєм, божого світу, сонця праведного в вічі собі не видаєм? То вона тее зачувала, до козаків словами промовляла: „Ой, козаки, ви, біднії невольники! Сьогодні у нашій землі християнській Великодная субота, а завтра святій празник, роковий день Великдень. Козаки тее зачували, білим лицем до сирої землі припадали, дівку бранку, Марусю, попівну Богуславку, кляли—проклинали: „Та бодай ти, дівко бранко, Марусю, попівно Богуславко, шастя й долі собі не мала, як ти нам святій празник, роковий день Великдень сказала!“ Тоді дівка—бранка, Маруся, попівна Богуславка, тее зачувала, словами промовляла: „Ой козаки, ви, біднії невольники! Та не лайте мене, не проклиняйте, бо як буде наш пан турецький до мечеті відїзжати, то буде мені на руки ключі віддавати: то буду я до темниці приходитьи, темницю відмикати, вас всіх, бідних невольників, на волю випускати!“

На святій празник, роковий день Великдень, став пан турецький до мечеті відїзжати, став дівці бранці, Марусі, попівні Богуславці, на руки ключі віддавати.

Тоді дівка—бранка добре дбає: до темниці приходить, темницю відмикає, всіх козаків, бідних невольників, на волю випускає і словами промовляє: „Ой, козаки, ви, біднії невольники! Кажу я вам: добре дбайте, в городи християнські утікайте! Тільки прошу я вас, одного города Богуслава не минайте, моему батькови й матері знати давайте: нехай мій батько добре дбає, гуртів, великих маєтків не збуває та нехай мене з неволі не викупляє, бо я вже потурчилась, побусурменилась для роскоши турецької, для лакомства нещасного! Ой, визволи,

¹⁾ Полонянка.

Боже, всіх бідних невольників з тяжкої неволі, з віри бусурменської на ясні зорі, на тихі води, у край веселий, у мир хрещений!..

(А. і Д.).

Через те, що бранки виходили заміж за татар та турків, не раз траплялося, що матері попадали в полон до своїх зятів, тоб то до тих татар чи турків, які раніше ваяли в полон їхніх дочок та й по бралися з ними.

**Мати зу
стрічаєть
з дочкою
в неволі**

Що се в полі забіліло,
Ой чи гуси, чи лебеді?
Тепер гуси не літають,
А лебеді не плавають—
Татарове полон женуть:
Один полон з жіночками,
Другий полон з дівочками,
Третій полон з дітонками,
Стали кошом під Яришом
Та взялися паювати:
Дівка впала парубкові,
А тещенька зятенькові.
Взяв він її по при коні,
Ой кінь біжить дорогою,
А тещенька терниною;
Назад себе поглядає,
Кровця сліди заливає,
Чорний ворон налітає
Та ту кровцю їспиває.
Приїжджає він до двору:
„Вийди, вийди, татарочко,
Привів невольницю,
А до смерті робітницю“.
А вона їй та й завела;
Три роботи загадала:
Оченьками стадо пасти,
Рученьками кужіль прясти,
Ноженьками колисати.
Теща дитя колисала
І дитині приспівала:
„Люлі, люлі, татарчатко,
По доненці унучатко!
Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопеліла,

Бодай дитя скамяніло!“
Учув того вірний слуга:
„Чи чули ви, паненонько,
Як вам кляла робітниця:
Бодай стадо виздыхало,
Бодай кужіль спопеліла,
Бодай дитя скамяніло!“
Ой побігла татарочка.
Бігла боса, без пояса,
Та вдарила по личеньку
Свою рідну матіноньку.
— „Ой ти доню, моя доню!
Скільки тебе годувала,
По личеньку раз не біла!“
— „Мамко ж моя старенькая,
Почім же ти мя пізнала,
Що донькою назвала?“
— „Як тя баба в купіль клала,
На груди ті іскра впала,
По тім тебе я впізнала.“
„Мати моя, мила мати!
Скидай з себе тії лати,
Возьми дорогії шати,
Будеш з нами панувати!“
— „Ліпше мої вбогі лати,
Ніж дорогії шати:
Я волю бідувати,
Ніж з тобою панувати.
Я не хочу панувати,
Піду в свій край загибати“.
— „Слуги ж мої та й вірні!
Впряжіть коні воронії
Везіть мамку в її краї“.

(А. і Д.).

Через те, що в Криму завше було багато українських невольників, запорожські козаки, коли їм ніхто не нападав, у всяку

**Похід Са
дачного
м. Варя**

вільну годину ходили то більшими то меншими походами на Крим, щоб одбити та випустити на волю невільників. 1605 р. запорожці, під приводом свого отамана Петра Конашевича—Сагайдачного, зробили великий похід у Крим і підійшли до м. Варни.

А в неділеньку пораненьку
Зібралася громадонька
До козацької порадоньки.
Стали раду радувати —
Звідкіль Варну місто достати:
Ой чи з поля, чи з моря,
Чи з тої річки невелички?
Послали посла аж під Варну.
Піймав же посел турчанина,
Старенького ворожбита.
Стали його випитувати:
Звідкіль Варну місто доставати—
Ой чи з поля, чи моря,
Чи з тої річки невелички?
— „А ні з поля, а ні з моря,
Тільки з тої річки невелички!“
А в неділю пораненьку
Вігнуть, плинуть човенцями,

Поблискують весельцями.
Вдарили разом з самопалів,
В седми—п'ятдесят запалів,
А півсоткою із гармати.
Стали всі козаки до Варни при-
бувати—

Стали турки нарікать.
Стали (к о з а к и) Варну доставать—
Стали турки утікать,
Тую річку проклинати:
„Бодай, річко, не процвітала,
Вічними часи висихала,
Що нас турків в себе взяла.
Була Барна здавна славна,—
Славнійші козаки,
Що ту Варну місто достали
І в ній турків забрали. (А. і Д).

У Варні козаки набрали багато здобичі, потім пішли й розбили город Кафу та випустили на волю багато невільників. Після цих великих походів польське правительство налякалося, що козаки, чого доброго, так само й поляків побють, а тому пообіцяло дати козакам всякі права та вільности, аби лиш вони не зачіпали польських магнатів та їхніх маєтків. Однак обіцянки зосталися обіцянками. На ділі український люд мусив сам здобувати собі волю.

ХМЕЛЬНИЧЧИНА.

Хмельниччина.

Реєстрові
козаки.

Польське правительство бачило, що вся сила українського народу в козаках. Отже, щоб приборкати ту силу, намислилось воно одвернути український люд од запорожців у другий бік. Для того вигадало воно особливе військо „реєстрових козаків“, тоб то таких, що записані були в списки (реєстр) козаків. Реєстрові козаки числилися на службі у правительства і мали за те плату. Їм дано було й усякі права та привилеї. Стояли вони по містах та по панських дворах. Начальників їм призначало польське правительство. Реєстрові козаки повинні були обороняти Польщу від усяких ворогів: татар, турків, валахів та навіть запорожців.

Українську молодь, що бажала зажити козацької слави, польське правительство й панні заохочували писатися в реєстрові козаки, і таким способом розбивали силу українського народу.

Загрожуючи всякими способами „реєстрових“, поляки зовсім не звертали уваги на запорожців та на простий люд. Всіма силами намагалися спольщити його і для того наvertsали на католицтво. Коли ж побачили, що українці, окрім панів, на католицтво не пристають, то вигадали унію православної церкви з католицькою.

Унія—спілка. Хто приставав на унію, той мусів слухатися Римського папи, а за це йому поляки всякі „милости“ давали. Разом з тим поляки так робили, щоб Папа Римський намовляв українців—уніятів коритися їм. До унії пристали тільки українські панні та єпископи. Простий же народ не хотів іти в унію. Щоб краще боронити себе від поляків та унії, українці позасновували православні брацтва. Брацтики складалися грішми і на ті кошти помагали бідним, сиротам, вдовам, заводили школи, друкарні і т. и. По школах учили і книги друкували українською мовою. Брацтва ширили освіту серед українців, бо освіченій людині краще вже додуматись до того, як оборонитися від поляків та унії. Бачучи це, поляки ще гірше стали знущатися над українським людом, особливо над селянами. Що поляк—поміщик хотів, то й витворяв над своїми кріпаками, та не тільки над кріпаками, а навіть і над вільними людьми. Людей вбивали ни за що ні про що, а так: з дурної волі, ради примхи. От, наприклад, як співається про сваволю та примхи пана Каньовського в пісні „Про Бондарівну“:

Унія.

**Пісня про
Бондарівну.**

Ой у місті Богуславі
Там чорная хмара;
Танцювала компанія
Каньовського пана.
Ой в містечку Богуславку
Сидить дівок купка;
Межи ними Бондарівна,
Як сива голубка.
Ой у місті Богуславі
Капелія грала,
Молодая Бондарівна
В ратуші гуляла;
У містечку Богуславку
Каньовського пана—
Там гуляла Бондарівна,
Як пишная пава.
Ой у місці Богуславі
Танець дівок ходить.
А найкраща Бондарівна
Усім перед водить.
Ой приїхав пан Каньовський
Темненької ночі
Та сподобав Бондарівну,
Що карії очі.
Ой приїхав пан Каньовський,
„Добрідень“ всім дає
Бондарівну за рученьку
К собі пригортає.
Звелів, звелів пан Каньовський
Музикам заграти,
А сам узяв Бондарівну
Та й пішов гуляти.
Ой ходить же пан Каньовський
Та по межи танці,
Потискає Бондарівну
За білії пальці.
Молодая Бондарівна
На те не вважала,
Та на пана Каньовського
Губи одувала.
Прийшов до неї пан Каньовський
Та й шапочку зняв,
Обійняв він Бондарівну
Та й поцілував:

„Як ся маєш, Бондарівно?
Нех тя буду знати.
Сподобалась мені, панно!
Підеш зо мнов ¹⁾ спати!“
А молода Бондарівна
Ще „жарту“ не знала,
Як одвела білу руку
Та й по морді дала.
— „Не годен ти, пан Каньовський,
Мене цілувати,
Тільки годен пан Каньовський
Мене роззувати!“
Як почув же пан Каньовський
Ції вірні слова:
„Прощай, прощай, Бондарівно,
Зоставайсь здорова!“
Ой не пішов пан Каньовський
Та в каляти грати,
А пішов він до пивниці
Шаблі добувати.
Ой шепнули Бондарівні
Старі люди зтиха:
„Тікай, тікай, Бондарівно
Буде тобі лихо!“
Злякалася Бондарівна:
Що їй тут діяти?
А стоячи, мислить собі,
Куди б утікати.
Бондарівна, як стояла,
Стала утікати.
Ой, казав же пан Каньовський
Та за нею гнати.
Як побігла Бондарівна
Степами тікати,
Ой, угледів пан Каньовський
Та й став доганяти.
Ой, тікала Бондарівна
По межи домами,
А за нею два жовніри
З голими шаблями.
Ой, тікала Бондарівна
Містом, по за містом,
А за нею пан Каньовський
Зо всім своїм військом.

¹⁾ Зо мнов, з тобов—подільсько-галицька говірка.

Утікала Бондарівна
 По межі крамниці,
 А за нею пан Каньовський
 З набитою рушницею.
 Утікала Бондарівна
 По межі лотоки,
 Уловили Бондарівну
 За білі боки.
 Ізловили Бондарівну
 На дубовім мосту;
 Сама красна, чепурная,
 Хорошого зросту.
 Як догнали Бондарівну
 На дубовім мості:
 — „Ой, верніся, Бондарівно,
 Просить пан у гості!“
 Спіймав її старий жовнір
 За чорні коси:
 „А вже ж тобі, Бондарочко,
 Гуляточки досі!“
 — „Ой, натеж вам жовнірики
 Карбованця грошей,
 Да не ведіть мене, жовнірики;—
 Ваш пан нехороший!
 Ой, нате ж вам, жовнірики,
 Золоту каблучку,
 Та не ведіть мене до пана
 На велику мучку!“
 А взяв її другий жовнір,
 Пригорнув до себе:
 „Панно моя, Бондарівно,
 Жалко ж мені тебе!
 Волів би я, Бондарівно,
 З тобов шлюб узяти,
 Ніж панові Каньовському
 В ручки тя віддати.“
 Узяв її старий жовнір
 За білу руку,
 Привів пану Каньовському
 На велику муку.
 Ой, привели Бондарівну
 Пред нові палати;
 Зараз казав пан Каньовський
 У скрипочку грати.
 Як привели Бондарівну
 До пана в світлоньку,
 Стали її вітати,

Як ту голубоньку,
 Та привели Бондарівну
 В новії покої,
 Посадили Бондарівну
 За столи тесові.
 Посадили Бондарівну
 До стіни плечима,
 А до пана Каньовського
 Қарими очима.
 Посадили Бондарівну
 На золотім кріслі,
 Заставили Бондарівну
 Співати ще й пісні.
 — „Співай, співай, Бондарівно,
 Жалібною пісні!
 Кадук парив твою матір,
 Прийшлась мені к мислі!“
 Ой заставив пан Каньовський
 Білу постіль слати.
 А сам пішов у кімнату
 Ружжо заряджати.
 Молодая Бондарівна
 Пісеньки співає,
 А іззаду пан Каньовський
 Ружжо заряджає,
 Як вимірів пан Каньовський
 В серденько самое:
 „Шкода, тебе, Бондарівно,
 Та й уроди твої.
 Ой, чи хочеш, Бондарівно,
 Ізо мною жити,
 А чи волиш, Бондарівно,
 В сирій землі гнити?“
 — Ой, волю ж я, пан Каньовський,
 В сирій землі гнити,
 Ніж з тобою, приневірниім,
 На цім світі жити!“
 Ой, як тільки Бондарівна
 Та сее сказала,
 То вистрелив пан Каньовський,
 Бондарівна впала.
 Ой упала Бондарівна
 Близько перелазу:
 Забив, забив, пан Каньовський
 З рушницею, відразу.
 — „Ой, ви хлопці, ви, молодці!
 Дайте батьку знати:

Нехай іде свою дочку
 На смерть наряжати!"
 А на тій Бондарівні
 Шовкова спідниця;
 Де стояла Бондарівна,—
 Кривава криниця.
 А на тій Бондарівні
 Червоні стрічки:
 Де лежала Бондарівна,—
 Там криваві річки.
 А в нашій Бондарівні
 Фартух і мережка:
 Куди несли Бондарівну,—
 Кривавая стежка.
 Ой одвезли Бондарівну
 До Бондаря в хату,
 Положили на лавонці,
 Стали убирати.
 Ударився старий Бондарь
 По полах рукою:
 „Наложила, моя доню,
 За всіх головою“.
 Ой, вдарився старий Бондарь
 В стіну головою:
 „Дочко ж моя, Бондарівно!
 Пропав я з тобою!“
 Ударився старий Бондарь
 Об стіл головою:
 „А вже ж мі ся
 Не видіти з милою донькою“...
 Як вгляділа Бондариха,
 Руками сплеснула:
 „Дочко ж моя, єдиная!
 Навіки заснула!“
 Ой почали говорити
 Всі добрії люди:
 „Не плач, не плач, Бондарихо,
 Бо й тобі те буде!“
 Ой поплели Бондарівні
 Три вінки з барвінку:
 Так убрали Бондарівну,
 Як до шлюбу дівку.
 Ой, приїхав пан Каньовський
 На нове подвір'я,
 Питається у сусідів:
 „Чи тут Бондарівна?“
 Як узяв старий Бондарь

Та й пана благати,
 Скинув шапку: „злізьте з коня
 Та ходіть до хати!“
 Як увійшов пан Каньовський
 До нової хати,
 То став свої чорні очі
 Хусткою втирати,
 Зломив свої білі руки
 Та й став жалувати:
 „Хорошее дівча було,—
 Мусівею стреляти!
 Ой, ти ж моя, Бондарівно,
 Яка ж бо ти гожа:
 Ой, як же ти процвітаєш,
 Як в городі рожка!
 Ой, ти ж моя, Бондарівно,
 Яка ж бо ти біла:
 Ой, як же ти процвітаєш,
 Як в саду лелія.
 Молодая Бондарівно,
 Яка ж бо ти пишна,
 Як у літі у садочку
 Червоная вишня!
 Ой поклали Бондарівну
 На тесову лавку,
 Доки звелів пан Каньовський
 Викопати ямку.
 Лежить, лежить Бондарівна
 Сутки ще й годину,
 Поти сказав пан Каньовський
 Зробить домовину.
 Звелів, звелів пан Каньовський
 Малярів зізвати
 Молодії Бондарівні
 Труну малювати.
 Ой, казав же пан Каньовський
 Китайки набрати:
 Молодї Бондарівни
 Домовину вбрати.
 Ой, казав же пан Каньовський
 Ще й склеп склепувати:
 Молодую Бондарівну
 Гарно поховати.
 Ой, казав же пан Каньовський
 Музики найняти:
 Молодї Бондарівні
 До гробу заграти.

Обіцявся пан Каньовський
 Сто дукатів дати,
 Щоб молоду Бондарівну
 В церкві поховати.
 Як почали Бондарівну
 У гроб опускали,
 То казав же пан Каньовський
 Ще жалібніш грати.
 Ой, вдарили в усі дзвони,
 Музики заграли,
 А вже ж дівку Бондарівну
 На віки сховали.
 Ой, викинув пан Каньовський
 На стіл сто червоних:
 „Ото тобі, Бондарівно,
 За чорнії брови!
 Ой, посунув пан Каньовський
 По столу таляри:

„Оце тобі, старий Бондарь,
 За личко румяне.
 Ой на тобі, старий Бондарь,
 Таляриків бочку:
 Оце ж тобі, старий Бондарь,
 За хорошу дочку.
 Ой викинув пан Каньовський
 Двадцять п'ять дукатів:
 „Ото маєш, старий Бондарь,
 Поминки справляти!“
 А викинув пан Каньовський
 Ще й тридцять червонців:
 „Ото маєш, старий Бондарь,
 На подзвін по дочці!
 Покинь, покинь, старий Бондарь,
 По дочці плакати,
 Покинь відра набивати,
 Будеш панувати!“

(ЗСО*, Ф. П. К. Ст. 1902, III, 1905, III, IV, X, 1902, V).

Чим далі, то гірше лихо витворяли на Україні пани поляки, все більше та більше кривдили український народ. Реєстрових козаків грішми та винами розбещували, милостями та подарунками до себе привертали, та тим часом потайки їхні права одбірали. Землі свої жидам в оренду оддавали і дозволяли їм распоряджатись там по своїому. Ще гірше стало жити українському людові, бо жиди дерли, щоб і панові було чим оренду запластити і собі заробити.

**Жиди-ран-
дарі.**

Та вже тому не річок і не два минає, як у християнській землі добра немає. Як зажурилась та й заклопоталась бідна вдова; то-то не бідна вдова,—то королівська ¹⁾ земля, що стали жиди великий одкуп давати, стали один од одного на милю оранди становити. Всі шляхи козацькі зарондовали, що на одній милі та по три шинки становили. Становили шинки по долинах, зводили щогли ²⁾ по високих могилах. Як іде український козак та коршму минає, жид вибігає та українського козака за чуб хватає та ще його двома кулаками по потилиці затинає: „Козаче—левенче! за що я буду ляхам рату платити, що ти мимо корчми йдеш та й корчму минаєш?“

Ще ж і тим жидове не сконтетували: на славній Україні всі козацькі торги заорандовали, де була яка річка велика, мости в одкуп забрали, та брали мито—промито: ³⁾ од возового—по півзолото-го, од верхового—по два шаги брали, од пішого—по шагу, а од бідного старця, що він випросить, то одбірали—пшоно та яйця та й

¹⁾ Королівська земля—польське царство, до якого належала тоді Україна.

²⁾ Високий дрючок коло шинку, щоб видно було, де шинок.

³⁾ Мито—податок, відкуп.

іще питали: „ци нема, котик, сце цого?“ Ще ж і тим жидове не сконтетували: на славній Україні всі козацькі церкви заорандували. Которому б то козаку альбо мужику дав Бог дитину появити, то не йде до попа благословитися, а піди до жида—рандаря та полож би-тий таляр, щоб позволив церкву відчинити, тую дитину одружити (охрестити).

Ще ж і тим жидове не сконтетували: на славній Україні всі козацькі ріки заорандовали: котрий би то козак альбо мужик ісхотів риби ловити, жінку свою з дітьми покормити. Тоді ж то один козак мимо шинку йде, за плечима мушкет¹⁾ несе: хоче качку вбити, жінку свою з дітьми покормити. То жид—рандарь у квартирку поглядає, на жидівку свою стиха словами промовляє: „Ей, жидівочко моя, Рейзе! Що сей козак думає, що він в шинок не вступить, за денежку горілки не купить, мене, жида—рандаря, не перепросить, щоб позволив йому на річці качку вбити, жінку свою з дітьми покормити?“ Тоді то жид—рандарь стиха підхожає, козака за чуба хватає. То козак на жида—рандаря скоса, як ведмідь, поглядає, та але ще й жида—рандаря мостивим²⁾ паном називає: „Ей, жиду, каже, жиду—рандаре, мостивий пане! Позволь мені на річці качку вбити, жінку свою з дітьми покормити!“ Тоді жид—рандарь у шинок вхождає, на жидівку свою стиха промовляє: „Хазяйко моя, Рейзю! Якої то я на Україні слави заживав, що мене козак український ще й вельможним паном називав! Ей, жидівочко ж моя, Рейзю! Будь мені тепер в Білій-Церкві наставним равом: назвав мене козак мостивим паном!“

(А. і Д.)

Повстання.

Од такої біди заворушилося українське козацтво разом з селянством та міщанством. Почалися бунти, повстання. Особливо відомі були повстання під проводом Северина Наливайка (1596), Тараса Трясила (1628—1630), Василя Томиленка (1635—1637), Павлюка (1637), Остряниці (1638) та инш. Та їм не щастило обєднати весь український народ, а тому, хоч вони й били поляків, але врешті все ж таки поляки побивали їх. Після отих повстань спокою на Україні вже не було. Всякий завзятий козак набірав собі ватагу молодців і ставав на оборону українського люду та віри християнської.

Однак українцям мало було добра від того, бо сила козацька розпорозувалась, і поляки лехко її нищили. Не було кому зібрати її всю до купи, щоб одним гуртом, однією стіною стати проти ворогів. Люди ждали, що от-от знайдеться ватажок, що всіх обєднає, всіх запалить однією думкою, поведе до однієї мети. А його все не було. І стали люди журитися: до чого воно йде?

¹⁾ Мушкет—невелика рушниця.

²⁾ Мостивий—милостивий.

— Із день години стала тривога на Україні: ніхто не міг обі-
ратись за віру християнську одностайно стати; тільки обібрались
Барабаш та Хмельницький та Кліша Білоцерківський. Оттоді вони
од своїх рук листи писали, до короля Владислава посилали, уні-
версалів прохали. Тоді ж то король Владислав листи читав, уні-
версали писав, ¹⁾ самому Барабашу до рук подавав, у городі Черкасах
Барабаша гетьманом настановляв: — „Будь ти, Барабаше, в городі
Черкасах гетьманом, а ти, Кліша, в городі Білій-Церкві полковни-
чим, а ти, Хмельницький, у городі Чигрині хоть писарем військовим.
А Барабаш листи, як взяв, три годи козакам знати не давав ²⁾.
Тоді ж то Хмельницький добре дбав, кумом до себе гетьмана моло-
дого Барабаша зазивав, добре угошав, дорогими напитками вітав.
А як став Барабаш напідпитку гуляти, став йому Хмельницький
стиха промовляти: „Годі тобі, пане куме, листи королевські держати!
Дай мені хоч прочитати. Чи не могли б ми з тобою в двох коро-
левські листи прочитати, козакам козацькі порядки подавати, за
віру християнську одностайно стати?“

Оттоді ж то Барабаш, гетьман молодий, стиха словами промовляє:
„Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писарю військовий! Нащо
нам кролевські листи вдвох читати, нащо нам козакам козацькі
порядки давати? Ми дачі ³⁾ не даєм, в військо польське не йдем:
Чи не краще ж нам з ляхами, мостивими панами, мирно пробувати,
з упокоєм хліб-сіль по вік вічний вживати?“ Оттоді-то Хмель-
ницький на кума свого Барабаша велике пересердя мав та ще
кращими напитками вітав. То Барабаш, як упився, на ліжку спать
повалився. А вже пан Хмельницький добрі мислі собі мав: у свого
кума з лівої кешені ключі виймав, з-під пояса шовковий платок
висмикав, а з правої руки, з мизиного пальця широко-злотий перстень
зняв, чуру свого до города Черкаси послав. Велів ключі, хустку й
перстень пані Барабашевій подати, листів королевських питати.
То чура, повірний Хмельницького, добре дбав, на доброго коня
сідав, до города Черкаського скорим часом, пильною годиною при-
бував, до пані Барабашевої у двір візджав, у сіни ввійшов—шличок
із себе скидав, у світлицю ввійшов,—низький поклон послав, тії
значки на скамі поскладав, а ще стиха словами промовляє: „Ей
пані, каже, ти пані Барабашева, гетьманова молодая! Уже-ж тепер
твій пан гетьман молодий на славній Україні з Хмельницьким ве-
ликі бенкети вчиняють: веліли вони тобі ції значки до рук прий-
мати, а мені листи королевські віддати: чи не могли б вони з кумом

¹⁾ Владислав хотів воювать з турками, а пани не дозволяли. Тоді ото він потайки
звернувся за підмогою до козаків, обіцяючи повернуть їм за те всі вольности козацькі.

²⁾ Пани викрили змову й насили на короля. Володислав усього зрікся. Тоді Бара-
баш приховав королівські грамоти, бо був з тих, що підлизувалися до польських панів.
Він й затаїв королівську грамоту, щоб козаки довше прав не мали та хоч трохи панів
спухалися.

³⁾ Дача—податки.

своїм Хмельницьким вдвох прочитати та козакам козацькі порядки давати*. Тоді пані Барабашева як удариться об поли руками, як обіллється дрібними сльозами: „Деся моєму панові лихо занудилось, що з Хмельницьким гуляти схотілось! Пійди в глухім кінці під ворітьми листи королевські в шкатулі візьми!“ То чура скоро листи достав, день і ніч до Чигрина поспішав; скоро прибував, самому Хмельницькому листи подав. Барабаш, гетьман молодий від сну проспався, в кешені поглядає—аж ключів не має, а кролевські листи в кума свого Хмельницького зоглядає. Тоді й напитуку дорогого не став попивати, а став до свого кума стиха словами промовляти: „Ей, куме, каже, куме! Нащо нам королевські листи читати? Нащо нам козакам козацькі порядки давати? Нащо нам за віру християнську достойно-праведно стояти? Краще нам з ляхами, з мостивими панами, хліб-сіль з упокоєм вічний час вживати!“ Як же пан Хмельницькій од свого кума сі слова зачував, то до свого кума з гордостю вже сі слова промовляв: „Ей, куме, куме, Барабашу, гетьмане молодий! Як будеш ти мені сіми словами досаждати, то я вже не зарікаюсь тобі з пліч, як галку. голову зняти, жону твою з дітьми живцем забрати, турецькому султану в подарунок одіслати“. Як же пан Барабаш, гетьман молодий, від кума сі слова зачував, то стиха з двору зіжджав та на старосту свого Кричевського¹⁾ кликав, добре покликав: „Ей, старосто, каже, ти, мій старосто Кричевський! Коли б ти добре дбав та кума мого Хмельницького живцем узяв, ляхам, мостивим панам, до рук подав, щоб нас могли ляхи, мостиві пани, за білосорів²⁾ почитати“. Хмельницький, як сії слова зачував,³⁾ так на кума свого Барабаша велике пересердя мав, сам на доброго коня сідав, слуг своїх повірених з собою збірив. Оттоді-то припало йому⁴⁾ з правої руки чотирі полковники: первий полковниче—Максим Ольшанський (Кривоніс), а другий полковниче—Мартин Полтавський (Пушкарь), третій полковниче—Іван Богун, (Винницький), а четвертий—Матвій Гладкий (Миргородський). Вони на славу Україну⁵⁾ прибували, кролевські листи читали, козакам козацькі порядки давали, а козаки запорожці Хмельницького гетьманом вибрали.

Та вже тоді пан Хмельницький гетьманом став, та вже козакі, друзі-молодці, добре дбали і стиха словами промовляли: „Ей, пане, пане Хмельницький, Богдане, Зіновію, наш батю, полковнику Чигринський! Дай, Господи, щоб ми за твоєї голови пили й гуляли, а неприятеля під нозі топтали, а віри християнської на поталу в вічний час не подали!“

(А. і Д.)

1) Кричевський тоді був Переяславським полковником.

2) Привітних до себе.

3) Бо Кричевський сам йому про це переказав.

4) Тоб то, пристали до нього.

5) На саме Запоріжжя.

Ставши Запорозьським гетьманом Хмельницький поїхав до Кримського хана і намовив татар допомогти йому проти поляків. Татари згоднілись, і 1848 р. Хмельницький з запорозжцями та татарами вирушив в похід проти поляків, піславши наперед себе посланців, щоб заохочували народ до повстання та закликали повстанців приставати до нього. В думі про це так співається:

Похід Хмельницького проти поляків.

„Пан Хмельницький, на ринок вихожає, знамена виставляє, друзів, панів-молодців на грець викликає: „Друзі, панове-молодці, охотники, броварники! годі вам по броварнях пива варити, по винницях та й по проваллях валяться, та йдіть ви жидів та ляхів з України згоняти, то будете ви собі мати, хоч на три дні хорошенько по-козацькі погуляти!“ Як почали друзі, панове-молодці жидів та ляхів з України зганяти—то в которого не було драної невірної кожушини, то й той надів жидівські кармазини! Та вони собі хорошенько по-козацькі похажали та ще й по кармахах срібні гроші мали“.

(А. і Д.).

Почувши про повстання, поляки вирядили проти Хмельницького військо з польським гетьманом Потоцьким на чолі. Але сам гетьман Потоцький не захотів іти з військом, а наставив на своє місце сива: „нехай, мовляв, він заживе слави, побивши козаків“. До помочі полякам стали й реестрові козаки на чолі з Барабашем. Скоро козаки Хмельницького зішлись з польським військом по близу річки Жовті Води.

Бій при Жовтих Водах.

Тоді то в святій день у божественний вівторок (?) Хмельницький козаків до світ сонця пробуждає і стиха словами промовляє: „Ей козаки, діти, друзі-молодці! Прошу я вас добре дбайте, від сна вставайте, руський „Отче-наш“ читайте, на лядські табури наїжджайте, лядські табури на три части розбивайте, ляхів, мостивих панів, у пень рубайте, кров їх лядську в полі з жовтим піском мішайте, віри своєї християнської в поругу вічні часи не подайте!“ Оттоді ж то козаки, друзі-молодці, добре дбали, від сну вставали, руський „Отче-наш“ читали, на лядські табури наїжджали, лядські табури на три части розбивали, ляхів, мостивих панів, у пень рубали, кров їх лядську в полі з жовтим піском мішали; віри своєї християнської у поругу вічні часи не подали. Оттоді-то Барабаш, гетьман молодий, конем підїжджає, плаче-ридає і зтиха словами промовляє: „Ей, пане куме, пане Хмельницький, пане писарю Військовий! На щоб тобі королевські листи у пані Барабашевої визволяти? На що б тобі козакам козацькі порядки давати? Не лучче б тобі з нами із ляхами, з мостивими панями, хліб-сіль з упокоєм уживати?“

Оттоді то Хмельницький зтиха словами промовляє: „Ей, пане куме, пане Барабашу, пане гетьмане молодий! Як будеш ти мені сими словами докоряти, не зарікаюсь я тобі самому з пліч головку,

як галку, зняти; жону твою й дітей в полон живцем забрати, турському салтану в подарунок одіслати!"

Оттоді то Хмельницький, як сі слова зговорив, так гаразд добре й учинив: куму своєму Барабашеві, гетьману молодому, з пліч головку, як галку, зняв." (А. і Д.).

Справді, то не сам Хмельницький убив Барабаша, а лиш його козаки. Зробили це вони перед бойовиськом при Жовтих Водах, в той час, як намовляли Барабашевих реєстрових козаків пристати до себе, а Барабаш цього не дозволяв і намовляв своїх козаків помагати полякам. Після того, як убито було Барабаша, його реєстрові козаки пристали до Хмельницького.

Про бойовисько на Жовтих Водах співається в пісні ще й так:

Чи не той то хміль, що коло тичин веться?
Гей то той Хмельницький, що з ляхами беться.
Чи не той то хміль, що по ниві грає?
Ой той то Хмельницький, що ляхів рубає.
Чи не той то хміль, що у пиві кисне?
Ой той то Хмельницький, що ляшеньків тисне.
Гей поїхав Хмельницький і к Жовтому броду,—
Гей не один лях лежить головою в воду.
— Не пий, Хмельницький, дуже тої Жовтої води:
Іде ляхів сорок тисяч хорошої вроди.
— А я ляхів не боюся і гадки не маю:
За собою великую потугу я знаю.
І ще орду за собою веду,—
А все, вражі ляхи, на вашу біду."
Становили ляхи дубові хати,—
Прийдеться ляшенькам в Польщу утікати
Утікали ляхи, погубили шуби...
Гей, не один лях лежить, виширивши зуби!
Утікали ляхів де якії новки,
Или ляхів собаки і сірії вовки.
Гей, там поле, а на полі цвіти:
Не по однім ляху заплакали діти.
Гей, там річка, через річку глиця:
Не по однім ляху зісталась вдовиця." (А. і Д.).

А то ще й співається про те, як Потоцький прочувши за козацьке повстання,

... Зараз синочка свого единачка шле на Жовтую Воду
Та на більшую й на гіршую собі і всім шкоду,
Бо скоро стали ляхи біля Плавні, зараз підскачили
Хмельничики, ординчики обоз заточили,

А скоро привернули, зараз огорнули, розкопали міцні вали
Одних постреляли, других порубали.
Третіх живцем в орду пооддавали.
На тім не досить: Потоцький миру не просить
На війну встає, штурми готує,
Хоче битися, кривдою мститися, під Корсунь вступає. (А. і Д.).

Справді, після того, як Хмельницький розбив польське військо на Жовтих Водах, а татари захопили в полон молодого Потоцького, старий Потоцький зібрав нове велике військо та й пішов назустріч козакам під Корсунь. Рушили туди й козаки.

Вій під
Корсунем

„Ой обізветься пан Хмельницький, отаман—батько Чигиринський: „гей, друзі, молодці, браття козаки, запорожці! Добре дбайте, барзо гадайте, з ляхами пиво варить зачинайте. Лядський солод, козацька вода, лядські дрова, козацькі труда!“ Ой, з того пива зробили козаки з ляхами превеликеє диво. Під городом Корсунем вони станом стали, під Стеблевим вони солод замочили. Ой не верби ж то шуміли, і не галки закричали: то ж то козаки з ляхами пиво варить зачинали. Ще й пива не зварили, а вже козаки Хмельницького з ляхами барзо посварили; за ту бражку счинили козаки з ляхами велику дражку: за той молот зробили козаки з ляхами превеликий колот, а за той незнать—який квас не одного ляха козак, як би вражого сина, за чуба потряс.

Ой не чорна хмара над Польщою встала: то ж то не одна ляшка удовою стала. Обізвалась одна пані ляшка: „Нема мого пана Гриця! Десь поїхав дивиться, як буде козацькеє пиво вариться!“ Обізвалась друга пані ляшка: „нема мого пана Яна! Десь звязали козаки, як би барана!“ Обізвалась третя пані ляшка: „нема мого пана Якуба! Ой, Якубе, Якубе! Десь тебе з Жовтої Води й до віку не буде!“

Під Корсунем козаки обступили поляків та й вдарили з трьох боків.

Ляхи чогось догадались, від козаків чогось утікали, а козаки на ляхів чогось нарікали: „Ой ви ляхове, пеські синове! Чом ви не дожидаєте, нашого пива не допиваєте?“

Гей обізветься пан Хмельницький, отаман батько Чигиринський: „Гей, друзі-молодці, браття козаки запорожці! Добре знайте, барзо гадайте: од села Ситників до города Корсуня шлях канавою перекопайте. Потоцького піймайте, мені в руки подайте¹⁾. Тоді козаки ляхів доганяли, пана Потоцького піймали, як барана звязали та перед Хмельницького гетьмана примчали. А Хмельницький йому

¹⁾ Шлях було перекопано в лісі. Поляки того не запримітили і, тікаючи, попадали з розгону в рови з своїми гарматами, кіньми, возами і т. и.

мабуть от що сказав: „Гей, пане Потоцький! Чому в тебе й досі розум жіноцький? Не вмів ти еси в Кам'яниці Подільській пробувати, печеного поросяти, куриці з перцем та з шапраном уживати, а тепер не зумієш ти з нами, козаками, воювати і житньої соломахи з туслуком ¹⁾ уплітати. Хіба велю тебе до рук Кримському хану дати, щоб навчили тебе Кримські нагаї сирої кобилени жувати“.

Як сказав, так і зробив Хмельницький: оддав Потоцького та иншу польську старшину в неволю татарам.

... Поїхали бучно до Криму рид-
вани,
З совітниками обоє польській
гетьмани,
А вози скарбові козакам доста-
лись...

... Отак то пиха наробила лиха :
Коронному Потоцькому,
Отака то була скрута
І польному Калиновському...
(А. І Д.).

Тоді про жінку Потоцького козаки склали таку пісню:

Засвистали козаченьки в похід з полуночі:
Заплакала Марусенька ²⁾ свої чорні очі.
— „Не плач, не плач, Марусенько, візьмем тя з собою,
Як будемо відїзжати в чужую сторону“.
— „Ой, їдь та їдь, мій миленький та не забавляйся,
За чотирі неділеньки до дому вертайся!“
На конику вороненькім назад ворочайся!“
— „Ой, Бог знає, Бог відає, чи я повернуся:
Кінь вороний на подвірю чогось іспіткнувся!“
Ой шли ляхи на три шляхи, дороги питали:
„Чи сюди козаки йшли, чи ви не видали?“
Всі поляки йшли по три коні мали,
Хвалилися поляченьки, що вони звоювали.
„Ми підемо, пане брате, козаків рубати,
А як прийде зла година, будем утікати“.
Розплачеться, розтужиться Потоцького жона:
„Чи ж я тобі, пан Потоцький, давно не товкла?
Давно вже ти, пан Потоцький з козаки воюєш,
Ти козаків не звоюєш, свою силу згубиш!“ (А. І Д.).

Побивши ото поляків під Кореунем, Хмельницький став спочивати у Білій-Церкві, а по Україні розіслав козацькі заго́ни (ватаги) з своїми універсалами, щоб скликали до нього люд охочий воювати. Заго́ни розсипались по Україні та її погнали з неї поляків та жидів, а до Хмельницького поприводили багато молодців, що надумалися

¹⁾ Туслук—розсіл з риби.

²⁾ Жінка Потоцького.

стати на оборону народу свого та віри християнської. Особливо вєславився тоді загін полковника Перебийноса, або Кривоноса. Він багато вибив польського війська.

Гей, не дивуйте, добрі люди,
Що на Україні повстало.
Там за Дашевим під Сорокою
Множество ляхів пропало.
Там Перебийніс водить немного
Сімсот козаків з собою,
Рубає мечем голови з плечей,
А решту топить водою.
Ой пийте, ляхи, води с калюжи,
Води болотняні!
За те що пивали по тій Україні
Вина та меда ситніі.
Нуте козаки, гей та у скоки
Поберемося під боки
Заженем ляшка, вражого сина,
Аж за ту Вислу глибоку.
Дивують ляхи, вражі сини.
Що ті козаки вживали:
Вживали вони шуку рибаху
Ще й соломаху з водою.
Ой чи бач, ляше, як козак пляше

На сивім коні скакає;
Бере мушкетом аж серце вяне
А лях од страху вмирає!
Ой чи бач, ляше, як пан Хмель-
ницький
На Жовтім піску підбився
Від нас козаків, від нас лежаків
Ні один ляшок не скрився
Ой, чи бач ляше, що по Случ¹⁾
наше

По костяную могилу.
Як не схотіли забунтовали
Та й утерjali Україну.
Нуте ж козаки, гей та ускоки
Поберемося під боки:
Загнали ляшків за річку Вислу,
І не вернуться в три роки.
Гей не попустим ляхви із Польщі
Поки нашої жизноти.
Ляцькую славу загнав під лаву,
Сам драбий козак гуляє.
(Лисенко).

Дуже злі були поляки на Перебийноса, та він їх не боявся.

Ой лугами та берегами та зеленіі віти
Та засідають ляхи, та засідають пани
Перебийноса вбити.
А Перебийніс того й не гадає
Та мед вино попиває.
„Ой я ляхів, ой я панів не боюся:
єще в мене кінь буланий, з ляхами побюся!“ (А. і Д.)

Перед тим, як мав Хмельницький прийти до Білої-Церкви, туди збіглись жиди, щоб заховаться від Хмельницького: почувши ж, що Хмельницький підходить до Білої-Церкви, вони повтікали в місто Полонне, де було досить польського війська.

Жиди тікають з Білої-Церкви до Полонного.

Про це в народній думі так оповідається:

Як жиди—рандарі в Білу-Церкву на сейм збирались, один до одного стиха словами промовляли: „Ей, жиди ж ви, жиди-рандарі!

¹⁾ Случ—річка на межі України з Польшею.

що тепер у вас на славній Україні слишно?— „Слишен“, говорить, „тепер у нас гетьман Хмельницький: як од Білої-Церкви та до славного Запорозжя не така стоїть жидівська сторожа!“ Тоді обізвася один жид Оврам: „Ей жиди ж ви, жиди-рандарі! Як із Низу¹⁾ тихий вітер повіне, вся ваша жидівська сторожа загине!“ Ще ж то рано пораненьку в середу заняв пан Хмельницький поперед себе жидів череду: которі жиди шабашували, а которі до города Полонного утікали.

„Вже ти рабине, Мошку, бери на віз дошку; а ти, Срулю, бери порох та кулю; а ти, Чую, бери рушницю; а ти, Гершко, бери підгерстя; а ти, Йосю, бери на поготову осю; а ти, Ицик, бери бичик та будемо коні поганяти та будемо од пана Хмельницького до города Полонного утікати. Обізветься первий жид Ицик та й хапається за бичик; обізветься другий жид, Шльома: „Ой, я ж пак не буду на сабас дома!“ Третій жид озветься Оврам: „у мене невеликий крам: шпильки, голки, кремення, люльки; так я свій крам у коробочку склав та козакам пятами наживав!“ Обізветься четвертий жид, Давидко: „Уже ж пак із загори козацькі корогви видко!“ Обізветься пятый жид, Юрко: „Нумо до Полонного втікати прудко!“ Тоді жид Лейба біжить аж живіт дріжить; як на школу погляне, його серце жидівське зівяне: „Ой школо ж моя мурована! Тепер тебе ні в пазуху взяти, ні в кешеню сховати: доведеться козакам на саж²⁾ подарувати!“ А як був собі жид—старий Хвайдиш та мав собі крам, та й той в клунки склав, і той старость свою потеряв, од пана Хмельницького втікав; і той панові Хмельницькому пятами наживав.

А як у Полонне город убралися, то стали жиди Меєра на підслухи висилати: чи ще ж то далеко пан Хмельницький з військом прибуває? А жидок Меєрко з глузду знав та ледве він і сам до города Полонного припав.

(А. і Д.).

Оттоді то всі жиди-рандарі догадливі бували: усі до города Полонного повтікали. Тогді то Хмельницький на славну Україну прибував—ні одного жида-рандаря не заставав. Тоді то Хмельницький не пишний бував, до города Полонного Перебийноса посилав³⁾, од своїх рук листи писав, до город Полонного подавав, а в листах прописував: „Ей, Полоняне, полонянська громада! Коли б ви добре дбали, жидів-рандарів мені до рук подали!“ Тоді то Полоняне йому одписали: „Пане гетьмане Хмельницький! Хоть будем один на одному лягати, а не можем тобі жидів-рандарів до рук подати!“ Тоді то Перебийніс до сходу сонця вставав, під город Полонне ближче прибував, пушку Сироту спереду постановляв, у город Полонне гостинця подавав, потім в город вступав, старими жидами орав, а жидівками боронував, а которі були малі діти, то він і кіньми порозбивав. Тоді

¹⁾ Низ—Запоріжжя.

²⁾ В думі гірше місце названо.

³⁾ В думі сказано, що сам Хмельницький підступив до Полонного, але то неправда. Полонне зруйнував Перебийніс.

то жиди-рандарі гiрким голосом заволали: „Ей, Полоняне, полонянська громадо! Коли-б ви добре дбали, од Польщі ворота одбивали та нас за Вислу річку хоч в одних сорочках гускали! То б ми за річкою Вислою пробували та собі дітей дожидали та їх добрими ділами наущали, щоб на козацьку Україну і кривим оком не поглядали“. Отоді то козакам у городі Полонному дана воля на три часа з половиною: „Пийте, гуляйте, коло жидів-рандарів собі здобу хорошу майте!“ Тоді то козаки у городі Полонному пили-гуляли, здобу хорошу собі коло жидів-рандарів мали; назад на славу Україну прибували, очертом сідали, сребро й злато на три часті паювали: первую часть на Покрову Січовую та на Спаса Межигорського оддали, другу часть на меду та на оковитій горілиці пропили, третю часть межі собою, козаками, паювали. Тоді то не один козак за пана гетьмана Хмельницького Бога просив, що не один жидівський жупан зносив.
(А. і Д.).

Жидове чогось догадались, на річку Случ тікали. Которі тікали до річки Случі, то погубили чоботи й онучі, а которі до Прута, то була від козаків Хмельницького доріженька барзо крута. На річці Случі обломали міст ідучи, затопили всі клейноди і всі лядські бубни. Которі бігли до річки Росі, то zostались голі й босі...

Як взяли з Полонного города втікати, як взяли свого рабина Мошка проклинати: „Бодай ти, Мошку, щастя й долі не мав, як ти по-багато на Україні откупу брав! А як би ти був, Мошку, та брав на Україні одкупу потрошку, то б ми на Україні проживали, то нас би козаки українські вельможними панами прозивали!“ Як стали од Полонного города до Случі річки прибувати,—то пан Хмельницький ночі не досипляв, коло Случі—річки ляхів і жидів доганяв. Скоро догнав, у вечері пізно—і там стало повернутися тісно... і там до них прибував ще й на козаків гукав, словами промовляв: „Друзі, панове, молодці! до Случі-річки прибувайте, жидів та ляхів у пень рубайте і до їх по козацькій словами промовляйте: „Ото буде по той бік Случі ваше, а по сей бік буде пана Хмельницького й наше!“

(А. і Д.).

... Заняли козаки ляхів так як би череду.

Ой, которих гнали до Прута,
Була доріженька барзо крута;
Которих до Бузька,

Була доріженька барзо грузька;

А которих до Хотини,

То біжучи попотіли;

То кидали козаки ляхів у воду

К чортовій матері на прохолоду...

(А. і Д.).

Уся тоді Україна повстала. Сам Хмельницький не сподівався, що йому так пощастить. За кілька тижнів після Корсунського бойовища казаки майже геть вигнали поляків з України. З Білої-Церкви Хмельницький рушив на Поділля. Тут зустрів він величезне польське військо під проводом трьох гетьманів: Заславського Доминика, Остророга та Конецпольського II, через те козаки про них глузуючи

Похід на
Поділля. в
Львів.

казали: „прислали поляки до нас перину, латину й дитину“, Доминик був товстийшій, Остророг дуже вчений, а Конєцьпольскій занадто молодий. Хвастуни поляки під Пилявою казали: „Господи! не помагай ні нам, ні козакам, а подивися лиш, як ми нагаями розженемо цю наволочь!“ Та Господь, мабуть зглянувся над козаками. Хмельницький так розбив поляків, що вони навіть не встигли й утікти, а козакам досталася велика сила всякого скарбу. Доминик Заславський ледве не попав у полон до козаків.

Доминик з коником лежить,
Козак до нього біжить:
Лежати тобі, князю, не воювати,
Не будеш бити козаки, мої брати.
Гей, не будеш, паничу, без серця
й голови!

Вернися до дому коли здоровий,
Познайте суди Бога Святого, ля-
хове:

Де слава ваша, достатки гетьма-
нові.

Козак убогий тепер біжить вою-
вати;

Покиньте сваволю, а майте нас за
брати.

Тепер буде гаразд, поїдемо на
погани,

Вибемо усіх, що тільки єсть ба-
сурмани.

(К. Ст. 1885 ix—185).

Після Пилявського бойовища польська шляхта страшно поля-
калася й повтікала з України.

... Повіяли вітри все буйнії,
Пішли дворяни ¹⁾ все смутнії.
Берег з берегами, а кручі з кру-
чами.

Там дворяни проходили;
Кидають отчину і свою дівчину,
Свої пасіки й левади...

Ой, ляше, ляше,

Славний козаچه!
Славним козаком звешся,
А вже твою славу
Топчуть під лаву,
А ти не каєшся.
Загнали ляхів
У калниболота
Та набрали ми в них
І срібла, і злата... („300“—199“).

Од Пиляви рушив Хмельницький на Львів, взяв з нього вели-
кий викуп та й став лаштуватися на Варшаву.

Розлилися круті бережечки, гей, гей, по раздоллі;
Пожурились славні козаченьки, гей, гей, у неволі.
Гей, ви хлопці, ви добрі, гей, не журіться!
Посідлайте коні воронії, гей, садовіться
Та поїдем у чисте поле, гей, у Варшаву
Та наберем червоної китайки, гей, на славу!
Гей, щоб наша червона китайка, гей, не злиняла,
Та щоб наша козацькая слава, гей, не пропала.

¹⁾ Дворяне—польська шляхта.

Гей, щоб наша червона китайка, гей, червоніла,
 А щоб наша козацькая слава, гей, не змарніла.
 Гей, у лузі червона колина, гей, похилилася,
 Чогось наша славна Україна, гей, засмутилася.
 А ми ж тую червону калину, гей, та піднімемо,
 А ми ж свою славну Україну, гей, та розвеселимо.
 (О. У.-Р. Н. И.—Ст. 64).

В той час прийшла звістка, що помер польський король. Новий король пообіцяв Хмельницькому, що дасть Україні волю. Хмельницький повірив і розпустив частину війська, а з частиною повернувся в Київ, де його радо й урочисто зустрів народ та духовенство. З Києва Хмельницький пішов у Переяслав і став там на зімівлю. Туди приїхали польські послы, щоб зговориться, якої волі для України хоче Хмельницький. Побачив Хмельницький, що поляки не багато волі дають, а тому подурих їх до весни, а весною знов рушив проти них у похід. Польське військо під проводом Вишневецького заперлося в кріпості Збараж. Хмельницький обступив її та й почав морити поляків голодом. Про цю облогу козаки склали таку жартівливу пісню:

Облога
 Збаража.

Ой що то за хижка
 Там на моріжку.
 Виступцем, пане Вишневецький, }
 Воеводо Лубенецький, ¹⁾ } Приспів.
 Та виведи танчик по німецькі. }
 Під тою хижкою
 Пани сиділи
 Виступцем і т. д.
 Пани сиділи,
 Собак лупили
 Виступцем і т. д.
 Ножі поламали
 Зубами тягали
 Виступцем і т. д. (А. і Д.).

На поміч Вишневецькому прийшов сам король, та Хмельницький геть розбив королівське військо, а самого короля трохи в полон не взяв, але тут Хмельницькому зрадили татари, і він мусив у Зборові помириться з поляками на тім, що Україною правитиме він, Хмельницький, під опікою короля; Україна матиме право держати 60.000 свого козацького війська, а польське військо не матиме права стояти на Україні і т. и.

Зборовський
 мир.

Простому народові та простому козацтву такі умови не припали до серця, бо на Україні дозволено було zostаваться полякам—помі-

¹⁾ Вишневецький був лубенським воеводою.

щикам, які найбільше кривдили народ. Тому де-які полковники та козаки не згодилися з Хмельницьким і не захотіли мириться з поляками доти, доки жадного поляка на Україні не буде. Вони одійшли від Хмельницького та й розійшлися по Україні ватагами, нападаючи на поляків, руйнуючи їхні замки, палаци та розбиваючи тих татар, що прийшли на поміч Хмельницькому, а після Зборовського замирення грабили українські землі. Цих козаків прозвано „левенцями“. Найславнішими ватажками у них були полковник Нечай та Морозенко. Нечай наклав головою, б'ючись з поляками, а Морозенко—з татарами. 1651 р. Нечай з своїми козаками гуляв масницю в с. Красному на Поділлі, поставивши сторожу під доглядом Шпаченка. Поляки несподівано напали на сторожу, перебили її та й ускачили в Красне. Коли козаки побачили ворогів і крикнули: „Утікаймо, Нечаю!“—він, вихопився із-за столу та й гукнув: „Щоб козак Нечай утікав? Як можна козацьку славу під ноги топтати?“ Спочив охляп на свого буланого і почав бити поляків. Власноручно вибив знамено у хорунжого та й звалив його на землю. Вже козаки було вигнали поляків за браму, та носіла полякам поміч. Дуже хотіли поляки взяти Нечая живцем, та не довелось, а коли знайшли в замку його тіло, то довго знущались над ним. Та мабуть такі козаки відобрали тіло свого полковника й поховали, бо й досі коло Красного є могила з хрестом, що зветься Нечаєвою могилою.

В пісні про Нечая так співається.

Ой про-
Нечая.

Ой, як поставив козак Нечаєнко
Три стороженьки вмісті,
А сам пішов та до кумасеньки
Та шуки-риби їсти.
Ой, з-за гори та з-за крутої
З-за Чорного ¹⁾ ліску
Та виступа ляхів сорок тисяч
Гусарського війську.
А козак Нечай та не думає,
Та не погадає.
Та з кумасею в селі Красному
Мед вино кружає.
Ой, в Краснім приставі,
З-під Чорного гаю
Та крикнули козаченьки
„Утікай, Нечаю!“
А наш Нечаєнко,
Козак молоденький
Ні думає, ні гадає—
Мед-вино кружає—

— „Ой, як же я маю
Від вас утікати
Свою славу козацьку
Під ноги топтати,—
єсть у мене козак Шпачок,
Той дасть мені знати,
Ой, той скаже,
Коли мені треба утікати“.
Ой, сів козак Нечай
Суху рибу їсти
Оглянеться на кватирого,
А вже ляшки в місті.
Подивився козак Нечай
В кватирку очима,
А вже ляшків сорок тисяч
Стоїть за плечима.
Ой, як ударив та козак Нечай
Та об стіл булавою:
„Ой, тут мені козаку Нечаю,
Накладати головою!“

¹⁾ Чорний ліс коло села Красного на Поділлі.

Ой, як крикнув козак Нечаєнко
На свого джуру малого:
„Та сідлай, джуру, та сідлай, ма-
лий,

Кониченька вороного!“

Та підтягай, джуру,
Попруги тугенько,
Ой, щоб було мені воювати
З ляхами легенько.

Та побіжи, джуру, біжи, малий,
Від хати до хати
Та давай, джуру, давай, малий,
Козаченькам знати!

— Ой, як мені та пане Нечаю

А знати давати—
Попилися наші козаченьки,
Полягали спати.

Ой, як став козак Нечай
На коня сідати,
Стали ж тому коню вороному
Ніженьки дріжати.

Як істиснув козак Нечай
Коня острогами, не торкався кінь
вороний

До землі ногами. Як кинувся козак
Нечай,

Од брами до брами, стоять ляхи
вражі сини,

У чотирі лави.

Ой, не вспів же козак Нечай
На коника сісти,
Та зачав вже ляхів, лаських панів
На капусту сікти.

Як поїхав Нечаєнко
Від дому до дому,
Начав валять вражих ляхів
З коней як солону.

Ой, кинувся козак Нечай
Од башти до башти
А взяв ляхів, вражих синів
Як снопи вряд класти.

Переїхав Нечай козак
Від брами до брами—
Сколотив він ляшеньками,

Як би вовк вівцями.
Ударився Нечай козак
У лівеє плече,
А за ним, за ним кров лядська
Річеньками тече.

Ударився козак Нечай
У правую руку—
Не вискочить кінь вороний
Із лядського трупю.

— о —

Ой, пустився ж та козак Нечай
До гаю втікати,
А за ним, за ним Калиновський
Козака доганяти.

Ой, спіткнувся Нечаїв кінь
На малу тичину
Піймав його Калиновський
З коня за чуприну.

Не доскочив козак Нечай
До Чорного ліску,
Покотилась козака Нечая
Голова по піску.

Не за великий час,
За малу годину
Ой, покотилась Нечаєнкова
Головка в долину.

Ой, збиралися славні козаченькі
В Нечаєві палати
Стали думать й гадать,
Де Нечая поховати.

„Ой, нумо ж ми, премилеє браття,
Думати гадати,
Де нам сеє тіло, Нечаєве біле,
Де нам його поховати?“

Гей зійдемось премилеє браття,
На високу могилу,
Та викопаємо, премилеє браття,
Глибоку яму,

Та нагорнем, премилеє браття,
Високу могилу
Та посадім, премилеє браття
Червону калину.

Гей, щоб зійшла лицарська слава
На всю Україну.

Про Морозенка ж от як співається в пісні:

Пісня про
Морозенка.

„Ой, Морозе, Морозенку,
Ти славний козаче!
За тобою, Морозенку,
Вся Україна плаче.
Ой, не так же Україна,
Як рідная мати:
Заплакала Морозиха,
Та стоячи біля хати.
„На плач, не плач, Морозихо,
Не плач, не журися:
Ходім з нами, козаками,
Мед-вина напийся!“
— „Ой, щось мені козаченьки,
Мед-вино не петься,
Бо вже син мій, Морозенко,
З ворогами беться.
Із-за гори, з-за крутої
Військо виступає,
Попереду Морозенко
Сивим конем вигравав.
То не грім в степу гуркоче,
— Хмара світ закрила:
То ж татар велика сила
Козаченьків обступила.
Бились зранку козаченьки

До ночі глухої;
Полягло чимало славних,
— Ворогів у трое.
Ні один козак не дався
Живим у неволю:
Полягли всі до одного
За України волю.
Не вернувся й Морозенко,
Голова завзята,
Замучили молодого
Вороги прокляті.
Вони ж його не стреляли,
У пень не рубали,
Тільки з його, молодого,
Живцем серце виривали.
Поставили Морозенка
На Савур-могилу:
„Дивись тепер, Морозенку,
На свою Україну!“
— о —
Доки над хрещеним миром
Світить сонце буде,
Сії пісні, сії думи
Не забудуть люди.
(Телеш. „300“ 113, Л.)

Богун беться
поляками.

Розбивши Нечая в Краснім, поляки подалися у Винницю.

„А у Винниці на границі
Над Бугом рікою
Там стояв Іван Богун-Кальницький,
В обителі комлицькій,
Із ляхами, із мостивими панами
Чотири неділі в запорі,
Казав би, як у тяжкій, великій
неволі.

Од своїх рук листи писав,
До гетьмана Хмельницького по-
слав:
„Пане гетьмане Хмельницький,
Батьо Зінову Чигиринський,
Помочи—рятунку дай“...

Та поки надійшла поміч, Богун вийшов на зустріч полякам, а далі, мов би злякався і став утікати. Поляки кинулись навперейми через лід, (а козаки загода порубали там ополонки й притрусили соломною), лід уломився і сила поляків там потопилася.

Отоді то ляхам Бог погодив:
На річці лід обломив.
Тоді козаки ляхів рятували:

За патли далі під лід пхали.
„Ей, ляхи ж ви, ляхи, мостивії
пани!

Що ви своє товариство на віки втерляли?"

— Становились, пане гетьмане, плечем об плече.

Ой, як крикнуть, вражі ляхи: у пень посічем!"

— Ой, що ж ви, панове молодці, що за здобичь мали?

— „Мали коня у наряді, та ляхи одняли"... (А. і Д.).

**кiвсь
ода.** Порадився Хмельницький з козаками та з народом і мусів замиритися з поляками. Мирову підписали в Білій-Церкві. Погана це була мирова. Поляки повернули собі всі права та й стали знов знущатися над українським народом. Народ ремствував на Хмельницького.

Ой чи добре пан Хмельницький вчинив, як із Берестецького року з ляхами в Білій-Церкві замири́в? Та велів ляхам, мостивим панам, по козаках, по мужиках, станцією стояти, та не велів великої станції вимишляти. Стали пани-ляхи спосіб прибирати: од козацьких, од мужицьких комор ключі одбирати, над козацьким, над мужицьким добром господарювати. То вже де бідний козак пятак розгадає, піде з тоски та печалі в коршму та й той прогуляє. А лях до коршми прихожає, як свиня ухо до коршми прикладає, слухає лях, що козак про ляхів розмовляє, чи не судить його? Лях у корчму вбігає й козака за чуб хватає. Та козак козацький звичай знає: медом та оковитою витає, а тут ляха за чуб хватає, межі очі шклянкою шмагає і келепом по ребрах торкає: „Чи не краше б тобі, ляше, на Україні... спати, а ніж в корчму вхождати?" Тоді ж то стали в раді козаки й мужики, як малі діти. Од своїх рук листи писали, до гетьмана Хмельницького посилали, а в листах прописували: „Пане гетьмане Хмельницький, батьку Зінов наш Чигиринський! За що ти на нас такий гнів поклав, нащо ти на нас такий ясир наслав? Уже ж тепер ми ні в чому волі не маєм"... Звели нам під москаля тікати, або звели нам з ляхами великий бунт зривати!" То Хмельницький листи читав, до козаків словами промовляв: „Гей, стійте, діти, ладу ждіте! Не благословляю вам ні під москаля тікати, ні з ляхами великого бунту зривати! Ей, козаки, діти, друзі, небожата! Подождіть ви трохи, мало, небагато: як сд Святої Покрови та до світлого трьохдньовного Воскресення: як дасть Бог, що прийде весна красна—буде наша вся голота рясна!" На весні ж Хмельницький до козаків (у Січ) приїзжає, словами промовляє: „Ей, козаки, діти, друзі! прошу я вас, добре дбайте, на славу Україну прибувайте, ляхів-панів з України виганяйте". Зчинилися знов по Україні бунти. „Тоді ляхи, мостивії пани, догадливі бували, усі по кущах, по лісах повтікали. То козак лісом біжить, а лях, за кущем лежачи, дріжить; козак дивиться у кущ, в кущі лях, як жлукто, лежить. То козак козацький звичай знає, ляха за чуб хватає і келепом по ребрах торкає. Тоді-то ляхи козаків рідними братами зивали: „Ей, козаки, рідніі брати! Коли б ви добре дбали та нас за річку Вислу хоч в одних сорочках пускали!" (А. і Д.).

Хмельницький! давно вже був намислився підбити молдавського господаря проти поляків, але той не згоджувався. Хмельницький став сватати його дочку Локсандру за свого сина Тимоша. Той і на це не поджувався. Тоді Хмельницький поклав силою примусити його віддати дочку за Тимоша.

Із низу Дніпра тихий вітер віє, повіває. Військо козацьке в поход виступає. Бог святий знає, Бог святий відає, що Хмельницький думає-гадає. Об тім не знали ні сотники, ні полковники, ні джури козацькі, ні мужі громадські, що наш пан гетьман Хмельницький... у городі Чигрині задумав вже й загадав: дванадцять пар пушок вперед себе одіслав, а ще й сам з города Чигрина рушав. За ним козаки йдуть, як ярая пчола гудуть. Котрий козак не має в себе шаблі булатної, пишалі симипядної, той козак кій на плечі забирає, за гетьманом Хмельницьким в охотне військо поспішає. Як до річки Дністра прибував, на три перевози козаків переправляв. А ще до города Сороки прибував, під городом Сорокою шанці копав, у шанцях куренем стояв. А ще од своїх рук листи писав, до Василія Молдавського посилав, а в листах прописував: „Ей, Василю Молдавський, господарю Волоський! Що тепер будеш думати й гадати: чи будеш зо мною битися, чи мириться? чи города свої Волоські уступати? чи червінцями полумиски сповняти? чи славної Волощини половину віддати?“ Тоді ж то Василій Молдавський, господарь Волоський, читає, назад одсилає, а в листах прописує: „пане гетьмане Хмельницький, батьку Зінов Богдану Чигринський! Не буду я з тобою ні битися ні мириться, ні городів твоїх своїх Волоських уступати, ні червінцями полумисків сповняти: найлекше тобі покориться мені—меншому нежели мені—старшому“. Гетьман Хмельницький, як сее зачував, так він сам на доброго коня сідав, коло города Сороки проїзжав, на город Сороку поглядав і ще стиха словами промовляв: „Ей, городе, городе Сороко! Ще ти моїм козакам дітям не заполоха,—Буву я тебе доставати, буду я з тебе великий скарби мати, свою голоту наділяти, по битому талюру на місяць жалування давати!“

Оттоді-то Хмельницький, як похвалився, так гаразд добре й учинив: город Сороку у неділю рано знадобідде взяв, на ринку обід пообідав, к полудній годині до города Січави припав, город Січаву огнем запалив і мечем ісплюндровав. Отоді то інії січавці гатьмана Хмельницького увічі не видали; усі до города Яси втікали, до Василя Молдавського стиха словами промовляли: „Ей Василю Молдавський, господарю наш Волоський! Чи будеш за нас одностайне стояти? Будемо тобі голдовати. Коли ж ти не будеш за нас одностайно стояти, будем іншому пану кровю вже голдовати“. Отоді-то Василь Молдавський, господарь Волоський, пару коней у колясу закладав, до города Хотині одїзджав, у Хвильцького копитана станцією стояв. Тоді ж-то од своїх рук листи писав, до Миколи Потоцького та до короля Польського посилав. „Ей Микола Потоцький та кролю польський! ти ж бо то на славної

Україні пеш, гуляеш, а об моїй пригоді нічого не знаєш; що ж то в вас гетьман Хмельницький, русин, всю мою землю Волоськую обрушив, все мое поле конем ізорав; усім моїм волохам, як галкам, з пліч головки познімав; де були в полі стежки, дорожки, волоськими головками повимощував; де були в полі глибокі долини, волоською кровью повиповнював". Отоді то Микола Потоцький та король польський листи читали, назад одсилали, а в листах прописували: „Ей Василю Молдавський, господарю Волоський! Коли ж ти хотів на своїй Україні проживати, було тобі Хмельницького у вічні часи не займати, бо дався мені гетьман Хмельницький гаразд добре знати: У первій війні на Жовтій Воді п'ятнадцять моїх лицарів стрічав—не великий їм одвіт оддав: всім, як галкам, з пліч головки поздіймав; трьох синів моїх живцем узяв, турському салтану в подарунок одіслав. У другій війні та при Корсуні мене Микола Потоцького, гетьмана Польського, три дні на прикований край пушки держав, а ні пити мені, ні їсти не дав. То дався мені гетьман Хмельницький гаразд добре знати, буду його во вік вічний пам'ятати“.

(А. і Д.).

Калиновський таки помагав молдавському господареві. Він став на шляху в Молдавію, та козаки під проводом Тимоша розбили його військо і його самого вбили, а згодом ще раз побили поляків під Сучавою. У тім бойовищу вбито було й Тимоша. Після того поляки зібрали велике військо і під проводом самого короля стали табором під Жванцем на Дністрі, проти Хотина. Хмельницький і собі туди прибув та й оточив кругом поляків.

Ой з города з Немирова хмара вихожала,
 А кравчина ¹⁾ запорожська до Хотії поспішала,
 А в Хотії добрі люди самі себе знали
 Та польського пана-Яна до себе їднали
 Ще й супроти Хмельницького у одно з ним стали,
 Та пана Волощина ²⁾ під Жванець прохали.
 Ой, будеш, будеш, пане-гетьмане, та нас шанувати,
 Будем землю Волоськую добром поминати.
 Ой, будеш, будеш, пане-гетьмане, ти тее знати,
 Як землю Мульганську ³⁾ до себе їднати
 Ой, будеш, будеш, пане-гетьмане, за тее молитись,
 Як під тими Студеньками ⁴⁾ станом становитись.
 Виходь, виходь, пане-гетьмане, у Жванськеє поле:
 Чи то наша буде Вкраїна, чи твое Подолля?
 Виходь, виходь, пане-гетьмане, до Жванського гая

1) Голота.

2) Волошського господаря.

3) Молдаванську.

4) Студенія.

Чи то наша буде Україна, чи твоя Святая?
Виходь, виходь, пане гетьмане, до Жванського лугу,—
Чи то наша буде Вкраїна, чи твоя Яруга ¹⁾
Повій, повій, пане-гетьмане, як той вітер віє:
Чи то наша буде Вкраїна, чи твоя Хотия?
Вийшов пан Хмельницький під Жванець із ханом:
Ой, лядує-же, ляше, хто буде з нас паном?
Вийшов пан Хмельницький до святого гаю:
„Ой, покликни пана-Яна, друже мій Нечаю!“
Вийшов пан Хмельницький під Жванець з кравчиной.
„Ой прощайся, ляше, та із Волошиной!“
Вийшов пан Хмельницький по Жванському полю;
Ой запекли хвалоньку ляхи та тому Подоллю.
Ой, покликнув Нечай ляхів де той вітер віє:
По-за Дністром, по-за ребром блищить тая Хотия.
Ой, пізнали тоді ляхи, де їм станом стати,
Як гетьмана Хмельницького до себе їднати.
(Срезневський „Запорожск. Старина.“).

Побачивши біду, поляки знов підкупили татарву, щоб вона покинула Хмельницького. Хмельницький побоявся, що татарва з поляками нападе на нього, і одступив на Україну.

Тим часом лехкодухи стали нарікати на Хмельницького, що даремно марнує козацьку силу, що самому українському народові проти поляків не встоять, що треба шукать підпомоги збоку. Хмельницький піддався таким порадам і, щоб шридче скараскатися ляхів, надумався прилучити Україну до Московщини. Думка була, що московський православний царь захистить Український народ од усяких ворогів. Царь так і обіцявся зробити, бо йому кортіло прибрать до своїх рук такий ласий шматочок землі як Україна. Хмельницький умовився з царем на тім, що Україна під його рукою буде вільною, правитиметься гетьманами, матиме право з сусідами перемовляться, матиме своє козацьке військо, свою казну, ні одного московського полку на Україні не стоятиме і т. и.

Приєднання
до Мос-
ковщини.

Та тільки козаки присягли 1654 р. в Переяславі Московському цареві Олексієві Михайловичу, як Московщини почала гнуть в свій бік. Царі московські боялися, що як московський люд побачить вольности українські, то й собі таких захоче, а тому зразу напосілися скасувати всі українські вольности й козацькі привилеї. Знали царські парадники, що Україна своєї волі лехко не віддасть, а тому й напустилися ї розшматувати і тим знесилити.

Воювали, воювали з поляками буцім то за Україну, а далі потайки від Хмельницького стали перемовляться з поляками, щоб

¹⁾ Село Яруга.

замириться. Для того обіцялися повернути назад якусь частину України. Хмельницький, як прочув про таку зраду Московщини, то так зажурився, що незабаром і помер.

Дума про
Смерть
Хмельницького.

Зажурилася Хмельницького старая голова, що при ньому ні сотників, ні полковників нема; час приходить умірати, нікому поради дати. Тільки пробував при ньому Іван Виговський, писарь військовий, козак лейстровий. Покликне він на Івана Виговського, писаря військового: „Іване Виговський, писарю військовий! скоріше біжи та листи пиши, щоб сотники, полковники до мене прибували, хоч мало пораду давали!“ То Іван Виговський, писарь військовий, листи писав, до всіх розсилав. То сотники, полковники, як їх прочитали, усе покидали, до гетьмана Хмельницького скоріш прибували. То гетьман добре їх приймав, словами промовляв: „Ей козаки, діти, друзі. Прошу я вас, добре дбайте: собі гетьмана настановляйте. Вже ж я час од часу хорію, меж вами гетьманувати не здолію. То велью я вам меж собою козака на гетьманство обирати, буде меж вами гетьманувати, вам козацькі порядки давати!“ Тоді то козаки стиха словами промовляли: „пане гетьмане Хмельницький, батю Зінов наш Чигиринський! Не можемо ми сами міждо собою козаками гетьмана обирати, а бажаем од вашой милости послухати!“ Отоді то Хмельницький стиха словами промовляв: „Ей козаки, діти, друзі! Прошу я вас, добре дбайте: есть у мене Іван Виговський, котрий у мене дванадцять літ за джуру ¹⁾ пробував, всі мої козацькі звичаї узнав; буде меж вами козаками гетьманувати, буде вам козацькі порядки давати!“ Тоді-то козаки стиха словами промовляли: „пане гетьмане Хмельницький, батю Зінов наш Чигиринський! Не хочемо ми Івана Виговського: Іван Виговський близько ляхів, мостивих панів, живе; буде з ляхами, мостивими панамі, накладати, буде нас, козаків, за не-віщо мати!“ Тоді то Хмельницький стиха словами промовляв: „Ей козаки, діти, друзі! Коли ви не хочете Виговського, есть у мене Павло Тетеренко.“—„Не хочем ми Павла Тетеренка!“—„Коли хочете, панове, Антона Волочая Київського, або Грицька Костиря Миргородського, або Филона Чичая Кропивянського, або Мартина Пушкаря Полтавського.“ То козаки тее зачували, смутно себе мали, тяжко зітхали, словами промовляли: „не треба нам Антона Волочая Київського, ні Грицька Костиря Миргородського, ні Филона Чичая Кропивянського, ні Мартина Пушкаря Полтавського, а хочемо ми сина твого Юрася, молодого, козака рейстрового!“

— „Він, панове молодці, молодий розум має, звичаїв козацьких не знає!“—„Будем ми старих людей біля його держати, будуть вони його научати, будем його добре поважати; тебе, батька нашого, гетьмана споминати!“ То Хмельницький тее зачував, великую радість собі мав, сивою головою поклін оддавав, сльози проливав.

¹⁾ Виговський був писарем і радником Хмельницького.

Отоді то козаки добре дбали, бунчук, булаву положили, Юрася Хмельниченка на гетьманство настановили. Тоді із різних пищаль погримали, Хмельниченка гетьманом поздоровляли. Хмельницький, як благословення синові дав, після того ще й гірше знемогав, опрощення зо всіма приймав, Милосердному Богу душу оддав. То не чорні хмари ясне сонце заступали, не буйні вітри в темнім лузі бушували: козаки Хмельницького ховали, батька свого оплакали, штихами суходіл копали, шликами землю виносили; Хмельницького похоронили із різних пищаль подзвонили.

Гетьмануван-
ня Юрія
Хмельниць-
кого і Ви-
говського.

(А. і Д.).

Юрась справді не здатен був правити, і всіма справами став орудувати писарь Іван Виговський.

Козаки, поки старую голову Хмельницького зачували, поти і Юрася Хмельниченка за гетьмана почитали; а як не стало старої голови Хмельницького зачувати, не стали, і Юрася Хмельниченка за гетьмана почитати! „Ей, Юрасю Хмельниченку, гетьмане молодий! Не подобало б тобі над нами козаками гетьманувати, а подобало б тобі наші козацькі курені підмітати.“

(А. і Д.).

Почалася колотнеча між козацькою старшиною. Кожне тяглося лиш до того, аби собі більше придбати, а про нарід свій, про Україну забули. Вибрали гетьманом Виговського та й його не слухали. Московські воеводи почали вкоручувати гетьманські та козацької старшини права. Виговський, побачивши це, надумався одвернутись з Україною під Польщу. Поляки тепер уже широку волю Україні обіцяли, але простий народ та просте козацтво не вірило полякам і скинуло Виговського з гетьманування, а на його місце знов обрано Юрася.

„То не багато Виговський гетьманував: півтора року булаву держав. Скоро сотники, полковники прибували, Юрася Хмельниченка гетьманом поставляли: „Дай же, Боже!“ козаки промовляли: „за гетьмана молодого жити, як за сторого; хліба-соли його вживати, города Турецькі плюндрувати, слави, лицарства козацькому війську доставати!“

(А. і Д.).

Після того ще гірша настала колотнеча між козаками. Козаки розбилися на два табори. Один табір допомагав Польщі, а другий Москові; одні вибрали собі гетьмана, а другі собі другого. Багато за той час перемінлося гетьманів. Нарешті 1667 року, поляки помирилися з Москвою на тім таки, щоб поділити Україну на двоє. Москва взяла собі лівий бік Дніпра та город Київ, а Польща—правий бік. За тих часів мабуть склалася й оця пісня:

Ой, гаю мій, гаю!
Та густий, не прогляну.
Що по тобі, гаю,
Та і вітер не віє,
І вітер не віє,
І гилля не колише.
Тільки брат, до сестри ¹⁾
Та часто листи пише:
„Сестро ж моя, сестро,
Та сестро Україно!

Чи привикла, сестро,
На чужині жити?“
— „Ой, хоч не привикла,
Та треба привикати,
Коли породила
Нещастною мати.“
Мати наша, мати,
Та де нам тебе взяти.
(„300“—208).

¹⁾ Одна половина України до другої.

РУІНА.

Р у і н а.

П. Доро-
шенко.

Після того, як Москва й Польща розшматували Україну між собою, настало там ще гірше життя, ніж було. Колотнеча не вгавала. На кожному боці був свій гетьман, а кожен гетьман хотів прилучити до себе другобічну Україну. Отоді то гетьман Дорошенко намислився віддати Україну під опіку туркам. Думав, що турки проженуть з України поляків та москалів і самі заберуться до дому, Україна зостанеться сама собою обєднається та й стане вільною під охороною турецького султана. Султан охоче на це згодився і за допомогою Дорошенка забрав собі 1669 року Поділля, але Україні від того не полекшало. Турки силу народу в неволю забрали. Народ почав проклинати Дорошенка. Тоді він зрікся гетьманування і віддався до рук московського наря. Про Дорошенка в пісні згадується так:

„Ой, на горі та женці жнуть,
А по під горою
Яром долиною
Козаки йдуть.
Попереду Дорошенко
Веде своє військо
Славне запоріжське
Хорошенько.
Посередині пан хорунжий,
Під ним кониченько,
Під ним вороненький
Сильно дужий.

А по заду Сагайдачний, ¹⁾
Що проміняв жінку
На тютюн та люльку
Необачний.
„Ой, вернися, Сагайдачний,
Візьми свою жінку,
Одай тютюн, люльку,
Необачний!“
„Мені з жінкою не возиться,
А тютюн та люлька
Козаку в дорозі
Знадобиться. („300“—113. Чуб. V.).

Одна з тих турецьких ватаг, що прийшли на Україну обступила 1765 р. Почаївський монастир на Волині, щоб пограбувати його. Однак їй не пощастило здобути монастир, а тому люди стали казати, що то сама Мати Божа захистила свій монастир. Про це в пісні так співається:

Облога
Почаїва.

¹⁾ Не треба змішувати з гетьманом Петром Коношевичом-Сагайдачним, що жив багато раніш од гетьмана Дорошенка. Сагайдачний той, що сагайдаки, тоб то козацькі луки, робив, майстровий, а майстрові тоді, любили ширю бурлацьке життя і не дуже журилися за село. У війську вони завше йшли ззаду між возами та присадами.

Ой зійшла зоря вечірова,
 Над Почаївом стала;
 Виступило турецьке військо,
 Як та чорная хмара.
 Турки з татарами брами облягли
 Манастир воювати,
 Матір Божая Почаївська,
 Буде нас рятувати!
 Отець Залізо ¹⁾ з келії вийшов
 Сльозами умліває:
 — „Ой, рятуй, рятуй, Божая Матір!
 Манастир загибає!“
 — „Ой, не плач, не плач, отче
 Залізо:
 Манастирь не загине!

Мусимо встати, чудо показати,
 Манастир рятувати.“
 Ой, вийшла, вийшла Божая Матір,
 Ой, та на хресті стала,
 Кулі вертала, турків вбивала,
 Манастир рятувала.
 Турок не вірить, із лука мірить,
 На монастирь ціляє;
 А тії стріли назад летіли,
 Самих їх вбивали.
 Дознались турки, злі недовірки,
 Що то є Божая Мати:
 Підписалися до Почаїва,
 Що року дань давати.
 („300“—86).

**Кошовий
 Ів. Сірко.**

Хотіли тоді турки з татарами ще й Січ запорожську звоювати, та там уже їм і зовсім не пощастило, бо в Січі тоді кошовим був завзятий козак Іван Сірко, і він так побив турків, що вони ледве втікли в Крим. Сей Сірко, покинувши дома жінку й дітей, сам весь час жив на Запорожжі і віддався цілком вояцьким справам.

Про Сіркову ж семью он що відомо:

В городі Марєфі ²⁾ жила вдова,
 Старенька жона,
 Сірчиха—Іваниха.
 Вона сім літ пробувала
 Сірка Івана в очі не видала,
 Тільки собі двох синів мала:
 Першого сина—Сірченка Петра,
 Другого сина—Сірченка Романа.
 Вона їх де зросту держала
 Ще од них слави-пам'яті по смерті
 сподівала.
 Як став Сірченко Петро виростати:

Став свою мати стареньку питати,
 „Мати моя, старая жено,
 Скільки я в тебе перебуваю,
 Отця свого, Сірка Івана, в очі не
 видаю:
 Нехай би я міг знати,
 Де свого отця, Сірка Івана, шу-
 кати.“
 Вдова стара промовляла:
 „Пішов твій отець до стародавнього
 Тору ³⁾ пробувати...
 (К. Ст. 1893 р. II—310)

**Похід на
 Крим.**

Після того, як Сірко одбив од Січи, подався їх здоганяти та руйнувати села їх, щоб вдруге не насмілились напасти на Січ.

Гей, як крикнув та козак Сірко та на своїх хлопців:
 „Ой, сідлайте коней, хлопці, та поїдем до Криму в гості.
 Та туман поле покриває; Сірко з Січі виїзжає.

¹⁾ Іов Залізо був тоді игуменом Почаївської лаври.

²⁾ Тепер слобода Мерєфа Харківського повіту.

³⁾ Тор—тепер город Славянський Харківськ. губ., колись козацька стоянка на кордоні між Московськими та татарськими землями.

Ми ж думали, що то орли злітаються,
Аж то військо, славне запоріжське, на Кримську дорогу зізжається.
Ми ж думали, що то сокіл летить,
Аж то козак Сірко на кримську дорогу конем біжить,
Ми ж думали, що то місяць зійшов,
Аж то козак Сірко по кримській дорозі з козаками пішов.
Ми ж думали, що то місяць сяє,
Аж то Сірко з козаками та на кониках грає.
Як дійшов Сірко та до кримської засади,
Як крикнув козак Сірко до козацької громади:
„Гей, ви, хлопці! та добрі молодці! наступайте ж ви сміло!
Беріть шаблі в руки та рубайте превражую силу!“
Як пішли ж хлопці та поміж ордою шататься,
Стала орда та скрізь по-за ними валяться.
Ми ж думали, що то дуб та у лісі веться,
Аж то козак Сірко із ордою беться.

(Яворницький).

Багато татарських городів поруїнував тоді Сірко з товариством, навіть самого хана вигнав з його столиці Бахчисараю і загнав аж у гори. Та не мало й свого товариства поховав у Криму.

Вітер з моря повіває, орел з поля вилітає,
Козак Сірко з козаками товаришів загрибає.
Та козацькі сили та в землю зарили,
Та в землю зарили, клен—древо садили;
Клен—древо сажали, щоб зозуленьки сідали;
Щоб зозуленьки сідали, жалібненько кували;
Жалібненько кували, козацьким косям жалю завдавали.
(Эварн. „По слѣд. запоріжцев“).

Та мало вже зоставалося на Україні таких людей, як Сірко, що дбали про славу та добро свого народу. Підлаштуючись то до Москви, то до Польщі. Перевелася давня козацька старшина ні на що. Вона дбала вже лиш про власні кишени, розбагатіла та й почала згорда дивиться на селян, міщан та бідних козаків. Народ український розколовся на два табори: дукарів та голоту. Між голотою та дукарями завше була сварка.

Дуки
і голота.

Ой, наступає та чорна хмара
Став дощ накрапати.
Ой, там збиралась бідна голота
До коршми гулять.
Темна хмара наступила,
Став дощик іти;
„Благослові, отамане!
Намет напаясти!“

Ой, напаяли козаченьки
Червоний намет
Та пють вони горілочку
Ще й солодкий мед.
Усі пани, усі дуки
У наметі сіли,
Наша браття—сіромашня
Та й не посміли.

Наша браття—сіромашня
 Та й не посміли:
 Взяли квартиру горілки з жарту
 Та й на дощі сіли.
 Прийшов же наш пан отаман,
 Стало йому жаль,
 Над своєю голотою
 Жулан свій розіп'яв
 Іде богач, іде дукач
 П'ян валяється
 Із нашої голотоньки насміхається:
 За що ж тая голотонька напивається.

Ой, як крикне пан отаман
 На свою силу:
 „Візьміть, візьміть превражного
 дуку,
 Вибийте в шию!“
 Один дере за чуприну,
 Другий в шию бе:
 „Не йди, не йди, превража дука
 Де голота пе!“
 Пішов богач, пішов дукач
 І не оглядався;
 Десятому наказував,
 Щоб не насміхався. (Л. д.—IV).

Відносини
 Петра I до
 України.

Після Олексія Михайловича царював у Московщині син його Петро I. Він багато воював з сусідами, турками та шведами. Почавши будувати на болоті Петроград, він зігнав туди на роботу силу козаків. Од незвичного клімату козаки слабли й гинули тисячами, а Петро на це не зважав. Козаки нарікали, що їх ганяють не на козацьке діло, та Петро I того не слухав.

Для сих його війн потрібні були люди й гроші. Він дуже напасідав на Україну, щоб давала людей і гроші. Безперестані війни, далекі походи, великі податки, що Петро I вимагав од України, не подобалась ні старшині, ні козацтву. Люди ремствували і не дуже охочі були коритись Петрові. Петро I намагався од України побільше прав і вводив ті порядки що сам хотів.

Од Київа до Питера мостили мости,
 А по тим мостам козакам іти:
 Що передні йдуть—все холостії,
 А середні йдуть—все жонатії,
 А ззаду йдуть—старі старики.
 Що передні йдуть—лісні співають,
 А середні йдуть—плачуть, ридать,
 ють,

А старі старики розважають:
 „Ви стійте, братці, не плачесь!
 Дасть нам Бог сей поход сходить,
 Та підем, братці, у Росію жить.
 В Росії буде нам життя хороше:
 Вечеря нам буде по два сухарі,
 А постіль біла—шовкова трава,
 А дівчина буде—шабля гострая...
 (Чуб. V.).

Щоб знищити волю України Петро I повів діло так, щоб пересварить український народ. Козацькій старшині, що хилилася до нього, дарував землі та всякі милости, і буцім то по їх проханню насилав на Україну своїх бояр для порядкування. Коли ж старшина обурювалася московським самоправством, московські політики виправдувалися тим, що хотять оборонити простий український люд від сваволі козацької старшини. Таким способом московська політика розколола український народ на два табори: дуків (старшину й заможне козацтво) та голоту (простий народ і бідне козацтво).

Дукарі гуртувалися коло гетьмана, а голота вишукувала собі **Семен Палій**.
інших ватажків. Серед таких ватажків голоти особливо вславився
в ті часи Фастовський полковник Семен Палій. Просте козацтво
й бідний народ дуже його любили. Маючи за собою їхню силу Палій
не дуже слухався гетьманських наказів і не раз гостро виступав
проти свавільства зажерливої старшини. Мазепа побоювався Палія і,
виставивши його перед Москвою, як бунтаря, хитроцями захопив
у неволю.

Ой, пише, пише та гетьман Мазепа
Та до Палія листи:
„Ой, приїдь, приїдь Палію Семене
Та на бенькет до мене;
Ой, будемо Палію Семене,
Будем пити, ще й гуляти.
Ой, будеш пити, та будеш гуляти
На москаля воювати!“
„Ой, бодай же ти, гетьмане Мазепо,
Ой, до того не діждав,
Щоб я свою православну віру
Та й під ноги підтопав.“
Пише, пише та гетьман Мазепа
Да до Семена листи:
„Ой, приїдь, приїдь, Палію Семене,

Та на бенькет до мене.“
Ой, вже Семен, ой вже Палієнко
На підвірря візджає,
А там його вельможний Мазепа
Вином з чадом напуває.
Ой, вже Семен, ой, вже Палієнко
Меду вина та й напився
Та своєму вороному коню
Та й нагриву похилився,
Ой, як крикнув вельможний Ма-
зеп
Гей на свої сердюки:
„Ой, візьміть, візьміть Палія Семена
Та закуйте йому руки.

(Л. зб. II.).

Петро I воював з шведами. Під той час старшина козацька
стала нарікати на Москву за те, що скасувала козацькі вольности
і надумалася з гетьманом Мазепою пристати до шведського короля
Карла XII. Однак простий народ і просте козацтво не пішли за Ма-
зепою й козацькою старшиною, бо не любили їх за те, що козацька
старшина з відома гетьмана одбирала у народа землю, випаси, на-
кладала великі податки і взагалі гордувала простим народом. Най-
більше невдоволені Москвою були запорожці, але й вони не всі
пристали до Мазепи.

**Повстання
гетьмана
Мазепи.**

Ой із-за гори, із-за Дніпра
Вітерець повіває.
Ой, якийсь-то човник
Хвиля до берега прибиває.
Ой прибила хвиля човник,
Човник—лебедочку,
Ой вискочив з неї Орлик ¹⁾
Та й почав беседочку.
„Пугу, братця, пугу,

Пугу, запорожці!“—
— „Стоїть козак в лузі,
Кажуть йому хлопці.
„Ей, братця, ходім до кошового,
Будем радити раду:
Зізьвім малого й старого
На цю важную нараду!“
Ой, пішов Орлик до кошового
Та в пояс вклонився,

¹⁾ Орлик—прибічник Мазепи.

Та почав із діла Карлового, ¹⁾
Що з нашим царем не мирився.
„Ой, батьку Іване,
Отакая то річ:
Кажіть, Малюшевиче пане,
Чи станете нам в поміч?
Ой, над Україною гетьманською
Громовая хмара стоїть:
Ой, прийшов царь з армією ру-

ською
Та хоче її та й розорить.“
— „Чому ж не помагати,
Коли просять брати сусіди,
Чому-ж нам татар не рубати,
Коли руки почали свербіть!“
— „Та то не татар рубати;
Мазепа просить до нас пристати,
Нашій Вкраїні поміч дати,
А впісля до шведина привернуться,
І від царя руського одвернуться:

От тоді ми будем на волі,
Як птах під небом в полі!
О щож, батьку, Іване,
Прошу ж мені казати,
Чи з твоїх слів буде що гарне,
Бо я хочу Мазепі звісточку по-
слати!“

— „А ти ж теє і забув,
Що ми цареві присягнули?
Нам не можна присяги ламати,
Нам не можна вам помочі дати.
Оце, Орлику брате,
Од вези Мазепі отвіт;
Нехай він краще почне жити—
Оце буде наш совіт.
Ой искра, та може світ запалити
Йї сама счезне, пропаде.
Ой хоче Мазепа народа згубити;
Чого він хоче, того там не знайде...
(К. Ст. 1882.).

Коли царь Петро I довідався, що Мазепа зрадив йому і що разом з ним 15000 запорожців з кошовим Гордієнком пристали до Карла XII, то послав військо, яке перебило сторожу в Січі, зруйнувало Січ, розкопало та її зрівняло з землею навіть те місце де була Січ.

1709 р. Петро I розбив під Полтавою шведів.

Карло XII, король шведський, утік з Мазепою у Туреччину. Замість Мазепи призначено було гетьманом Скоропадського. Гетьманські права тоді вкоротили. До гетьмана приставили було „малоросійську коллегію“, яка й правила Україною. В ту коллегію призначали переважно людей московських.

Запорожські недобитки оселилися в гирлах річки Кам'янки й проживали там до 1711 року, а коли прочули, що на них іде нове московське військо під проводом Бутурліна, то втікли на турецькі землі і оселилися в Аleshках (ва теперішній Херсонщині).

За цариці Ганні Івановни Москва воювала з Польщею. Поляки присолашали до себе запорожців, але вони не пішли, а Дюстрове козацтво стало у великій пригоді Москві проти Польщі. Тоді цариця уважила прохання гетьмана Данила Апостола й дозволила запорожцям вернутися на старі землі, навіть подарували їм клейноди. Вони оселилися на Старім та Новім Кодаці, на річці Самарі, а Січ заснували на р. Базавлуді. Під час московсько-турецької війни 1735—1739 р. р. січовики знов багатодопомогли Москві.

¹⁾ Карло—шведський король.

Цариця Єлизавета потайки одружилася з простим козаком **Гайдамаки** Олексом Розумом і через те була милостива до українського народу і до козацтва. 1744 р. вона їздила по Україні і довгенько прожила в Козельці у свекрухи козачки Розумихи. Пробуваючи в Києві вона сказала про український народ: „Возлюби мене, Боже, в царстві небесному Твоєму, як я люблю народ цей благонравний і незлобивий!“

Після ц. Єлизавети знов стало тяжко жити українському народові. Не легко жилося йому й на правім боці Дніпра, під Польщею. Поляки забули повстання Хмельницького і гірко кривдили народ. Тому знов почались там бунти, повстання. Цих повстанців звали „гайдамаками“. Гайдамаки під проводом запорожців купчилися в ватаги та нищили панів, жидів, їх маєтки то що. Гайдамаки грабили дуків та часто помагали голоді.

Гей, ой поїхав а пан Лебеденко а до млина за мукою,
 Гей, стріли його аж три гайдамаки в темнім лузі над рікою.
 „Гей оддай, оддай, пане Лебеденку, а рябую кобилу!“
 „Гей не дам, не дам, панове молодці, хоч сам марно згину.“
 „Гей, оддай, оддай, пане Лебеденку, а коня вороного!“
 „Гей не дам, не дам, панове молодці, хоч сам ляжу за його.“—
 Гей, узяли пана Лебеденка а на три списи вгору,
 Гей, а вдарили пана Лебеденка та й об пень головою;
 Гей, ой ізняли з пана Лебеденка і штани, і сорочку,
 Гей, поховали пана Лебеденка та й у жовтім пісочку.
 Гей, закувала та зозуля в Лебедині на воротях,
 Гей, вийшла ік їй пані Лебедиха в червоних чоботях.
 Гей, покинула пані Лебедиха і пекти та й варити,
 Гей, сама пішла та й до сусідоньки за свій сон говорити.
 „Гей, сусідочко, моя голубочко, який мені сон приснився,
 Гей, то будь би то мій пан Лебеденко в чистим полі оженився.
 Гей, а взяв собі панну-паняночку зелену травяночку,
 Гей, та взяв собі панну молодую, а могилу високою.“ (Л. зб.—6).

Поляки послали проти гайдамаків військо, і воно не раз їх розганяло.

Ой що ж бо то та й за ворон,
 Що по морю крикає?
 Ой що ж бо то за бурлака,
 Що всіх бурлак збірає?
 —„Ой збирайтеся, панове молодці,
 Та все народ молодий,
 Гей та поїдем, панове молодці,
 У той лісок Лебедин.
 —Ой, що ж бо то, панове молодці,
 Щось у хмарі гуде?

Ой, щось бо нам, панове молодці,
 За пригодонька буде...
 Рости, рости, а клен древо,
 Рости в гору високо.
 Поховали пана отамана
 В сиру землю глибоко.
 Рости, рости, а клен древо,
 Рости вгору ще вище,
 Поховали пана отамана
 В сиру землю ще глибоко.

(Л. д.—VII).

Довбуш. В Галичині гайдамаки звалися „опришками.“ Особливо вславився отаман опришків Олекса Довбуш. Довго його ніяк не могли спіймати, аж нарешті зрадила його любовниця Степаніха Дзвінчиха, і 1745 р. його вбито.

Ой, по-під гай зелененький ходить Добуш молоденький;
На ніженьку налягає, топірцем ся підперає, та й на хлопці покликає.
Ой, ви хлопці, ви молодці, а сходіться разом до купці,
Бо будемо раду мати, де підемо розбивати,
Щоби Кути не минути, до Косова повернути.
Тепер, хлопці, ідім спати, бо маємо рано встати;
Та вставайте всі раненько, убірайтеся борзенко.
У постолі скіраніі, у волоки шовковії;
Разом, хлопці, разом бігом, западають стежки снігом.
Ходіть, хлопці, та й за мною та й угору і скалою,
Бо зайдемо та до Дзвінки, до Штефанової жінки.
— Ой, Добушу, ти пане наш, там пригода буде на нас!
— Ви на мене уважайте, по дві кулі набицайте;
— Станьте, хлопці, під ворота, а я піду під віконце, чи спить моя
любе серце.
— Чи спиш, серце, та чи чуєш, чи Добушу заночуєш?
— Ой, я не сплю, та все чую, бо вечороньку готую.
— Чи спиш, серце, та чи чуєш, ой, чи сама ти ночуєш?
— Ой, я не сплю, та все чую, розбійника не зночую.
А Штефана нема дома, ще вечера не готова;
Буде вона дуже пилна, всему світу буде дивна.
— Чи будеш мі отвиряти, чи кажеш сі добувати?
— Не кажу сі добувати, і не піду отворяти.“
— Пусти, суко, враз до хати, щоб дверей не виваляти!“
— В мене двері тесовії, в мене замки сталюві
— Не поможуть замки твої, як підложу плеча свої.
— Сім літ сили закохати мої двері вилупати!“
Взявся Довбуш добувати, взяли замки відлітати.
Ой лиш двері та підхилив, а вже Дзвінка з пола стрілив, Доббушев
в серце вилів:
Не так в серце, в праве плече, а з лівого кровця тече.
— Ой, ти, гицлю, ти Дзвінчуку, то-сь ти мя звів через суку!
— Треба було не гуляти, суці правди не казати.
— Бо у суки тільки віри, як на бистрій воді піни.
— Ой, Доббушу, Доббушуку, чомусь не вбив то ту суку?
— Як же я й убити мав, коли я й вірне кохав?
„Ой, Доббушу, ти пане наш, велика пригода на нас;
Ой, куди ми не бували, та ми зради не видали.
А ту зрада ба й над нами, молодими легіннями!“
„Ой, ви хлопці, ой ви мої, возьміт мене з хати тої;
Возьміт мене на топори, занесіть мя в Чорні Гори.
В Чорну Гору занесіть мя, на дрібний мак посічіть мя:“

Най ся ляхи не збиткують, мое тіло не чвертують
Сріблом-злотом поділіться, а самі вже розходіться,
Але не йдіть розбивати, людську кровцю проливати,
Людська кровця не водиця, проливати не годиця.“

В полі ляхи, всіх забрали, назад руки повязали, на коней по-
припинали.

„Ой, Довбушу, ти пане наш, велика пригода та на нас!
Де ж ми будем зімувати, та й літечко літувати?“

„В Станіславі на риночку, в тяжких дибах, в залізочку.

Там будете ночувати,—будуть наші тіло рвати.“ (Л. зб.—4).

Щоб обороняться від гайдамаків та воювати з сусідами, польські магнати держали в своїх замках військо. В те військо вони набірали й козаків із своїх підданих—кріпаків. Поки кріпак служив у дворовому панському війську, доти козаком звався і панщини не робив. У одному з таких полків козацьких був соратником Сава Чалий. Спершу він розганяв гайдамаків, а потім і сам до них пристав, а далі знов зрадив гайдамаків та й став полковником надвірних козаків. З того часу він люто карав гайдамаків, а одного разу погнавши їх за ними, вкочив аж у запорожські землі, розігнав сторожу, поруйнував запорожські міста, спалив одну церкву й пограбував зімовники. Тоді запорожці покладали скарати Саву Чалого і послали Гната Голого, щоб він це зробив. На Різдво 1741 року Гнат Голий обступив хату Сави Чалого в селі Степашках (на Поділлі) і там вбив. Про це в пісні так співається:

Сава Чал.

Не схотів же та той Сава
Козакам служити,
Відклонився до ляшеньків
В Польщу паном жити;
Та захотів же та той Сава
Слави залучити:
Став козаків—запорожців
По степах ловити.
Зібралися в Січу козаки
Та й стали гадати:
„Ой, як би нам пана Саву
Та у руки взяти?
Та дивись ти, старий Чалий,
Що Сава, син твій, робить:
Де піймає козаченьків
Та й в кайданах водить!
Чи не можеш ти, старий, сивий,
Сави припинити,
Щоб перестав козаченьків
В кайданах водити?“

Чи не можеш ти, старий, сивий,
Саві що сказати,
Щоб перестав Сава-панок
Козаків грабувати?“
—„Нехай водить, нехай водить!
За те добре знає:
Хто його спіймає,
Той йому згадає!“
Ой, наш батько пан кошовий
По козаках тужить:
„Ой, хто б піймав пана Саву,
Сам йому послужить!“
Каже Чалий: „мого сина
Ніхто з нас не вловить.
Хіба Гнатко та Кравчина
До себе підмовлять?“
Стоїть Гнатко Голий;
Стоя обізвався:
„Ой, я добре Саву знаю
І сам уймаю.“

Пан кошовий каже: „Гнатку!
Як Саву не вловиш,
То сам же ти за його
Голову положиш!“
—„Ой, ти, Гнатку, й ти, Кравчине!
Ти всі шляхи знаєш,
То чом же ти мого сина
В руки не піймав?!
Осідлайте йому, хлопці,
Коня вороного
Ще й чотири козаченьки
Приставте до нього!“
Пішов Гнатко з Кравчиною
Саву підмовляти,
Як не схоче з Польщі вийти,
То й смерти предати.
У дорозі зустрівсь литвин,
Став їх наставляти,
А як того пана Саву
Та у руки взяти:
„Візьмемо своєї землі
В чоботи під ноги,
А щоб не знав та пан Сава
Нашої підмови.“
Був пан Сава в Немирові,
В пана на обіді,
Ой, ще не знав та й не чував
О своїй тяжкій біді.
„Сідлай, хлопче, коня мого,
Сідлай вороного:
Поїдемо до домоньку,
Бо тут нас немного.
Стоїть явір над водою
В воду похилився:
Іде Сава до домоньку,
Чогось зажурився.
Приїзжає козак Гнатко
Та до Сави тихо:
„Стережися, пане Саво!
Буде тобі лихо.“
Ой приїхав до домоньку
Та й скрипнув дверима,
Питається челядоньки,
Що чувати дома.
—„Гаразд, гаразд, пане Саво!
Щаслива година:
Твоя жона, наша пані,

Породила сина.
Усе гаразд, усе гаразд,
Тільки одно страшно:
Виглядають із-за гори
Запорожці часто!“
Гей, сів Сава кінець столу,
Тяженько думає,
А Савиха молоденька
Дитину купає.
—„Піди, хлопче, до пивниці,
Наточи горілки:
Нехай же я та напюся
За здоровя жінки!
Піди, хлопче, до пивниці,
Наточи ще й вина:
Нехай же я та й напюся
За здоровя сина!
Піди, хлопче, до пивниці
Наточи ще й меду:
Чогось мені трудно, нудно—
Головки не звезду.“
Пішов хлопець до пивниці
Вина наливати:
Став Гнатко той з Кравчиною
У двір підступати.
Гей, сів Сава в кінці стола,
Дрібні листи пише,
А Савиха молоденька
Дитину колише:
„Люлі; люлі, люлі, люлі,
Вродливий синочку,
Нехай ляжу та спочину,
Зложу головочку!“
Гей, ще хлопець не поспів
По мед до пивниці,
Обступили козаченьки
До кола світлиці;
Не встиг хлопець вернути
З пивниці до хати,
Приїхали козаченьки
Саву грабувати.
Скінчив Сава дрібні листи,
Дунав, що спать ляже,
А щось йому під віконце:
„Добри вечір!“— каже.
Не вспів хлопець, не в спів малий
Увійти в пивницю,

А вже козак, а вже Гнатко
Вскочив у світлицю,
„Здоров, здоров, пане Саво!
А чи єсть ти вдома?
Із далека гостей маєш—
Чим їх привітаєш?
Помагай Біг, пане Сава!
Чи гаразд ся маєш?
Сидиш собі в світличенці,
Вино попиваєш?“
—„Ой, що маю, тим вітаю,
Тим буду вітати;
Породила жінка сина,
Буду в куми брати!“
—„Не того ми приїхали,
Щоби кумувати,
А того ми приїхали,
Щоб головку зняти!“

Ой, як скочив та пан Сава
Із-за свого столу.
Ухопили пана Саву
За правую полу.
Гей, кинувся та пан Сава
До своєї зброї.
—„По чекай же, пане Саво!
То не в чистім полі!“

Гей, кинувся та пан Сава
До гострого меча.
Взяли його на три списи
Від правого плеча.
Не досягнув та пан Сава
До своєї булави:
Положили пана Саву
На дубовій лаві.
—„Оце тобі, пане Саво,
Сукні одамашки,
Що нажив ти, вражий сину,
З козацької ласки!“

Гей, вдарився та пан Сава
По полах руками;
Оглянеться назад себе,—
Тече кров ріками.

—„Годі, годі, пане Саво,
Годі воювати!
Ой, не було, пане Саво,
Церков грабувати!“
А деж твої, пане Саво,
Сукні гайдамацькі,
Що ходив в них по Україні,
Водячи затяжки?
А де ж твої, пане Саво,
Битії таляри,
Що їх набрав по Україні,
Водячи затяги?
А де ж твої, пане Саво,
Китайки, атласи,
Що їх набрав на Україні
Жінці на пояси?
А де ж твої, пане Саво,
Коштовні домашки,
Що їх набрав на Україні
Жінці на запаски?
А де ж твоя, пане Саво,
Великая зброя?
Ось де висить на кілочку,
Але вже не твоя!“
Гей, вдарився та пан Сава
Об поли рукою:
„Прийшлося мені погибати
З дітьми та й жоною!“
Зашуміла шабельочка,
Як з ліса претинки—
Зосталася та й по Саві
Молодая жінка.
А Савиха молодая
Вікном утікала;
До своєї челядоньки
Нишком промовляла:
„Челядонько, ластівонько!
Годуй ти дитину:
Будеш, будеш панувати,
Коли я не згину!...“
Ой, набігли вражі ляшки
Шаблями махнули,—
Вискочив козак Гнатко
В ляшків по-під руку.

Сотник
Харько.

Страшно карали й поляки гайдамаків, та це піддавало лиш жару українському людові. Не було сили терпіти всі кривди, бо поляки часто звучалися і над невинним людом.

Тоді то вславився обороною православної української віри ігумен Мотронинського Лебединського монастиря о. Мелхиседек Значко-Яворський. Йому багато допомагав у цім ділі Жаботинський сотник Харько (Захарко). Поляки схватили Харька і одрубали йому голову, щоб не обороняв Значко-Яворського.

Ой, їхав Харько та із Жаботина
Меду й горілки напився,
Ой, він своєму коню буланому
Та на гривоньку схилився.
Ох і за ним за ним славні коза-
ченьки:

„Постій, батьку, не журися!“
„Ой як же мені молоді хлопці,
Ой як мені та і не журиться,
Ой що підо мною коник була-
ненький

Та й почав становиться.
Ей, та як мені не журиться,
Що на серденьку туга,
Що я покидаю в місті Жаботині
Свого вірного друга“
Ой та й поїхав сотник Харько
Аж до Павлошина в гості.
Ох і сидить сотник Паволоцький
А в креселку на помості.
Ой і став сотник і став Харько
Та із коника вставати,
Ох і встав сотник Паволоцький
Медом—вином частувати.
Ой, а вже сотник Харько
Меду—горілки напився,
Ох і він на білій пирині
І спатоньки положився
Гей, а і заїржав коник буланенький

Та стоячи на аркані.
Та й вже істратили сотника Харька
У Турецькому шпиталі.
Ой, у того сотника Харька
Та вишивана сорочка,
Куди вони везли сотника Харька,
То й убита доріжка.
Гей, у того, сотника Харька
Та на рукавах мережка,
Куди вони везли сотника Харька,
То й кривавая стежка,
Гей, та і заїржав коник була-
ненький.

Стоячи на помості,
Та вже й поховали сотника Харька
У зеленій нехворощі,
Гей, затрясуть коник буланенький
За яслами вуздечками,
Ой, приходить до його сотничка
Харчиха

З маленькими діточками.
„Ей, бодай тобі, пане лементарю,
Та на три літа боліти,
Що ти посиротив мене молодую
Ще й маленькі діти.“
Ой, росте, росте червона калина
Ще й похилилися квіти,
Ой, і зостається сотничка Харчиха
Ще й маленькі діти.

(Л. зб.—2).

Пісня про
Д. Кушніра.

Тоді ж таки поляки замучили благочестивого млівського
титаря Данила Кушніра за те, що противився унії.

Учинили вражі ляхи у Вільшані
славу
Та одтяли Даниїлу Млівському
главу;

Тіло його повеліли огнем іспалити
А главу його до палі гвоздем при-
бити.

Вражі сини жидиченьки тоді ізра-
діли,
Як ктитаря Даниїла на палі уз-
дріли.
А в той час страх великий лю-
дям завдавали,
Усіх людей до єдности на віру¹⁾
навертали.

Сподівались на йгомена,²⁾ що він
зарятує,
А він тільки, іздячи по Україні,
та ляхів драгує.
Заплакали старі люди і малії
діти:
Горе, горе нам на світі, що нігде
прожити!
(К. Ст. 1891. IX—327.).

В отакій біді православне духовенство звернулося до Москов-
ської цариці Катерини II, щоб заступилася за них перед польським
правительством. Катерина наказала своєму послові в Польщі, щоб
зажадав, аби православним дана була там така сама воля, як і като-
ликам. Король згодився, але пани польські на це не пристали, зі-
бралися з м. Барі на Поділлію і обявили повстання проти короля.
Король попросив у Катерини підмоги проти панів. Катерина по-
слала на Україну своє військо і видала до українського народу
грамоту, щоб поміг їй військові воювать з польськими панами.

Українці охоче на це пристали, Збиралися ватагами, оббірали
собі отаманів і громили панів та жидів.

1768 р. запорожець Максим Залізняк з благословення игумена
Лебединського монастиря Мелхиседека Значко-Яворського став
гуртувать із тих ватаг справжнє військо. До його охоче приставали
кріпаки, надвірні козаки, запорожці та инший люд. З отим військом
рушив він на Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Богуслав та Ли-
сянку. Вибивав панів та жидів і збирав до себе нових товаришів.
Так добрався аж до Умані. В Умані заперлись усі польські магнати
та краще польське військо. Начальником надвірних козаків там був
сотник Гонта. Він не захотів іти проти свого народу і коли гайда-
маки підступили під Умань, Гонта з козаками перейшов на бік
гайдамаків та й у купі з ними вдарив на Умань.

Ой наварили ляхи пива,
Та й нікому пити;
Взяли собі Україну
Та й нігде прожити.
Ой наварили а ляхи пива
Та й не шумувало;
Взяли собі Україну
Та й не панували.
Ой ви, ляшки та недовірки!

Годі ж панувати:
Недалеко іде Гонта—
Дасться він вам знати.
Збунтувалася Україна,
Попи і дяки:
Погинули в Україні
Жида й поляки.
(Максим. Укр. народн. повст. 125).

Повстання
Залізняк
Гонта

¹⁾ На унію.

²⁾ На оборону православних став игумен Лебединського Мотронівського монастиря
о. Мелхиседек Значко-Яворський.

Максим козак Залізняка
Козак з Запорожжя,
Як виїхав на Україну,
Як повная рожа,
Зібрав війська сорок тисяч
В місті Жаботині,
Обступили город Умань
У ідній годині.
Обступили город Умань,
Покопали шанці,
Як вдарили з семи гармат
У середу вранці.
Накидали угодину

Жидів повні шанці.
Не ідна лядська вдова
З города втікала,
Не ідна бідна мати
Із дітьми прощалась.
Не ідна панські кудрі
З горя поривала,
Не ідна чорнява
По милім ридала.
Отак козак Залізняка
За родину бився,
І за тее вишній слави
В внуках заручився.

(Л. д.—IX).

Розбивши Умань, гайдамаки обявили Україну вільною й обібрали гетьманом українським Максима Залізняка. Тоді польський король Станіслав Понятовський, що раніш був послом при дворі Катерини II та її коханцем, кинувся на хитрощі. Він налякав Катерину, що як вона допустить, щоб Правобережна Україна зовсім одкинулась од Польщі й стала вільною, то й Лівобережна, Московська, Україна того захоче і одкинеться від Москви. Катерина з тим погодилася і оддала наказ своєму генералові Гуреву причинити надалі війну з поляками та, замість того, вдарить на гайдамаків, щоб не дати їм часу увійти в силу.

Гурев прикинувся, що йде на поміч гайдамакам. Гайдамаки повірили, бо до того вкупі з москалями воювали проти польських панів. Гурев запросив до себе на нараду Залізняка, Гонту та иншу козацьку старшину. Коли ж вони прийшли, то звелів їх перевязать і вдарить на їхне військо. Гайдамаки, зоставшись без ватажків, не встояли проти москалів і розбіглись.

Залізняка заслано було в Сибір, а Гонту видано полякам. Поляки його тяжко скарали в с. Сербах на Поділля.

Отак Катерина II віддячила українцям за їхню поміч проти Польщі.

Ой, хвалився та козак Швачка під Білу-Церкву йдучи:
Гей, будеш брати, та китайку драти, та в онучах топтати
Гей, казав еси козак Бондаренко, а що славонька буде,
Гей, будеш брати, та поли драти, та плечи латати.
Та ходить Швачка по Хвастові та у жовтих чоботях
Ой вивішав жидів, ой вивішав ляхів та на панських воротах.
Гей, на козаченьків, гей, на молоденьких та пригодонька спала:
Гей, що в середу та ввечері та усіх Москва побрала;
Ой, побрала та й попарували усіх по два до купочки.
Заглядають один на другого, як сизі голубочки.
Ой, побрала, та й попарували, та й повезли возами.

Ой, оглянемо на ту Україну, та й обілемо сльозами.
Ой, забрали та й попарували, як голубоньків у парі,
Гей, засмутилась уся Україна, та як сонечко в хмарі.

(Л. зб.—2).

Ой виїхав із Уманя козаченько Швачка,
Ох сталася в тім Уманю та й велика драчка.
„Ой нуте, хлопці, славні запорожці, та до долу,
Та не дайтеся ви вражим ляхам на велику підмову“.
А вражі ляшки розумні були та й способу добрали.
Злапали Швачку та й самотою та до Львова віддали.

Після села Жабокрича, де ляхи стояли,
Три козаки як шпаконаків, на полі повбивали.
Не питаєся на Україні, ляше, доріженьки:
Тільки гляди, як по дубах висять козаченьки.
... Літай, літай сивий орле, по глибокій долині,
Засилають ляхи листи по всій Україні.
Живіть, живіть, українці, не бійтесь нічого:
Повішано в Пятигорах козаченків много.
А вдарено в Білій-Церкві з грозної гармати,
Заплакала не одна козацька мати.
А вдарено у Києві з грозної рушниці,
Заплакали за козаком рідні сестриці.

Помалу-помалу Катерина II добіралась до всіх прав і вольностей українських. Після скасування гетьманства були скасовані і вольності міст.

До 1783 року великі міста на Україні порядкувалися по Магдебурському праву. Міщани й купці вибирали з серед себе бурмістра та рійців, які й порядкували всім у місті. Всі ремісники купчилися в товариства, які звалися цехами, а старший над ними—цехмейстер. З тих часів зосталася нам жартовлива пісня про цехмейстера Куперяна.

Скасування
Магдебур-
ського
права.

Нехай же нас Бог рятує,
Що наш батько не статкує:
Бере йвана і Деяна,
Петра, Гриця і Степана,
Максима, Семена ще й Терешка.
Зібралася кумпанія,
Невеличка, але чесна.
Ідні сіли по один бік,
Другі сіли по другий бік.
Куперян, найстарший,
Посередині.
— „Зібрались ми всі тутечки,

Не простіі люди, все ремеснички:
То писарі, то малярі,
То ковалі, то слюсарі,
То музики, то дзвонарі,
То шевчики, то крамарі,
Виновари й пивовари,
Куперян—цехмейстер над соло-
мою.
Ой дай же нам, Господи, що ми
зібрались
Що ми собі трошечки понапива-
лись.

Хто маючий, хто багатий,
Хто покірний, хто завзятий,
Хто вродливий, хто хороший,
Кому течуть з річок гроші,
А Куперян каже: „я весь у злоті“.
Біжить Ганна щей Тетяна,
Страшать батька Куперяна,
Біжить Ганна щей Данилко:

„Тікай, татку, куди видко:
Ось мамуня йде
Всім біда буде!“
Одні кажуть: „іскриймося“,
Другі кажуть: „признаймося“,
Один каже: „сидім тихо“,
Другий каже: „буде лихо“,
А Куперян каже: „якось то буде“.
(„300“—134).

1783 р. Катерина II скасувала Магдебурське право й завела нові порядки, значно гірші.

СКАСУВАННЯ СІЧІ —————
————— ТА КОЗАЦТВА.

Ой встань, батьку, устань Петро! ¹⁾
Просять тебе люде...
Ой, як встанеш, нас порадиш,
По прежньому буде.
Ой встань, батьку, устань, Петре!
Піди на столицю!
А як підеш на столицю,
Попроси царицю,
Щоб вернула степи луги

По прежню границу.
— „Ой рада б я вам, милее браття,
Та тее зробити,
Та не могу через панів
У синод ступити...
Не на те я, пан Кошовий
Москаля збірала,
Щоб степ довгий, край веселий
Назад завертала!“

Руйнування
Січі.
Арешт
Калнишев-
ського.

Нарешті Катерина II намислила геть знищити запорізьську Січ. 1775 року московське військо під проводом генерала Текелія повертаючись з походу на Крим потайки прийшло на Україну і обступило Січ. В Січі козаків тоді було мало, тисяч лиш з 10, бо пославши ото посланців до Петербургу і очікуючи царської милости, багато січовиків розійшлося по хуторах на хазяйські роботи, а багато виїхало на лови, на рибальство і т. и. Побачивши круг Січі московське військо, запорожці догадалися, чого воно прийшло:

Чорна хмара наступає;
Либонь дощик буде.
Вже ж нашого Запоріжжя
До віку не буде.

Бо цариця, наша мати.
Напуст напустила:
Славне військо запорізьське
Та й занастила. (К. Ст.).

Обступивши Січу, Текелій, видаючи будім то випадково спинився коло неї повертаючись з походу, запросив до себе в гості січову старшину. Зібралось товариство на раду. Одні казали: „не треба йти в гості“ до Текелія будемо битись поки життя нашого, а Січі не дамо;“ а другі вмовляли, що москалів сила, що вони вже захопили всі козацькі паланки, де живуть жінки та діти, що гріх проти християн руку знімати і т. и. Особливо прохав січовий архимандрит о. Володимир Сокольський не проливати християнської крови. Його й послухались. Вирядили „в гості“ кошового Петра Калнишевського з старшиною сподівалися, що покірством заслужать милосердя у московського правительства.

Текелій арештував Калнишевського й старшину та й одправив до Петербургу. Провідавши про це, запорожці намислились „убрати Текелю в шори:“ вони попросили дозволу виїздити з Січі половити рибу, Текелій дозволив. Тоді запорожці один по одному потайними місцями, по-між комишами, геть всі втікли з Січі. Зосталося лиш чоловік 20—30 старих та слабих. Московське військо пограбувало й зруйнувало Січ, а запорожці втікли в Туреччину, за Дунай, і там з дозволу султана заснували собі нову Січ. Туди згодом перебралося багато й тих запорожців, що під час облоги Січі були на хуторах.

¹⁾ Петро Калнишевський був тоді кошовим у Січі.

Всього назбралося їх там більше 40000. Про руйнування Січі в народніх піснях от як співається:

Ой, із-за гори, з-за Лиману
Вітер повіває;
Кругом Січі запорожської
Москаль облягає.
Облягає москаль Січу,
Лагерями стали.
Вони ж свого генерала.
Три дні дожидали, ¹⁾
А в суботу та у-полудні
Москва наступила,
А в неділю до схід сонця
Лагері розбила,
Ой уже ж наші славні запорожці
Та й невеселі стали:
Ой, облягли їх, облягли москалі
Та всіма сторонами.
Ой, кругом церкви, церкви Січової
Караулом стали,
Священику отцю Владимиру
Та й служити не дали.
Запорожський-козарлюга
Пе в корчмі, гуляє, ²⁾
Свого пана кошового
Батьком називає:
—Дозволь, дозволь, пан кошовий,
Нам на башті стати;
Дозволь, дозволь москалеві
З пліч голову зняти!
—Не дозволю я вам, братці,
Та на башті стати.
Не дозволю москалеві

З пліч голову зняти.
—Не дозволиш палашами,
Дозволь кулаками:
Щоб хоч слава не пропала
Поміж козаками.
Москаль стане лагерями,
А ми курінями,
Москаль стане з палашами,
А ми з кулаками!
—Не позволю, миле браття,
Вам на башті стати:
Однакове християнство—
Грішно вигубляти!
Та летить крячок по той бочок,
А летючи кряче,
Та вже військо запорізьке
На Калниша плаче.
Пішла орда по курінях .
Ружжя одбирати,
А московська вся старшина
Церкву обдерати,
Брали срібло, брали злато
Ще й воскові свічі;
Зостається пан кошовий
З писарем у Січі.
(Конц. вип. 2; „300“—202;)
Сірома Калниш захлипав гірко,
Зо всяким козаком обнімався,
Сказав: „прошай, славне, храбре
військо!“
Та вже більш і не вертався.
(Скальковський III 195).

Пісні про
руйнування
Січі.

Калнишевського Текелій одіслав у Петроград, а звідтіля його вислали у Соловецький монастир і там замурували в льох. 12 літ вимучився він в льоху, а після того його держали в окремому казематі. Випускали на світ Божий тільки три рази в рік: на Різдво, на Великдень та на Спаса. Калнишевський просув у неволі 36 літ. Аж 1801 року царь Олександр I, вступивши на престол, дав йому

¹⁾ Такелій, обступивши Січу, дожидав, поки князь Прозоровський з своїм військом захопить всі паланки та хуторі козацькі.

²⁾ З грія та з досади.

волю, та старий, сліний і неміщний Кальниш не захотів уже кидать монастиря і там і помер, проживши на світі 112 літ.

Запорожці тікають до Туреччини. Ой, чого, чого, запорожці,
Та й смутні, невеселі стали?
Ой, що обступили превражі драгуни

Та й усіма сторонами.
Ей, обступили превражі драгуни
Усі степи та й усі плавні,—
Пішли наші запорожці
Не з добра, а з печалі.

Ой на Лиман—морі зашуміла хвиля,
Та стали чайки поринати.
А отець Владимир, піднявши хрест

в гору,
Став Господа Бога благати:
—Ой, пошли ти, Боже запорожцям

згону
Від москалевої неволі втікати!
Як не твоя-ж воля, підем всі у

воду
Спасення за гріхи шукати.

Аж ось гукнув батько атаман
Свердило:

— „Чого ж нам, дітки, журиться?
Бились ми з татарвою, бились і
з ляхами,

Ой прийшли до Дунаю
Та й у голос гукнули,
Ой напjali паруса,
Та й за Дунай махнули.
Прийшли до Тараса¹⁾
Та й вклонилися низько:
—Ой дай же нам землю
Та й коло грядиці близько.
—Як будете хлопці

Ой москалю, ой москалю!
На що так худо робиш,

Ой, як утікали, то все забирали
І із церков ікони,
Тільки покидали золотую збрую
Та вороні коні...
Ой пустилися наші запорожці
Через море дубами,
Ой, як оглянуться до старої Січі,
Умиваються сльозами.

(К. Ст. 1883, 1—43).

Той хвилі не будем кориться.
Піднімайте ж стерна!
Нехай вона грає, стогне-зариває,
Козачу недолю з моря викликає,
А ми будем Богу молитися.

І, схиливши чуби до чесного хре-
сту,

Козаченьки щиро молились.
Заяснилось море, крички налетіли,

І хвилі до разу не стало.
Полетіли човни, мов птахи по
вітру,

Шукати козачої волі.
(К. Ст. 1885—VI—364).

Мені вірно служити,
То дам я вам землю
Та по прежнему жити.²⁾
Дарую вам землю
Ще й обидва лимани:
Ловіть хлопці рибу,
Справляйте жупани.

(К. Ст. 1891. VI).

Що наше Запорожжя
Усе в кінець переводиш?

¹⁾ Турка.

²⁾ Як за Царя Петра I-го.

—Ой не жалуйте, запорожці,
Ви на московські генерали,
А жалуйте запорожці,
Да на свої вражі пани.¹⁾
Бо вони пани-пребісові сини,
А уже вони поробили,
Що усі степи, усі плавні
Москалеві уручили!..
А тепер наші запорожці
У великому жалю,
Що не знали, кому поклониться
Да котрому царю!..
Поклонилися б восточному,
Та й той нас не приймає,
Ходім служити до турчина:
Турчин нас добре знає!

Тече річка невеличка,
Підмиває кручі;
Заплакали запорожці

Та в Туреччину йдучи.
—Ти турецький царю,
Змилуйся над нами,
Прийми нас в свою землю з ку-
рінями!

—Ой рад же я, запорожці,
Вашу волю вчинити,
Коли ж все будете, славні запо-
рожці

Мені зраду робити!
—Ми не будемо, турецький царю,
Тобі зради робити,
Бо нас присягає сорок тисяч
Тобі вірно служити!

... Ой ізходились та у кінець Ду-
наю

Та до купи лимани,
То там наших запорожців
Сорок тисяч проживали!..

(К. Ст. 1883, 1—47).

Славне було Запоріжжя всіми сторонами,
А тепер не можна прожить та й за москалями.
Стережися, Кальнишевський од чистого ставу,
Бо втерєш Запоріжжя, ще й козацьку славу.
Не встерігся пан кошовий од синього моря,
А вже ж йому в Петербурзі шостий год неволя.
Ой забрали Запоріжжя, дорогі клейноди,
Наробили козаченькам великої шкоди.
Підписало сорок тисяч під турчином жити,
Присягали турчинові ще й москаля бити.

Ой полети галко, ой, полети чорна
Да й на Січ риби їсти:
Ой, принеси галко, ой, принеси чорна
Від кошового вісти.

Ой, да уже ж галці, ой, да уже ж чорній
Да на Січ не літати,
Ой, да уже ж галці, ой, да уже ж чорній
Вістей не слихати.

Гей, ви запорожці, гей, ви молодії,
Да де ж ваші жупани?

¹⁾ Це правда: козацька старшина не мало спричинилась до зневаги та скасування прав і вольностей козацьких, бо дбала лиш про свою кишеню.

Ой, наші жупани поносили пани

Самі ми пропали.

Гей, ви запорожці, гей, ви молодії

Ой, та де ж ваші списи?

Ох, і наші списи у пана у стрісі

Самі ми у лісі.

Гей ви запорожці, гей ви молодії,

Та де ж ваші рушниці?

Ой наші рушниці в пана у світлиці,

Самі ми в темниці.

Ой, полети галко, ой полети чорна

Да й на Січ риби їсти;

Ой принеси, галко, ой принеси чорна

Від кошового вісти.

Ой, да уже ж галці, ой, да уже ж черній

Да на Січ не літати,

Ой, да уже ж галці, ой; да уже ж черній

Вістей не слухати.

(Д. зб.—3).

Ой повійте, вітри, та уже низовії

Та на наші човни та усе дубовії

А на наші реї та усе кедровії,

На наші паруса та усе шовковії...

Ой зажурився сивий соколочок:

Ей бідна наша, наша головочко,

А що не укупі наші брати сіли.

Наші брати сіли та й пісні за-
пли

Один у москаля, другий у турчина,

Третій у Малтаза¹⁾ служить за
одежу.

А той гірко плаче за польську
межу.

(К. Ст. 1883, I—46).

Ой не горазд, запорожці,

Не горад вчинили:

Степ широкий, край веселий

Та й занастили.

Наступає чорна хмара

Ще й дощик із неба;

Зруйнували Запорожжя—

Колись буде треба.

Ой хоч гаразд, хоч не гаразд,

Нічого робити;

Буде добре запорожцям

І під турком жити. („300“—184).

Запорожці
за Дунаєм.

Справді за Дунаєм під турком запорожцям жилося спочатку не погано. Султан дав їм землі при гирлах Дунаю, а коли вони посварились з Некрасовцями, московськими старовірами, що втікли туди за Петра I, то султан перевів їх на землі поблизу кріпости Гирсове. Там вони жили й управлялись такими порядками, як і в старій запорожській Січі.

Ой сів пугач на могили
Та й крикнув він „пугу!“

Чи не дасть Бог козаченькам,
Хоч на час, потугу.

¹⁾ На острові Мальті було військове товариство подібне до Січі; туди й помандрували де-які запорожці по зруйнуванню Січі.

Наші шаблі поржавіли,
Мушкети без курків,
А ще серце козацьке
Не боїться турків.

Ой колись ми панували,
А тепер не будем;
Того шастя, ті долі
По вік не забудем. („300*—183).

Хоч не погано жилося колишнім запорожським січовикам
в Задунайській Січі під турком, а все ж таки їм часом кортіло
вернутися на рідну Україну, подивитися на її життя.

Ой там за Дунаєм та за тихим
Дунаєм

Молодець гуляє;
Та молодець гуляє
На цей бік гукає:
Подай перевозу,

Та подай перевозу
Та й перевезуся.
На свою Вкраїну,
Та на свою Вкраїну
Хоч раз подивлюся.

(Л. д.—1).

Що там чути в нашім краю?
Ніц не чути; тільки видно:
Ідуть ляшки на три шляшки,
А татари на чотирі,
Козаченьки гору вкрили.
На тій горі гетьманський син
Там він своє військо смотрить.
В правій руці меч тримає,
А з лівої кров ся лляє.
З тої керви Дунай стає.
Над тов керов ворон краче,

А за сином мати плаче.
—Не плач, мати, не журися:
Не дуже я поранився:
Потяв пальці на кавальці,
Білі ручки на три штучки.
Шукай, мамцю, лікарочка,
Молодого столярочка.
Най він мені дворець встроїть
І без дверей, без віконць,
Бо вже мому віку кінець.
(Уш. пов. від Сочинських).

Плаче, тужить ще й ридає
Та на битий шлях поглядає.
Битим шляхом козаки йдуть
Та й мого сина коня ведуть.
—Козаченьки молодії,
Де ви були пробували?
Де ви цього коня взяли?
Де ж ви мого сина діли?

—За Дунаєм воювали
Там ми цього й коня взяли.
А там твій син убитий лежить,
А в правій руці шаблю держить,
А лівою воду бере
Та на серденько поливає,
Бо на серденьку печаль тоску має
Та свою неньку споминає.

Ой ішли наші славні Запорожці, та по-над Бугом рікою,
Ой широкою, та глибокою, гей, та по-над лиманами
Ой вже наші славні запорожці у великому жалю:
Що не знали кому поклониться, та ktorому царю.
Ой поклонилися тому турецькому, а що під ім добре жити,
Тільки за одно недобре, що на свого брата бити.
Ой пише Москаль листи до кошового; „ой ідіть до нас жити,
Ой я дам землю та попрержньому по Дністер границу.“
—Ой москалю, москалю, москалю; се ж ти хочеш обманути;

Ой як підемо в твою землю, то будеш лоби голити.
— Ой не бійтеся, славні запорожці, та цього нічого,
Щеж я в своєму білому царстві не зрадив ніколи.

Зякричала ластівонька, зо дна моря виринаючи;
Говорили запорожці по Січі похожаючи!
— А що будем, брати, робити, а що будем ми починати?
А чи будемо на Русь іти, чи будемо у турчина проживати?“
— За чим же нам на Русь іти? Вже нам браття з родиною
Та й до віку не видатися!

(О. У.-Р. Н. П. 81).

1779 року цариця Катерина II радила султанові вислати Задунайських січовиків у Росію і обіцяла повернуть їм права, та козаки тому не повірили й не повернулися.

Доля запорожських недобитків та їхніх нащадків.

Коли 1787 року Московщина знов розпочала війну з турками і їй треба було війська, то генерал Потьомкин, коханець Катерини II, щоб більше його набирати, особливо серед українського козацтва доручив колишньому запорожському писареві Антонові Головатому та старшим—Чепізі й Білому зібрати колишніх січовиків, що zostалися ще в Росії й жили по хуторах, та й згуртувати їх в нове козацьке військо. Того ж таки року недобитки запорожців зібралися, обібрали кошовим Сидора Білого, а писарем—Головатого й пошуквалися в полки. Цариця те військо затвердила, подарувала йому Клейноди і назвала його — „войско вѣрное Запорожское.“

Під час московско-турецької війни 1787—1791 р. те козацтво щиро помагало Москві воювати турків і багато скуштувало тоді в походах всякого лиха.

Ой з-за гори чорна хмара встала;
Тож не хмара молоді гусари
Молодими в гусари забрали,
А забравши зз Дунай погнали.
Попереду йдуть генерали,
А за ними бють в барабани.
„Не журіться, молоді гусари!
— „Ой, як же нам, братці, нежуріться:
Посилає за Дунай цариця.

За Дунаєм тяжко-важко жити:
Не дають там ні їсти, ні піти.
Заставляють роботу робити.
Тесаками сиру землю бити;
А ще й гірше, як дрова рубати,
Шабельками канави копати.
Ой тут же нам, братці, помірати.
Не знатиме ні батько ні мати.
Та й не визнає ні рід, ні родина;
Дізнається молода дівчина,

Козаки допомагають Москві в війні з турками.

Которая вірненько любила.
Ой за річкою та за Синюхою
Та зацвіли ожини,
Ох давай, давай батьку переміни,
Бо далєбі вагину.“
—Ой не річ мені, славні Запо-
рожці,
Переміну дати,
Ой просіть собі, славні запоржці
У цариці заплати.“
Ой дала ж дала славним запо-
рожцям
Та цариця заплати,
Ой понабивала на ноги кайдани,

Дала в руки лопати.
Ох та послала на не легку роботу,
Та канави копати.
Ой летить ворон та із чужих
сторон,
Да летюче ж криче:
Ох сидить козак та над канавою
Та жалібненько плаче.
Ой летить ворон та із чужих
сторон
Та він крилами має,
Ой сидить козак та над канавою,
Сорочку латає.
(О. У.-Р. Н. П. 85).

Особливо допомогли чорноморські козаки московському війську при здобуванні Очакова та Змаїлова.

Ой стали ми та на якорі
Проти тилидула;
Там била нас хуртовина
Із Чорного моря.
А як хуртовина
Стала утікати,
Ой став батько Головатий
На хлопців гукати:
„Ой, піднімайте, та чорноморці,
Всі паруса в гору:
Ой, бє турчин із Кермену
З грамат на тривогу!“
Як увійшли чорноморці
В Лиман човнами водою,
Паша Керменський у ночі
Вийшов з кріпости з ордою.
Ми од Кермена до Сафяну

Пікетами стали,
На Дунаї турецького
„Язика“ достали:
„Скажи, скажи, татарюго.
Скажи ти нам правду,
Через що ми не можемо
Змаїлова взяти?“
—„Підіть, славні чорноморці,
Дунаєм—водою,—
Одберете весь запас турецький
І човни з ордою!“
Пішли славні чорноморці
Дунаєм—водою,
Одбили весь запас турецький,
Полонили і пашу з ордою.
(К. Ст. 1882. 556).

Чи то чорні орли крила розпустили?
Темненькою ніччю сонечко закри-
ли?
Чи то із-за моря хмара наступає,

Ой, то не з-за моря хмара висту-
пає,
Не чорні орли крила розпустили,
Темненькою ніччю сонечко закрили,

То під ясне небо луна забігає,
 А димом клубками по полю качає,
 То храбре козацтво татарів побило,
 А город бусуманський Очаків спалило.

Еазарь горить, а на море луна йде:
 Пан отаман козаченьків додому веде,

А за ним бусурмани поле покривали,

Тоді отамана добре частували,¹⁾
 Добре частували, дармо годували,
 А тоді козаченьків усі шанували.
 (Комарь—Оповід. про Головатого)

Черноморське
 козацтво.

За оту допомогу у війні, особливо за Очаків козакам подаровано було землі понад Чорним морем од Бугу до Дністра, Кинбурську косу, Еникальський та Таманський Округи, а війсьсько їх прозвано „войскомъ Черноморскимъ“. На нових землях Чорноморцям не погано мабуть і жилося, бо в пісні он як співається:

Ой сяду я край віконця
 Проти ясного сонця,
 Проти ясного сонця
 Виглядати чорноморця.

Чорноморець йде, йде,
 Ще й семеро коней веде,
 На восьмому вороному
 Сам в жупані голубому

(Конц. в. 3).

Колиж 1791 року скінчилася війна з турком і помер Потьомкин що трохи заступався за січовиків, бо бачив їх надзвичайний хист на війні, то у козаків одібрали назад ті землі між Бугом та Дністром, що раніш ото подарували.

Зажурилося тоді козацтво.
 Ой, Боже наш, Боже, Боже милостивий,
 Що родились ми в світі нещасливі!
 Старались ми землю собі заслужити,
 Аби у вольности хоч віку дожити.
 Служили ми вірно в полі і на морі,
 А тепер zostались вбогі, босі й голі.

Дав же гетьман²⁾ землю од Дністра до Бугу,
 Границя по Бендерську дорогу,
 Дністровий і Дніпровий, обидва,
 лимани,

В них добувати рибу, спраляяти каптани.

Прежнюю взяли та й сю одбірають,
 А нам дати Тамань обіщають.
 Ми б туди пішли, а би б нам сказали,

Аби не загубить козацької слави.
 Устань, батьку, великий гетьмане,
 Будь милостивий, вельможний наш пане!

Устань, Грицьку,³⁾ промов до нас слово,

Попроси царицю—все буде готово:
 Дасть грамоту на вічність нам жити,
 А ми їй вірніше будемо служити.

(К. Ст. 1887, IX, 189 та Конц. в. III).

Одібравши землі по між Бугом та Дністром, козакам zostавили невеличкий остров Тамань. Деякі козаки й цьому були раді.

1) Потьомкин відзначив тоді отамана Головатого хрестом св. Юра.

2) Тут козаки гетьманом називають Потьомкина.

3) Потьомкин був записався в січове товариство під прізвищем Грицька Немоси.

Ой, годі ж нам журитися,
Пора перестати:
Діждалися від Цариці
За службу заплати.
Дала хліб, сіль і грамоти
За вірня служби;
От тепер ми, миле браття,
Забудем всі нужди.
В Тамані жить, вірно служить,
Границю держати,
Рибу ловить, горілку пить.
Ще й будем багаті.

Та вже треба женитися.
І хліба робити,
А хто прийде із невірних,
Як ворога бити.
Славу Богу і Цариці
І покій гетьману!
Злічили нам в серцях наших
Великую рану.
Благодарим Імператрицю
Молимося Богу,
Що вона нам показала
На Тамань дорогу.

(Конц. в.—3).

Та коли січовики перебралися на Тамань, то побачили, що дуже там тісно, таї надумалися 1792 р. знов просити царицю, щоб повернула їм їхні землі.

Ой, Боже наш милостивий,
Помилуй нас з неба!
Зруйновано Запоріжжя,
Буде колись треба.
Ой, пили ми, пани браття,
Ой, пили ще й гуляли,
А як прийшла зіма,¹⁾
То й рукава попускали.
Ой, ходімо, пани браття,
Царицю просити,
Чи не дасть нам землички,
Хоч віку дожити.
Ой, прийшли всі до цариці,
Уклонились низько:
„Оддай, мамо, землю

По наші границі;
Оддай, мамо, землю
Од Донця до Богу
По нашу гряницю—
Бендерську дорогу!“
— „Ой, як би ви, хлопці,
Нам вірно служили,
Дали б вам лимани,
Щоб рибу ловили!“
— „Ой, спасибі, Катерино,
Та за тую ласку,
Що ми їли на Великдень
Гречаную паску!“
(„300“ та Ф. II—70 та З. Н. Т. Л.
1909—V—1).

Цариця не повернула січовикам їхніх земель, а дозволила оселитись на р. Кубані.

Козаки
оселяються
на Кубані.

Зажурились чорноморці,
Що нігде прожити.
Гей, гей! Уселився вражий москаль,
Виганяє з хати.
Ой, годі вам, чорноморці,
Худобу плодити:
Гей, гей! Запрягайте воли в вози
Йдіть за Кубань жити.

Ой, і вийшли чорноморці
На круті гори;
Гей, гей! Та й глянули чорноморці
У чистеє поле
Ідуть, ідуть чорноморці,
Назад ноги гнуться,
Гей, гей! А як глянуть в рідний
край,

¹⁾ Лиха година.

З очей сльози ллються.
Чорна хмара наступає
Дрібен дощик з неба;

Ой 1791¹⁾ року
Гей, вийшов указ
Від нашої цариці
З Петербурга города
Ой, щоб пан Чепіга
І пан Головатий
Зібравши все військо Запорізьке
Гей, виступали та за Кубань річку
На вічнеє время все.

Розігнати чорноморців
Комусь було треба.
(Конц. в—2).

„Бувай же здорова, Дніпр, ріка
мутная!
Підем в Кубань чистої напиться.
Бувайте здорові, всі куріні наші!
Тут вам без нас розвалиться.
Там будемо пити, там будем гуляти
І рибу ловити,
Вражого черкеса та, як того зайця,
Будем по скелях гонити.
(Л. д—XI)

Задунайська
Січ.

1793 р. козацтво осілося по берегах Кубані, заснувало новий Кіш — Катеринодар, заклало нові Слободи, яким дало назви слобід з старої Запорозької Січі. Чимало незадоволених січовиків не захотіло перебиратися на Кубань, а замість того поїхали за Дунай та й оселилися в Задунайській Січі.

Дарувала Катерина
Козакам лимани:
„Ловить, хлопці, рибу,
Справляйте жудани!“
Дарувала землю
Од Дністра до Богу,
Аж по ту границю—
Бендерську дорогу.
Дарувала, дарувала
Та й назад одняла
І жалю—печалі
Козакам завдала.
Дарувала, дарувала
Та й назад одняла,
А нашу землю
На панів роздала.
Дарувала, дарувала
Та й назад одібрала,
А нас козаченьків

На Кубань річку заслала
А ми ж, козаченьки,
Там жить не схотіли,
Посідали на лодочки
Та й за Дунай махнули
„Тепер, пани браття,
Не думай, не думай,
Сідаймо на лодки
Та й махаймо за Дунай!“
Ой, гукнули миле браття,
Ой, гукнули, гукнули,
Як сіли на лодки
Та й за Дунай махнули.
„Тепер, хлопці, молим Бога
За царицю—небогу,
Що нам показала
Та й за Дунай дорогу.
(„300“ та Ф. II—70 та З. Н. Т. Л.
1909—V—1).

У Чорноморців
однімають
останні
вольности.

1797 р. у Чорноморського козацтва одібрали право обірати соцібі кошового вільними голосами, а на то місце стали призначать наказних отаманів із московських генералів. Отак помаленьку й скасували всі вольности Запорозького козацтва.

1) Справді то було 1792 р.

Знищивши козацтво Катерина II, як ото сказано вже, землі їх панам пораздавала, а простий народ у кріпацтво повернула. Де хто родився, там мусив і робить на свого пана, та слухаться його без усяких суперечок. Пан був вільний навіть над життям свого кріпака. Пан дружив кріпака з ким хотів, давав йому роботу, яку хотів і т. и. Кріпак своєї волі не мав. Все робив з панського наказу, ради панської ласки, ради панської примхи. Своєї волі не мав а-ні крихти. Все життя своє робив на пана.

Добре було нашим батькам на Україні жити,
Доки не знали наші батьки панщини робити.
Добре було нашим батькам на Україні жити,
А тепер доведеться панщину робити.
Наступила чорна хмара, наступила й сива—
Не одбуде син за батька, а батько за сина.
Наступила сива хмара, наступила й ряба—
Не гуляє в добродія і старая баба.
Пішов батько із сохою, а син із косою,
Пішла мати жито жати удвох із дочкою.
Зразу були добрі пани, легкі на роботу:
Цілий тиждень собі роби, на пана в суботу.
Як настали лихі пани—тяжкі на роботу,
Цілий тиждень на панщині, толоку в суботу,
У суботу на толоку, в неділю на варту...

(Чуб. V, К. Ст. 1888, IV).

Особливо важка панщина була на правобережній Україні, яку Катерина II 1793 р. приєднала до Москви! бо там поміщики були все поляки. На правобережній Україні панами були поляки. Вони не тільки вимагали роботи, а ще й на католицтво та на польщизну на-вертали.

Що настало тепер в світі,
Трудно спогадати:
Не мали за чим, а відробляй,
Хоч би умірати.
Наші діди і прадіди
Того не зазнали
Чого ж ми ся із батьками.
Тепер дочекали
Ніхто ж тому так не винен,
Як пани зробили,
Запродали душі наші,
А свій край згубили.

Пан Потоцький і Браницький—
Тих то рада стала,
Щоби Польща в руках Москви
Назавше зістала.
Пан Ржевуський і Пулавський
Ради додавали,
Щоб нас, бідних, із душами
Назавше продали.
Катерина тому рада,
Вірне присягає,
Що край взяти без війни¹⁾
Як тут разом беруть край,

¹⁾ 1793 р. сусіди Польщі—Московщина, Прусія та Австрія одняли у Польщі де-які землі без війни.

Беруть враги наші ляхи;
 Зачиняють, як собак, нас,
 Як у клітку птахи.
 Ми ж все бідні, нещасливі,
 На те ся вродили,
 Щоб в неволі, як віл в ярмі,

Щоденне робили.
 Ви, прокляті, спогадайте,
 Що се з вами стане,
 Ми в роботі не погинем,
 А вас всіх не стане...
 (К. Ст. 1900 I—45).

паки ті-
 ють на
 ч Заду-
 айську.

Від тяжкої панщини наші люди стали тікати тепер „до моря“;
 в Туреччину на Задунайську Січ, як ото колись тікали на Запоріжжа.

Ой, вже не вперве, та й не в останне
 А-сю біду бідувати,
 Ой, підв'язавши чоботи самянці
 Та до моря мандрувати.
 Ой, помандрував козак молоденький
 А ще темненької нічки;
 За ним, за ним молода дівчина

Та врзала на підв'язки стрічки.
 Ой, помандрував козак молоденький
 Та калиновим мостом;
 За ним, за ним молода дівчина
 Несе щуку—рибу з оцтом.
 (К. С. 1882, 363).

Коло Дунаю втікачів піджидали Задунайські Січовики й пере-
 правляли їх за Дунай до себе в Січ. Помітивши це, поміщики почали
 ставити коло переправ свою сторожу, яка переймала втікачів та й по-
 вертала назад.

Від Катерини II до Олександра II.

Азовське
 військо.

1827 р. Росія воювала з турком. Тоді частина задунайських сі-
 човиків із кошовим Гладким пристала до московського війська і чи-
 мало допомгла йому. За це дарь Миколай I подарував їм землю коло
 Азовського моря, дозволив їм там оселитися і звелів назвать їх „Азов-
 скимъ войскомъ“

Згодом і це військо було скасоване.

Ой летіла бомба
 Серед Січі впала
 Пропало військо запоріжське—
 Не пропала слава.

А нас Гладкий отаман
 Поголив ще й поголить,
 А все ж нам козацьку
 Славу зробіть.

(К. Ст. 1883, II, 288).

засування
 унії.

Нащадки ж тих задунайських січовиків, що не пішли за Глад-
 ким, а zostалися на своїх місцях, і до сього часу живуть за Дунаєм.

1839 р. царь Миколай I видав наказ, щоб всі уніяти в Росії по-
 вернулися на православіє. Уніятські попи голилися, а теперь їм зве-
 лено було носити бороду. З цього приводу народ склав жартовливу
 пісню про попадю, якої чоловік з уніятства перейшов на православіє
 та запустив бороду.

Зажурилася попадя своєю бідюю:
„Відна ж моя головонько, що піп з бородою!“
„Ох, мені тяжко, ох мені нудно,
Що піп з бородою—жити ж мені трудно!
Ох, піду я до церковці Богу ся молити;
Як погляну на бороду та мушу умліти.
Ох, піду я на хрестини—просять мене сісти,
Як погляну на бороду, та й не можу їсти.
Ходь ти уберися в дорогії шати,
Таки тебе не люблю, бо ти бородатий.
Ох, піду я к протопопу та й стану просити,
Щоб позволив протопопа бороду голити.
— „Ох, не можна, добродзійко, того учинити:
Як дознається владика, буде мене бити.
— „Чи не можна, протопопе, того учинити;
Щоб зо мною без бороди, в люди ж причепити.
— „Ой, не можна, добродзійко, того не ведеться:
Як він схоче вуси втерти, вона обірветься“
— Ой піду я та просити самого владика,
Щоб позволив добродзіям бороду голити.
Ось приходить добрдзійка та в його палати,
Аж там сидить попів з сорок та всі бородаті...

(К. Ст. 1884. I, 182).

Кримська
війна і
козацтво.

В 1850-х роках з козацьких нащадків в Росії складено було особливі „малоросійські полки.“ Ці полки багато допомогли під час кримської війни, а після неї де який час несли службу в Прибалтійському краю. Од цих козаків, коли вони поверталися з Прибалтійщини, записано такі пісні.

Киньмо, братця, батька й неньку,
Родиму хатину,
Жінку милу, молоденьку,
Малю дитину!..
Киньмо, бо прийшла година,
Щоб козацька слава
Знову стала з домовини,
Де так довго спала.
Нехай знову степ широкий
Регоче і плаче,
Як в траві його високій
Козаки проскачуть!
Нехай лиман червоніє
Од вражої крові,
Нехай нова зачорніє
Могила в діброві!

Нехай скажуть, що ми, діти,
Старої України,
Вмієм голови зложити
За Божі руїни.
Вмієм поле застиляти.
Не тільки снопами—
Вмієм його разсівати
Вражими тілами.
Вдарьмо ж в землю по поклону,
Гостру шаблю в руку!
Разом, хлопці! Мах на коней!
Гайда, скільки духу!...

(К. Ст. 1898, v).

Виходили козаченькі
Рано з Юнаківки, ¹⁾
Схиливсь один молоденький

¹⁾ Слобода на Харківщині.

Конику на гривку.
Хіба ж так він утомився.
Ідучи походом?
Чи, бідаха, зажурився
За домом і родом?
Ні! козак не знає стоми,
За родом не плаче;
І не згада про хороми,
Як на коні скаче!
А він дума про родину—
Стару нашу матір:
Ах, як тяжко, Україно,
Тебе покидати!
А він дума, що послідній,
Може, раз витає
Твої степи, Україно,

Діброви і гаї...
І послідне його слово,
Послідня думка
Понесуться до престола
За тебе голубко!
Щоб ти більше багатіла
Своїми синами,
Щоб козацька добра сила
В тобі процвітала,
Щоб до віку не змарніла
Козацькая слава,
Щоб тебе, мамо, кохали
Свої й чужі люди,
І кобзарі щоб співали
Про все, що ще буде.

Занепад на-
ціональної
свідомості
серед
козацтва

В „малоросійських полках“, як не як жевріла іскра національної свідомості. „Малоросійські полки“ згадували колишню славу України й шанували її старовину. Щоб і цього не було, щоб геть знищити з людської пам'яті всякі згадки про славу, волю та долю України Московські царі скасували „малоросійські полки“ і заборонили всяке національне гуртування. Наших людей, одсилали служити у війську на Московщині, а московців прислали до нас. По московських полках наших людей силою наvertsали на московську мову. Хто не кидав своєї мови, з того глузували, „хохлом“ дражили і навіть карали. Розумніці люди на це не зважали й держалися батьківської мови міцно, а лехкодухи, підлизники та темні люди думали, що справді: тільки й світа, що в вікні, що тільки московська мова дає освіту, що то мова „паньська“, мова „образованих“ людей. Тим то вони залюбки цвенькали по-московськи. Багато нашого люду поверталосся з військової служби „обмосковленими“: говорили на московський лад, гордували своїми людьми, глузували з рідної мови, народ український „хохлом, хамом“ обзивали і т. и. За те і їх народ наш став звать „москалями“.

Козацьке військо зосталося тільки на Кубанщині для оборони Росії від диких гірських кавказських народів. Та й там воно було перероблено вже на московський лад, на зразок регулярного війська. По інших же кутках України козацькі полки більше не гуртувалися. Козацькі нащадкі тільки називалися козаками, а справді вже не козакували. Тільки й усього, що панщини не робили, а то нічим більше не відрізнялися від інших селян: так само ходили коло землі, так само одбували військовою службою по рекрутському набору. Козаки стали звичайними хліборобами. Забули свою славу, забули своє козацьке діло. Тільки й усього, що пишуться козаками. До того призвела їх та неволя, в яку попала Україна, приставши під руку Мос-

ковського царя. Тільки де не-де серед козаків та освічених людей залишилася згадка про вільне козацьке життя.

А вже літ більш двісті
Як козак в неволі
По-над Дніпром ходе,
Викликає долю:
Гей, вийди, доле, із води,
Визволь мене, козаченька із біди.
Не вийду, козаче,
Не вийду, соколе!
Ой рада б я вийти,
Так сама в неволі,
Гей! у неволі у тюрмі

Під Московським караулом у тюрмі.
Із ратищ козачих
Серпи поробили,
А гострі шабляки
На коси побили.
Гей, ви козаки молоді,
А де ж ваші кониченьки вороні?
Коні наші в лузі,
А козак за плугом,
Як вітер бушує,
Розмовляє з лугом.

(Коц. в.—5).

РЕКРУТЧИНА.

Рекрутчина.

Рекрутьські
набори.

1783 р. на Україні, замість козацького війська, заведено було військо регулярне на московський лад. Усіх козацьких полковників було увільнено, а козаків записано в полки гусар та карабінерів. Туди набірали молодь з тих сіл, що раніш несли козачу службу. Для комплектування того регулярного війська заведено було рекрутчину. Кожне село що року повинне було дати певне число рекрутів. Рекрут брався у військову службу на 25 літ. Тим то рекрутчина стала тяжкою карою. Всяк старався її спекатися всіма способами. Хто ж попадав у рекрути, того виряжали й оплакували, як мертвого, бо рідко вертався він назад та й то, як не калікою, то старцем.

Рукрутів призначав пан—поміщик, а в козацьких селах—громада.

Добре було, добре було,
Добре було чули,
Як не брали, не писали
Хлопців у некрути.
А в п'ятницю пописали.
В суботу забрали,
А в неділю на розсвіті
Ще й до міри стали.
Закурилась бита доріженька
На всі трахти йдучи;
Заплакали хлопці новобранці
В Московщину йдучи.
Завели їх в славне місто,
Славне місто, ще славніші замки;
Сидять, лежать некрутики
В кованих кайданах.
Надлетіли орленята
Круту гору вкрили,
Молоденькі некрутики
Жалю наробили.
Ви чорні орленята,
Та знесіться в гору,
А ви, хлопці—новобранці,
Верніться до дому!

Раді ж ми ся в гору знести—
Туман налягає
Ой раді б ми вернутися—
Нас царь не пускає.
Ой чому ж він не пускає?
Бо він розкіш має:
Сидить собі на престолі
На скрипочку грає.
А скрипочка оріхова,
А смичок із руди,
Як заграє „московщини“—
На всю Польщу чути.
Як заграє „московщини“—
Всім козакам дивно,—
Пішли, пішли козаченьки
Лиш шапочки видно.
Не під одним некрутиком
Ворон-коник грає,
Не за одним некрутиком
Матінка вопліває.
Не під одним некрутиком
Ворон коник скаче;
Не за одним некрутиком
Мати рідна плаче. (Чуб. V).

А з вечора, у ночі,
 Сходилися багачі,
 Стали раду радити,
 Кого в некрути взяти:
 „Взяли би сего богача,
 По єдники не брати.
 Будем лани орати;
 Чиншового не брати,
 Будем лани сівати,
 А озьмемо бідного,
 Буде плачу немного:
 Як віддамо сироту,
 То збудемось клопоту!“
 І козака ізловили,

Білі рученьки звязали,
 Посадили у візочок,
 Самі сіли в передочок
 Та й повезли в городочок.
 Самі коней поганяють
 Та й на хлопця поглядають,
 Щоб і коней не втомити,
 Щоби й хлопця не впустити.
 Приїхали до Полтави,
 Отдатчики повставали.
 Бистрі ніжки розкували,
 Білі ручки розвязали
 Та повели у світлицю,
 Посадили на скамницю. (Чуб. V).

Часто бувало й так, що той, кого намічали в рекрути, тікав і переховувався, де міг поки скінчиться набір.

ють від
 утьського
 абору.

—Зійшов місяць ще й зоря
 Та прийшов соцький до двора
 Та всю громаду собіра
 Та собі некрута вибіра ..
 Як зачула душа—доля,
 Що не бути надто дома,
 А будь йому у неволі
 У залізі, у закові,
 У залізі, у закові
 Молодому козакові,
 Молод козак догадався,
 По улицях не шатався,
 До дівчини заховався:
 „Ой, дівчино, моя Галько,
 Сховай мене, коли жалько,
 Ой, дівчино, моє серце,
 Сховай мене під ряденце!
 Ой, дівчино, моя душко,
 Сховай мене під подушки
 Ти дівчино, моя пані,
 Сховай мене під жупани!
 Ти, дівчино, моя утко.
 Сховай мене швидко, хутко!...“
 Десятники скоро взнали
 Капралому розказали,
 Сіни, хату обступили
 І віконечка побили
 І дверечка розломали

Некрутика уловили,
 Ручки, ножки закували,
 Вороні коні запрягали;
 Посадили у задочку;
 Самі сіли в передочку:
 І коника поганяють
 На некрута поглядають,
 Щоб ксниха не втомити
 І некрута не впустити...
 Доїхали до Прилуки—
 Розвязали йому руки:
 Приїхали до Полтави—
 І ніженьки розкували
 Поставили у станочок
 Та й заброїли лобочок
 Та й повели по базарю
 Та й квартиру показали:
 „Давай, хазяйко, вечерю!
 Стели, некруту постелю.
 Лягай, некруте, спати,
 Бо завтра рано вставати...
 Лягай парень висипляйся,
 За родину забувайся,
 За родину -родиноньку
 Ще й за вірну дівчиноньку!“
 Ой, ліг парень, та не спиться:
 Вся родина йому сниться.
 (К. Ст. 1097, VII—VIII).

Гей, сюди гора й туди гора,—
Гей, нігде води напиться.
Гей, нігде води напиться...
Гей, здумав парень женитися.
Гей, здумав парень жінку брати,—
Гей, записали у салдати,
Гей, у салдати записали,
Гей, назад руки ізв'язали.
Гей, назад руки ізв'язали.
Гей, на соцького нагукали:
„Та давай, соцький, трое коней.
Та повеземо до прийому.
Гей, як привезли до прийому,
Гей, одчинились вікна й двері.
Гей, одчинились вікна й двері,
Гей, тай виходять охвиздери.
Гей, ще й виходить губернатор:
„Гей, чи ти парень не жонатий?

Ой, взяли козака в салдати.
За ним плаче та старая мати.
— „Не плач, мати, бо ти вже ста-
рая!

Нехай плаче жінка молодая,
Бо у жінки та дрібні дітки
Остаються навки сирітки,
Остаються панам на поталу,

Закурилася бита доріженька
На всі трахти йдучи:
Ой, заплакали хлопці—новобранці
В Московщину йдучи:
„Нас недавно на службу забрали,
В чужу сторону зараз погнали,
Заставили нас землю копати,

...Ви, старі салдати,
Що в вас білі руки!
Не бийте нас, не лайте нас—
Навчіть нас науки,

Ой, ви, пани, пани,
Та ви, копитани!
Де ж наших синів
Тепер поведете?

Гей, а чи маєш отця й матір?“
— „Гей, я не маю отця й неньки,
Гей, сам я парень не жонатий.
Гей, тільки маю одну сестру,
Гей, шей два рідні брати.“
Тоді каже губернатор:
„Здрастуй, некруте, не жонатий!
Дайте йому в руки гармати!
Оце тобі батько й мати“
Дали йому московське плаття—
Оце тобі вірні браття.
Дали йому в руки рушницю—
Оце тобі вірні сестриці.
Дали йому в руки ружину—
Оце тобі вірна дружина.
— Гей, сідай, парень, на столочку,
Гей, збриєм тобі головочку.
(„300“, Ф—II)

А я піду служити государу;
Остаються панам на поругу,
А я піду у вічну службу.
Брати будуть на худобі жити,
А я буду цареві служити;
Брати будуть дітками втішаться,
А я буду сльозами вмиватися.
(К. Ст. 1889, VIII—IX).

Кругом царя город обсіпати.
Отут же нам, братця, помірати.
Не знатиме ні отець, ні мати,
Тільки знатиме ясна шабелька,
Прийматиме сира земелька.
Будуть бити, катувати—
Нікому ся жалувати.“
(К. Ст. 1889, VIII—IX).

Бо ми в свого пана
Того не робили,
А сіяли та орали,
За плугом ходили. (Чуб. V.)

Поведемо їх всіх
У чисте поле,
Загатимо ними
Глибоке море;

Та будем їх мясом
Звірів годувати,
Та будем їх кровю
Птахів напувати.
Поведемо ваших синів
В чужий край стояти
З турком воювати;
А пси ті турецькі
Будуть їх поїдати,
Нищити, вигубляти,

Новобранців женуть:
Білі ніжки позаковувані,
Назад руки позавязувані,
Чорні кудрі позачісувані,
Карі очі позаплакувані.
Будайте здорові, кедрові пороги,

Ой горе, горе не солдацьке життя,
гей!

Гей, що не дають а-ні плакати, ні
ридати, гей!

Гей, тільки дають чорну галочку
спитати.

„Ой, ти галочко чорненькая. ма-
ленькая.

Гей, чи була ж ти аж у моїй сто-
роні?

Ой, чи журяться родителі по мені?“

„Ох, і була ж я аж у твоїй стороні;

Лучче ж мені за товаром,
Ніж тепера з барабаном;
Лучче ж мені за вівцями,
Ніж тепера з муницями;
Лучче ж мені цілом бухать,
Ніж тепера муштру слухать;

В море заганяти!..
Ой, там будуть нашою кровю
Моря доповняти;
Ой, там будуть нашим тілом
Орлів годувати;
Ой, там будуть нашими кістками
Землю управляти;
Ой, там будуть чубом кучерявим
Стели устеляти.
(К. Ст. 1889. VIII—IX).

Куда проходили мої білі ноги!
Кажуть все покидати.
Кажуть присягати,
За дім, за родину
Кажуть забувати.
(К. Ст. 1889. VIII IX).

Ой, гірко плачуть всі родичі по тобі
Ой, отець плаче, по дворику хо-
дячи,

Гей, ненька плаче, білу постіль
стелючи,

Ой, братік плаче, сірі воли пасучи,
Ой, сестра плаче, русу косу че-
шучи,

Ой, жінка плаче, мале дитя тішучи,
Гей, дітки плачуть, по-під тинню
ходячи!“

Гей! горе ж мені, у неволі живучи!..
(Л. д — XII).

Лучче ж мені волів пасти,
Ніж тепера з коня власти;
Лучче б мені погонити,
Ніж з панами говорити;
Лучче б мені з грабельками,
Ніж тепера з шабельками.
(К. Ст. 1889. VIII—IX).

ПАНЩИНА ТА ЇЇ СКАСУВАННЯ.

Панщина та її скасування.

Чим далі, то все більше людей записували на панщину та її панщина з кожним роком ставала тяжчою.

Життя
кріпаків.

Пани били, забивали,
До сорочки обдирали;
Що хотіли, з хлопів брали,
А хто не дав,—шкуру драли.
Хоч би мужик згинув,
Мусив дати десятину;
Давай жінку і дитину,
Бо то воля ляха—пана:
Душу б вийняв він з Івана.
В кого жінка була брва—
Муж до неї не мав права:
То обмазує господу,
То на купіль носить воду,
То у пана мете хату.
Правда, добру бере плату:
Прийде в вечері від пана,
Хоче, чмише, бо вже п'яна.
Муж сваритись не посміє.
Бо він знає, хто се діє.
Біжать діти із-за хати
Бідну матір виглядати.
Виглядали, не дождались,
Де стояли, там поспались.
Із роботи прийшла мати
Та й забула їх забрати,
Бо завдав пан таку штуку,
Що й до віку не забуде ту науку...
Знали пани добре зісти
Да в косяцях в лавках сісти;
На лавочках посідають,
З панночками розмовляють.
Грошей вони много мали,
По Парижу розїздали

З золотими підківками
Під кінськими копитками.
Нашу віру зневажали,
Церкви жидам оддавали,
Православних дуже гнали,
З собаками їх рівняли.
Приказали осаулу:
„Гони хлопа швидче кулі;
Гони хлопа на панщину,
Як не хоче, лічи в спину.“
Окономи з нагайками
Тяли хлопа канчуками,
Сікли добре і різками
Ще й лякали рекрутами.
(К. Ст. 1899, V—VI; 1886, 571).

Осаула із півночі
Ходить під віконцем,
Загадує на панщину
Перед сходом сонця.
А присяжний не вважає
На снасть, на худобу:
Бере хлопа з его мостю
Сипле йому бобу.
Не завези копу яєць,
Не вклонися низько;
То він тобі дасть у морду,
Щоб не стояв близько.
Коли б не ті осаули,
Був би мужик паном,
Через тії окономи
Мусить бути хамом.
Мужик дурень, мужик бідний,

Ще й гірше собаки,
Бо обсіли його злидні,
Щіпають, як раки,
Це ж ніхто не знає,
Як то я женився;
То попові, то дякові—
Ледві оплатився;
То попові, то дякові,
Паламару тоже;
А це ж чую—каже;
„Ще і на храм божий!“
(К. Ст. 1883, 522).

Ой, судома, пане—брате,
Судома, судома:
Нема в мене сніпка жита
Ні в полі ні дома.
Було в мене, пане—брате,
Жито та й зелене:
Наїхали вражі пани,
Забрали у мене.
Як пішов же я до пана
Поминатись плати,
То він мене набив добре
Та ще й випхав з хати.
(К. Ст. 1901, III, 143).

По всіх горах вітер віє,
А в долині тихо;
По всіх селах нема добра,
І в нас таке ж лихо.
Та ще й не гаразд:
Як не вийдеш на панщину,
То протянуть враз:
Один берє за голову,
А другий за ніжки,
Третій стоїть з боку
Та тримає різки.
(К. Ст. 1901, III, 143).

Горе нам на гетьманщині:
Надокучила нам вража панщина,
Що, ходячи, наїмося,
Сидя, виспимося!

(Чуб. V).

Ходить попик по церкві
Святу книжечку читає,
Питається людей Божих:
„Чом нас багато в церкві не бу-
ває?“
—„Ой, чи ж єсть час нам, ба-
тюшко,

До церкви ходити?
Як чорний віл в свято і неділю
Мушиш панщину робити...
(Чуб. V).

У неділю до церкві усі дзвони
дзвонять,
Осаули з козаками на панщину го-
нять...
—„Зберемося, пани брати, та й хо-
дім до пана.
А що би нас неділенька ось та не
скарала!“
Прийшли бо ми перед пана, стали
говорити,—
Бере 'савула з козаками по сто
палок бити...
(Чуб. V).

А в неділю пораненьку
Усі дзвони дзвонять,—
Отамани з козаками
На панщину гонять.
„З ціпом, з ціпом, вражий сину
З ціпом—молотити,
Бо як прийдеш до випасу,
То ще будеш битий“.
„Сини з ціпом, сини з ціпом,
А батько з косою;
Стара ж мати на лан жати.
Разом із дочкою.
Ярини то півтори,
А озими копу
Треба добре увихатись,
Хоч якому хлопцу...
...А ті же то отамани
Мають в пана ласку:
З чоловіка беруть штани,
А з жінки запаску.
(К. Ст. 1901 г. 143—4).

Ой в неділю дуже рано до церковці дзвонять,
Отамани з польовими до рахунку гонять.
Прийшов же я та до двору, взявся рахувати,
А він мені на один день по три дні складати.
Я із низька уклонився та й взяв 'го просити,
А він мене ймив за чупер, як мя зайде бити!
Прийшов я до дому, та ще не встиг сісти,
А Польовий іде, кричить: „давай коням їсти!“
Прийшов я до дому, жінка сі питає:
„Чи багато чоловіче, та й панщини маєм?“
Ввійшов я до хати, взяв жінці казати,
А отаман іде, кричить: „коня запрягати“.
Я закликав го до хати та й узяв просити:
„Най попоім трохи джуру¹⁾: не можу ходити!“
Прийхав я тай до двора та й став перед браму,
А оконом іде, кричить, кляне мене в маму.
Я і шапку йому скинув, здалека вклонився,
Він нагайку із під свити, та й мене набився.
Ой високо сонце сходить, а низько заходить,
Ой, ходити піп по вівтарю та листи читає:
„Чому, чому галаганців²⁾ у церкві не має?
— Ой, як же нам, нам батюшко, до церкві ходити
Загадують десятчики в клуні молотити,
Що брат косить, що брат косить, а батько молотить,
Сестра у нас одиниця та й та кирпич носить.
Пішли наші жита жати, сіли спочивати,
Озирнуться назад, а Лученко³⁾ канчук розправляє:
— „Чому, чому галаганців по трое не має?
— Ой як же нам, паноченьку, по трое ходити,
Покинули малих дітей нікому глядіти!“
... Ой в нашій Галаганшій жовтая спідниця,
Ідуть наші жінки з жнивів—як сходить зірниця;
У нашого Галана вишивана хустка,
Буде в наших Озерянах не одна хата пуста.
У нашого оконома сивая кобила,
Ой побила Галаганців лихая година.

(К. Ст. 1899. IV—6).

Великі кривди та знущання призводили часом до того, що роз- Повстання
лютований народ мстився на своїх панах. 1789 р. така оказія трапи- кріпанів.
лася в с. Турбаях, Хорольського повіту.

¹⁾ Юшка з вівсяної муки.

²⁾ Галаганівці—селяне з с. Озерян, що належали панам Галаганам.

³⁾ Лученко оконом п. Галаганів.

Задумали Базилівці ¹⁾
 Свій вік вкоротити;
 Козаченьків вергунівців
 Та й закріпостити.
 Порізали вергунівців
 Всі поля на карти—
 Не минулись Бозилівцям
 Ції їхні жарти.
 Раз послали вергунівську
 Череду заняти
 З турбаївською чередою
 У свій двір пригнати.
 Що думали, те зробили—
 Череду загнали:
 Вергунівців, турбаївців
 Тим ізгвалтували.
 Составили вергунівці
 З турбаями раду,
 Оступили панську оселю
 Спереду і ззаду
 Як глянула Маріяна
 В вікно в оболоню—
 Стоять тії козаченьки
 З кіллям кругом двору.
 „Ой, ну, пани-брати мої,
 Ну-ж золото носити,
 Вергунівців, турбаївців
 Вірненько просити:
 Вергунівці, турбаївці,
 Дайте покушати ²⁾
 Ції ради козацької
 Дайте послушати!“
 — „Ой, чом же ти, Маріяно,
 Давніш не кушала?
 Ой, чом же ти, Маріяно,
 Давніш не слухала?
 Не вмiла ти, Маріяно,
 Як у світі жити;
 Годі тобі, Маріяно,
 Скотину морити,
 Шкода тепер, Маріяно,

З вами говорити:
 З кіллям прийшли не радиться,—
 Прийшли вас побити*.
 Як ударив пан Помазан ³⁾
 По великих вікнах,
 Посипались шклянки-брязки
 На Маріяни ліжко.
 Як ударив Помазанець
 Кілкою по височку,
 Окровавив Маріяні
 Плаття і сорочку.
 „Оце тобі, Маріяно,
 За шиті мережки“ ⁴⁾
 Куди глянеш, всюду в хаті
 Кровавії стежки.
 „Оце тобі, Маріяно,
 За тонкії нитки,
 Що то пряли жінки нашi,
 Пряли малі дiтки!“
 Поробили в панськiм дворi
 Всюди гарні шанці
 І побили Базилівців
 У пятницю вранці.
 Ой у теї Марянуші
 Та й у косах стрічка:
 Куди тягли, волочили—
 Кривавая річка.
 Ой, у теї Марянуші
 У полах мережки:
 Куди тягли, волочили—
 Кривавая стежка.
 Все побили, погромили,
 Перевели в тряпю
 Й поховали Базилівців
 В містечку Остапю.
 Ой чие ж то в чистім полі
 Гарно стадо грає?
 Ото тих же Базилівців,
 Що в світі не має.
 Ой на горі огонь горить,
 А в турбаях димно:

¹⁾ Базилівці—Марія (а не Маріяна), Степан та Іван-пани Базилевські, яким належали села Турбаї та Вергуни.

²⁾ Пообідати чи поснідати.

³⁾ Очевидно, ватажок селян.

⁴⁾ Мабуть вона допiкала дiвчат та жiнок вишиванням мережок.

Як побили Базилівців,

То всім стало дивно.

(К. Ст. 1895, II, 55) 3.

За такий вчинок правительство зруйнувало геть село, а людей перегнало в Таврію та на Дністер.

Од панщини тікали люди в ліси і жили там, як стародавні гай-Кармалюк. дамаки. В 1830 роках на Поділля вєлавився такий гайдамака Кармалюк. Він грабив та карав панів і допомагав біднім кріпакам. Його кілька раз ловили, карали й на Сибір засиляли, але він знов вертався і наводив страх на всіх панів.

Повернувся я з Сибіру
Та не маю долі,
Хоч здається не в кайданах,
А все ж не на волі.
Слідять мене в день і в ночі
Всякую годину,
Ніде мені ся подіти,
Із журби я згину.
Маю жінку, маю діти,
Та я їх не бачу,
Як згадаю про їх долю,
Сам гірко заплачу.
Вбогі люди, вбогі люди!
Скрізь вас, люди, бачу!
Як згадаю вашу муку,
Сам гірко заплачу.
Кажуть люди, що щастливий—
Я з того сміюся,
Бо не знають, як я часом
Сльозами заллюся.
Куди піду, подивлюся—
Скрізь багач панує,
У роскошах превеликих
І днює й ночує.
Убогому ж нещасному
Тяжкая робота,
А ще гіршая неправда
Та вічна скорбота.
Зовуть мене розбійником,
Кажуть,— розбиваю;
Ой, нікого же не вбив я,

Бо й сам душу маю.
Я багатих обдираю,
А убогих наділяю,
І, так гроші поділивши,
Сам гріха не маю.
Ассесори і справники
За мною ганяють,
Вони ж більше людей били,
Як я гріхів маю.
Зібрав собі хлопців добрих,—
Що кому до того?
Засідаєм при дорозі
Ждать подорожного
За Сибіром сонце сходить!
Хлопці, не зівайте!
Та на мене, Кармалюка,
Всю надію майте!
Чи хто їде, чи хто йде—
Так час нудно ждати,
Бо не маєм пристанища
А ні своєї хати.
Аж ось їде сам владика:
„А здорові, хлопці“.
Вони йому одказали:
„Благослови, отче“!
Ой, як хочеш в світі жити,
То оддай нам гроші!“
Огляньтесь кругом себе—
Все хлопці хороші!
Ой, вийняв він сорок тисяч:
„Це вам усі гроші!“

(К. Ст. 1882, т. IV. та Лисенка X десятков).

Завзято ловили пани Кармалюка, та довго їм не щастило. Оце було й піймають, та не всіють оглядітися, як він знов утече. Не раз Кармалюк і одкуплювався.

Пішов би я у містечко,
Боюсь станового;
Ідуть соцькі ще йдесяцькі,
Послані од його.
Беруть мене за рукава,
Кажуть мені сісти,

А я тее добре знаю,
Що я вийду звідти.
Встромлю руку у кишені,
У кешенях тісно:
Полицейським кручкодерам
Й тим про мене звісно.

(К. Ст. 1882).

Завзято пани й правительство ловили Кармалюка, та все не щастило їм. Було й піймають, та не вспіють оглядїться, як він знов утік. Нарешті пани підкупили Кармалюкову полюбовницю, і вона його видала.

Молодий Кармалюк по світу ходить
Не одну дівчину з розуму зводить,
Не одну дівчину, не одну вдову.
На личко біляву, ще й чорноброву..
— Скажи, чорнява, як тебе звати,
Щоб потрапив до твоєї хати?
— Моя хатина над долиною,
Мене зовуть Магдалиною;
Моя хатина в самій долині,
Прийди, Кармалюк, в добрій годині..

Моя хатина сніпками шита,
Прийди, Кармалюк, хоч буду бита;
Хоч буду бита—знати за кого:
За Кармалюка, за молодого.
(К. Ст. 1887. XI—588)).

Хоч буду бита, знаю за кого:
Пристало серденько моє до твоєї
Пішов Кармалюк до куми в гості
Покинув одержу в лісі на мості.

Тим часом на горіщі Магдалининої хати засіла сторожа, і коли Кармалюк увійшов у сіни, його там застрелили.

...Ой сам я дався з світа згубити,
Що я сказав кумі світити.

Сама ж ти дала до двора¹⁾ знати,
Щоб мене вбили у твоїй хаті

Проти
плавства.

1813-15 р. р. Росія воювала з французами. Російське військо побито французів і погналося за ними аж у їхню столицю Париж. Переходячи всякі землі та вештаючись по Парижу російські солдати, а особливо офіцери надивилися на тамошні гарні порядки та й надумалися й у Росії таких домагаться. Коли повернулися з походу, то заклали по-тайне товариство, щоб добитися від царів кращих порядків. В першу чергу вимагали скасування панщини.

Як помер цар Олександр I, вони вийшли своїм товариством на улицю й криком кричали, що не хочуть надалі коритися самодержавному цареві, а бажають, щоб цар був конституційний, тобто такий, який у всіх справах порядкування державного буде радиться з народом.

Молодий цар Микола I вислав проти них гармати. Багато було перебито переловлено, де кого повісили, а силу в Сибір загнали.

¹⁾ До панського двора

Та народ уже не кидав думки про кращий лад у державі. Всі освічені люди тільки про те й говорили, тільки про те й писали, що треба скасувати панщину, треба народові волю дати.

Серед таких письменників у нас особливо вславився геніяльний поет наш Тарас Григорович Шевченко. Родився він на Київщині, в с. Керелівці, Звенигородського повіту, 1814 р. 25-го лютого. Батько й мати його були кріпаками та й сам Шевченко змалку був кріпаком. Випадково помітили освічені люди у Шевченка надзвичайний талант малювати. Вони викупили його на волю та й дали йому освіту й науку, але Шевченко вславився не малюванням, а своїми віршами. Він добре знав, що то за панщина, і написав книжку „Кобзарь“, в якій оплакав тяжку долю кріпаків та оспівав стародавню козацьку волю і славу, нашого українського народу. За те, що в своїх віршах лавав він царів та панів, його на 10 літ заслано було в Оренбурський край в москалі.

Т. Шевченко
і кріпацтво.

Ой, повезли Шевченка
Та й битими доріжками,—
За ним, за ним стороженьки
З голими шаблями.
А де на ніч приставали,
Там віконця забивали,
А до нього молодого
Отця й неньки не пускали.

Ой, повезли Шевченка
Рано до прийому
Та й крикнули на Шевченка:
„Голить лоба йому!“
На стільчику посадили,
Чорні кудрі обголили,
Чорні кудрі обголили
Та й до полку приділили..

(К. Ст. 1901, V, 81)

Із заслання повернувся Шевченко слабим. Помер він 1861 року, 26-го лютого за кілька день до волі, (воля була вже підписана, тільки не об'явлена людям).

Писання та нарікання освічених людей на кріпацьку неволю призвели до того, що царь Олександр II 1861 р., 19-го лютого підписав маніфеста, яким скасовано було кріпацтво.

Скасування
кріпацтва

Царь наш руський змилувався,
За те дуже добре взявся,
Щоб мужикам волю дати,
Із рук панських одібрати.
Олександр тепер ¹⁾ царь
Він те діло розібрав,
Що Іван та Степан

З теї ж глини, що і пан.
Він те діло розібрав
Та й волю людям дав.
Нехай кожний спомінає,
Чи то в хаті, чи на полі,
Чи то в праці чи на волі,
Що він батька—царя має.

(К. Ст. 1886, 573).

В шістдесят першій року, а в началі сентября ¹⁾
Вийшли царські оброки, вийшов викуп від царя.
Нагай панський на вік згинув, і грішнее тіло

¹⁾ Хоч царь підписав волю 19-го лютого, але об'явлено було її пізніше.

Тепер трохи відпочило, бо вже дуже в нас боліло.
Наших хлопців, ні дівок не буде вже пан вінчати,
А як случить Господарь—Бог,—не посміє розлучити.
Стала панщина не тая; проти нашої доброї волі
Нас неділенька святая не застане вже на полі.
Тепер наша душа властна; вже пан її не продасть,
І вражий лях безнапрасно за собаку не віддасть...

(К. Ст. 887 III і IV).

Наїхали становії, стали говорити:

„Не будите, люде добрі, панщини робити!“

Наїхали мировії та й стали казати:

„Не будите перед панами шапок їздіймати!“...

...Аж теперичка, голодранці, панщина пропала!

На многії літа нашому цареві,

Що зробив увільнення нашому краєві;

На многий літа і нашій цариці,

Що не ходять на панщину наші молодиці;

Подякуймо царю й богу і нашій царівні,

Що зробили мужиків з панами нарівні,

Дай же, Боже, здоровя ще царевим дітям,

Що нам вільно заробляти, де самому х'тїти

(К. Ст. 1887 III—712 IV—626).

...Та дай же ти, пане вїйте, та до людей знати:

Та най ідуть на середу панщину сховати.

Та й панщину поховали, хрест на ню поклали

Як учули варїяти¹⁾, ревне заплакали.

Та не плачте, варїяти, сами-сь-те хотїли:

Ми робили по штирі дні та й не мали віри;

Тепер бо, пане—брате, лиш на світі жити:

Цісарське заплатити та й собі робити...

...Минулися то-ті часи, та й то-ті гауйдуки,

Що носили гарапники та ліскові, буки.

Минулися то-ті часи й то-ті отамани,

Та й що *нашим* молодицям огонь заливали...

...Ой поїхав пан в село на панщину гнати:

„Вийди, вийди, вражий сину, маеш кару взяти!“

Аж ніхто свого пана слухати не хоче

І на його грізні річі смїливо регоче...

...Пішли пани й мандатори цісаря просити:

—Подаруй нам панщиночку: нема нам з чого жити!

Не вміємо молоти, наші жінки жати,

Не знаємо, цісарїку, як на хліб *подбати*.

Не можемо ми сапати, наші жінки прясти,

Хіба підем по-під плоти *своїм* дрантям трясти...

¹⁾ Божевільні.

...—Як не видко умерлого, по світі не ходить,
Так не видко панщиночки, ніхто ю не робить...
...Пішов дідич до стодоли, почав молотити
Та надавив мозолята та й став голосити:
Ой пішов він до покою та взяв собі лою,
Та намостив мозолята... Оттак дурний гою!

(К. Ст. 1887, III, IV).

Ой кувала зозуленька, кувала, кувала,
Як панщина даремщина від панів втікала.
Утікала панщинонька аж гори тряслися,
А за нею окономи; „панщино, вернися!“
— „Не вернуса, не вернуса, бо нема до кого:
Було хлопа шанувати, як здоровя свого!“
Доуаняли панщиноньку в Калиновім мості:
„Ой, вернися, панщинонько, до нас хоч у гости!“
— „Не вернуса, не вернуса, бо нема до кого.
Тепер мене подавайте хоч до мирового!“
... Схожайтеся, люди добрі, щось маю казати;
Ой маю я щось казати, маю говорити:
Не будете, люди добрі, панщини робити.
Як настануть мировіі ще й до того волостній,
Ой стануть повідати, щоб тепер перед ланами шапок не знімати.“
... Хлопи йдуть, люльки курять; пани сидять та й ся журять..
... Ой летіла зозуленька з зеленого гаю,
Утікала панщинонька із нашого краю...
Ой як вона утікала, пани мовили:
— „Ой вернися, панщинонько, ми тебе любили!“
— „Не вернуса, дурню пане, нічим вам не винна;
Було ж мене шанувати, як вам була вірна;
Було ж мене шанувати, мир не збиткувати.
Ви не знали, як то гірко на хліб бідувати
... Будуть пани та косити, а панії вязати,
Будуть знати вражі пани людей шанувати...“

(К. Ст. 1887, III, IV).

— Летіла зозуленька,
Зачала кувати:
Зачекайте, добрі люди,
Щось маю казати:
Як гаї зашуміли,
Я ся забавила,
Сіла собі спочивати,
Бачу чуда—дива:
Свободонька панщиноньку
Перед собою гнала.
Загнала її в лістя в дебра,

Щоби там пропала.
А за нею пани ляхи
Ідуть у погоню:
Вертайсь, вертайсь, панщинонько,
Вертайся до дому
Панщиненька одказала:
„Я тому не винна,
Сами сь те мене одігналі;
Я вам була вірна“
— „Ми не знали, панщинонько,
Коли мала встати;

Ми мислили панщиноньку
 Назад завертати*.
 Догонили панщиноньку
 На новому мості
 „Вертайсь, вертайсь, панщинонько,
 Хоч до нас у гості!“
 Бо вже трудно панам-ляхам
 І вже в карти грати:
 Сюди-туди по кишенях,
 Трудно з хлопа взяти*.
 А в вівторок і вівторок
 Панщинонька встала
 І всіх панів і всіх ляхів
 До лісу прогнала
 А в вівторок і вівторок
 Перестали бити;
 Кличуть людей до роботи—
 Не хочуть ходити.
 А в вівторок і в вівторок
 Панщинонька встала
 І всім панам, окономам
 Руки повязала:
 ... Схаменіться ви, пани,
 Поскидайте жупани,
 Надівайте сіряки,
 Бо не ваші мужики!...
 Ой пішов пан молотити,
 Пані підмітати:
 „Десь нашої панщиноньки
 Тепер не видати...“
 — Ми невмієм молотити,
 Наші жінки—жати!
 Вертайсь, вертайсь, панщинонько,
 Бо будем пропадати.
 Стоїть лонка некошена,
 І на ниві жито:
 Ходім, ходім за жінцями—
 Нікого впросити.
 Стоїть жито і пшениця
 З колоска спадають:
 Люди своє позбірвали,
 Про панське не дбають.
 А вже ячмінь похилився,
 Вже гречка доспіла:
 Як була панщинонька,
 Вже сі кашу їла.
 Стоять жорна в дворі дурно—

Нікому крутити;
 В полі збіжжя і картопля—
 Нічого зварити.
 А виїхав пан на поле
 Та затурбувався:
 Чого давній не бувало,
 То тепер діждався.
 Що ж ми, пане брате,
 Будемо діяти,
 Що не вмієм ми косити,
 Наші жінки жати.
 Хіба підем в темний ліс
 Під сосну згибатиб
 Ми не вміємо косити,
 Наші жінки прясти,
 Хіба підем до злодіїв
 Навчимося красти.

Котилися вози з гори,
 Та й в долині стали!
 Пани дуже щиро били—
 Тепер перестали.
 Ругалися, знущалися,
 Як самі хотіли,
 А ми мовчки та кріз сльози
 Панщину робили!
 Котилися вози з гори,
 Поламали ярма:
 Вже ж нам більше не ходити
 На панщину дарма.
 Були пани, що й празники
 Пополам ділили.
 Про те саме нам й сусіди
 Часто говорили.
 Котилися вози з гори
 Поломали осі;
 Вже ж нам дворні не видати,
 Де голі та босі.
 І ще босі у застольні
 Як-небудь би жили,
 А то в полі, з отарою,
 Без чобіт ходили...
 Перш бувало, як дівчину
 Пан яку полюбить,
 Женить хлопця проти волі,
 Долю його згубить...

а ж тепер теї долі,
бувало, борщ без солі
ай істи та ще й швидко,
и сонця ще не видко,
як зійде сонце, зрана
иш бігти перед пана,
тобі не до їжи,
нагайка плечі ріже.
оконом ба із гуком

дивуйте, добрі люди,
мужик гуляє:
господарь з ласки Бога,
н його знає.
ю плуга, маю рало
е, що потрібно.
ай мені з горя шумки,
не дуже дрібно.
не грай же теї,
то ріжуть січки,
аграйте спроквола
й по старосвітські.
на кого злість я маю,
на того жидя;
я його зібю, злаю,—
ж я з нього маю;
рілки набор дасть,
ошей чекає,

будемо заробляти на Боже да-
вати,
не ходять окомани по-під наші
хати.
вже нема того пана окомана,
би ходив, колядував по-під вік-
на зрана.
оманів, отаманів уже скасували,
на панщину гонили, вікна ви-
бивали.
то-ж тепер мужика, ніхто-ж вже
не збудить,

Тонким гнучким буком,
А помошник скаче та лютує:
Аж кров свище, так катує.
Січе сина, мліє мати,
Любо треба пропадати...
Плач, крик, сльози ллються,
Всі бояться, всі трясуться.
Тепер, слава Богу, всюди тихо:
Минулося й не вернеться тее лихо.
(К. Ст.)

А як кварту—дві припише,
Хто ж там памятає?
Стережися, вражий жиду,
Бо обірву пейси!
Разступіться, люди добрі!
Нехай кричить „вей мір!“
Натягнувся я косою,
Намахався ціпом,
Пригнав же я воли з лісу
Та вже перед світом.
Тепер мене запросили
Кум на честь до себе:
Грай же мені хорошенько
Коли прошу тебе!
Тепер же я не боюся
Ні пана, ні вїта;
В мене жінка—господиня
І хороші дітки.
(К. Ст. 1883, 552 і 1901, III).

Хіба йому в головах дитина за-
трубить.
На панщину *(було)* хожу, хожу—
Нігде в світі не догожу;
Хожу в зімі, хожу в літі,
Не догожу нігде в світі!
Ото, хлопці, наші злидні:
За один день робив три дні.
Робив три дні, наробився,
Прийшов вечір—ще й набився.

Молотив я в понеділок,
 Молотив я і в вівторок;
 Обмолотив я в вівторок,
 Лишилося снопів з сорок,
 А в середу докінчив,
 День панщини відробив,
 А тепер я до полудня бю солому,
 А з полудня йду до дому.
 Оттак цілом помахаяу,
 А все від пана ляха сороківця маю,
 Тепер моя жінка паня:
 Не пряде вже митка зраня.
 Серпом гонить, юркот дусить—
 Заплатити їй пан мусить.
 Наші хлопці празникують,
 Бо у пана гроші чують.
 Ой ходить пан по селі

Та збірає косарі:
 „Ходіть, хлопці, косити!
 Буду *добре* платити
 Й дам горілки-оковити“
 Ой ходить пан по жнивоньці,
 Має клопіт в голівонці:
 Дрібні снопи, колів мало,
 А в кишені лехко стало...
 Ходить, ходить пан оконом:
 „Що то з того буде?
 Бідна ж моя головонька
 Не слухають люди:“
 Ходив, ходив пан оконом
 Біля мої хати;
 Ніяк тому не поможе—
 Тре'два злоти дати“...

(К. Ст. 1887, III, IV).

**Безземельні
 селяне.**

Хоча царь Олександр II їй дав кріпакам волю, та не дав їм землі стільки, щоб жили безбідно. Через те скоро не мало вільних уже людей мусило знов шукать панської ласки: наймалися на роботу на панські лани, в строк чи піденно; ставали на заводи на фабрики і там гіркою працею заробляли на насущний шматок хліба.

Закувала зозуленька та й кує—кує.
 Дозволь, мати, досказати, як строкар¹⁾ бідує.
 Засвистала машинонька—треба рано встати.
 Дванадцята годинонька—нема що снідати.
 Посідали закурити—треба ж відпочити
 Сякий-такий ватажина зганяє робити.
 Сякий-такий ватажина ходаків не має,
 А бідного строкаррика нагайкою крає.
 Ой загнали строкарників, ой загнали в жито.
 Не їдного строкаррика вже на смерть забито.
 Плачуть мами за синами, жінки за мужами,
 А дівчата—голубята за молодиками.

(Уш. пов. від. Сочинських.).

Потайні гуртки освічених людей, що добивалися для народу волі та добра, вимагали аби Олександр II завів кращі порядки, не слухався поміщиків і дав людям більше прав та землі.

Однак царь стояв за поміщиками і одбірав назад навіть ті права, які раніш дав. За те його вбили.

¹⁾ Строкар—той, що найнявся в строк.

ЧУМАЧЧИНА.

Чумаччина.

З давніх часів, ще з тієї пори, як віяких князів на Україні не було, народ український торгував з своїми сусідами, особливо з греками, що жили на березі Чорного моря. Згодом там осілися татари, і торгівля не спинилася. Наші люди возили в Крим та на Дін до татарова збіжжя, сало, шкури, мед, віск і т. п., продавали там, а звідти набірали риби, соли, вина, краму для одежі і т. п. та й розпродавали на Україні. Людей, що так торгували, у нас звали чумаками, бо вони часом заносили на Україну чуму з Азова. Чумаки ходили в Крим та на Дін тільки валками. Кожна валка вибирала собі отаку, який і порядкував нею. Рушали вони в дорогу весною, а в осеню поверталися назад.

Походження
чумаччини.

Купили чумаки в дорогу,
Купили собі вози нові,
Купили воли полові,
Купили ярма кленові,
Купили занози дубові...
(Чуб. V).

І, запряжем ми, братці,
Купове—молодці,
Купіть нові вози;
І та підемо, братці,
Купове—молодці,
Кремень—город на базар,
І наберем, братці,
Купове—молодці,
Купіть дороге товар:
Купіть лисиці, та куниці,
Купіть чорнії соболя.
Купіть ми приставати
Купіть у город Кишиньов,
Купіть з города Кишиньова
Купіть повезем у Азов—

Та поставимо, братці,
Панове—молодці,
А в три улиці рядом.
Ой та прийдуть, братці,
Панове—молодці,
А три купця молодих,—
Вони у нас запитають:
„А що у вас за товар?“
—Ой в нас товар дорогий:
Все лисиці та куниці,
Та чорнії соболя,—
„Ой ви купці—молодці,
Ви приятелі мої,—
Ви постоите чумаченьки,
Аж до завтрішнього дня;
А в завтрішньому деньку
Ми в вас товар заберем
І вам гроші покладем:
Кому срібло, кому злото,
Кому сукні дорогі,—
Усім буде доволі!“

Чумаки в
дорозі.

(Рудч.)

Йде чумак у дорогу, за ним мила у погоню,—

Воли зупиняє і занози виймає, до домоньку завертає.

„Ой, вернись, милий, до дому, плачуть діти за тобою;

„Малі діти плачуть, ще й старая мати тужить, що нам хвортуна не служить.

—Ой, колиб ти, жона добра, ти б сиділа з дітьми дома,

Неділеньку штила, а п'ятінку постила, то б нам хвортуна служила.

Ой, хвортуно—небого! послужи мені немого:—

Служила в бурлацтві, та послужила в чумацтві, послужи ж ти щойно в хазайстві!...

—Ой, хвортуно—небого! послужи мені немого:—

—Поки осідлаю та я, козак молоденький, вороного кониченька

Осідлаю кониченька, та поїду в чисте поле,

А по чистім полі всюди конем граю, та нігде долі не зиськаю!..

Ой, вийду на могилу, та гляну-ж я на долину:—

Рід з родом не гуляє, себе забавляє,—тільки мое безталання.

(Лис. 4).

Ой, із-за гори та із-за кручі,
Гей, та риплять вози йдучи.
Та риплять вози йдучи, гей,
Та вози риплять, а ярма брязчать.
А воли ремигають.
А воли ремигають, гей,
А попереду та чумаченько
На сопілочку грає.
На сопілочку грає, гей,
А сопілочка та з барвіночка,
А горіхове денце.
А горіхове денце, гей,
А як заграє, то душа вяне
І болить мое серце.
Ой, болить мое серце, гей,
Що буде тобі та пригодонька
Та й у чистому полі.
Та й у чистому, гей,
Ох, і вивернем та на роздоллі
Три паровиці соли.
Три паровиці соли, гей,
Ох, і прийде к тобі та дівчинонька
Та соли купувати.
Та соли купувати, гей,
Та не так соли купувати,
Як жалю завдавати.
—Ой, годі ж тобі, та чумаченьку,
Гей, та під возом лежати,
Та під возом лежати, гей,

Та бери косу та йди в росу
Та травиченьку тяти.
Та травиченьку тяти, гей,
—Ой, бодай же ти, та дівчинонько
Та того не діждала, гей,
Щоб моя ручка та смоляночка
Та травиченьку тятла.
—Ой, годі ж тобі, та козаченьку,
Гей, та під возом лежати.
Та під возом лежати, гей,
Та бери серпи та йди в степи
Та пшениченьку жати.
Та пшениченьку жати, гей!
—Ой, бодай же ти, та дівчинонько
Та того не діждала,
Та того не діждала, гей,
Щоб моя ручка та смоляночка
Та пшениченьку жала.

(Ф. II.)

Ой йдуть воли степом—дорогою
Ідуть ремигають.
Попереду чумаченьки
Голосно співають...
Зійшло сонце весняне,
Стало пригрівати,—
Стали воли чумацькіі
В степу приставати...
(Рудч.)

В далекій дорозі всього доводилося натерпіться чумакам.

Чумацькі
пригоди в
дорозі.

Ой загули чорні галинята
Да у темному лузі;
Болить, болить моя голівонька,
Ще й серденько в тузі.
Розчешу я чорні кудрі,
А ти, дівчино, русую косу...
Виганяє чумаки сірі воли
Та на ранню росу:
„Пасітеся, сірі воли,
Та будете воду пити!“
Лучче було хазяювати,
Ніж по дорогах ходити:
Хто дома хазяює,
Той спить на білім ложі;
Хто ховить по тих дорогах
На лютім морозі;
Хто дома хазяює,
Стелить постільнюку,
Білу-біленьку,

В голови кладе подушечку
Пуховую мнякеньку,
Хто ходить по тих дорогах,
Стелить постілоньку—
Зеленую травицю,
В голови кладе
Безшасну важницю.
Спить чумаки нічку, спить другу,
На третю треба встати:
Прийде безчасна та варта
Тра її одстояти.
І стукотить і грумотить,
І за комір вода летється,—
Поки прийдеш на той сопочивок
Превража вош нагризеться!..
Ой в полі, полі криниченька,
В ній вода блищиться:
Не ходили б ми по тих дорогах,
Як-би було чим оплатиться!..
(Рудч. 87.)

Не раз на чумаків нападали в дорозі всякі грабіжники.

Гей із-за гори, та із-за крутої,
Гей, чорна хмара наступає,
А з тієї та чорної хмари
Дрїбен дощик накрапає.
Гей, ой ви, хлопці, превдалі мо-
лодці,

Ой, де будемо ночувати?
—Гей, в чистім полі, в широкім
роздолі

Будем табаром стояти.
Гей, ой високо ясне сонце сходить,
Гей, а низенько заходить,
Наш отаман по табору ходить
Гей, білі рученьки ломить.
Наш отаман ходить між возами
Гей, обливається сльозами.
Гей, ой з-за гаю з-за темного гаю
Гей, сорок бурлак виглядає
Гей, сорок бурлак, сорок ще й чотирі
Гей, до табору привертають
Гей, наш отаман по табору ходить
Гей, та словесно говорять.

Гей, ви хлопці, превдалі молодці,
Гей, ой беріте дрюки в руки
Гей, бийте бурлак, бийте ще вя-
жіте,

Гей, на нові вози кладіте;
Та повезем у славу Полтаву,
Гей, та зробимо собі славу:
Гей, розбійників сорок ще й чотирі
Гей, ми їх в чотирьох побили.
Гей, ви, хлопці, превдалі молодці,
Гей, уставайте вози мажте,
Вози мажте, ярма наривайте,
Гей, сірі воли запрягайте.
Гей, хлопці встали, вози підмазали
Гей чорні ярма понаривали,
Гей, ідуть шляхом, нові вози рип-
лять,

Гей, сірі воли ремигають.
(Рудч.)

Ой, в неділеньку рано-пораненьку,
Як стало світати,

Стала орда, вся чорная,
 З-під моря вставати,
 Стали німці-компанійці¹⁾
 Чумака збивати:
 „Годі, годі, чумаченьки,
 В Криму соли брати!—
 Запрягайте вози, воли—
 За башту втікайте!“
 Ой де-котрі чумаченьки
 Тее зачували,
 Запрягали воли, вози
 Ще й соли набрали;
 А которі чумаченьки
 Того не чували,
 Вони ж в тому превражому Криму
 Зо скотом пропали...
 Ой, хвалився Довгоруц,
 Що не здійме орда рук,
 Орда руки ізняла
 Чумаченьків заняла,—
 Ой, заняла, та й погнала
 Ріжними шляхами—
 На Ніполь, на Азов
 На третій город Козлов.
 Миргородський комендант
 Дав запорожцям знать:
 Нехай біжать до Салгірі
 Чумаченьків ратовать!
 Ой, хто в Криму не бував,
 Перекопу не видав?!
 З Перекопу до Салгірі

Там немірянні милі,—
 Ой там лежать чумаченьки
 Де три, де чотири...
 Ой лежать наші чумаченьки
 Як вялая риба—
 На них плаття і одежа
 Кровю окипіла...
 Од Перекопу до Салгірі
 Покопані шанці:
 Стоять вози на-сторч ярма
 Й паровиці чумацькі.
 Ой над річкою Салгірою
 Вдарили гармати:
 Не по однім чумаченьку
 Плаче отець, мати!
 Ой над річкою Салгірою.
 Вдарили з рушниці:
 Не одного чумаченька
 Оплачуть сестриці!
 А тепер над Салгірою
 Сумно взвилась квітка:
 Не в одного чумаченька
 Осталася жінка!
 А тепер над Салгірою
 Сумно взвились квіти:
 Не по однім чумаченьку
 Осталися діти!
 А тепер над Салгірою
 Шумить буйна нива:
 Не по однім чумаченьку
 Плаче чорнобрива!

(Рудч. 102).

А то бувало трапляється в Криму чумакові нещаслива пригода.

Ой, чумуче, чумаче,
 Життя твоє собаче!
 Чом не сієш, не ореш,
 Чом не рано з Криму йдеш?
 Чом не рано з Криму йдеш,
 Не всіх чумаків ведеш?
 — Ой я сію і орю,
 І раненько з Криму йду,

І раненько з Криму йду,
 І всіх чумаків веду,
 Тільки нема одного—
 Брата рідного мого:
 Сталась йому причина—
 Сіль головоньку розбила:
 Поломались терези,
 Сіль важучи на вози,

¹⁾ Ті німці, що оселилися в Росії поблизу чумацьких шляхів ще за царя Катерини II.

Там між трьома шляхами
 Ой, там яму копали,
 Ой, там яму копали—
 Там чумака сховали
 Косіть, хлопці, очерет,—
 Кладіть волам наперед;
 Косіть, хлопці, комишу,
 Га наварим кулешу,
 Га вкинемо чабака,—
 Га помянем чумака.
 Ой зацвіте овесець,
 Га заплаче сам отець
 По синовій голові,
 Що синова голова
 В чужім краї полягла!
 Ой зацвіте маківка,
 Га заплаче матінка
 По синовій голові,
 Що синова голова
 В чужім краї полягла!

Ой, зацвітуть будяки,
 Ой, заплачуть братіки.
 По братовій голові,
 Що братова голова
 В чужім краї полягла!
 Що зацвітуть суніці,
 Та й заплачуть сестриці
 По братовій голові,
 Що братова голова
 В чужім краї полягла!
 Ой, зацвітуть квіточки,
 Та й заплачуть діточки
 По батьковій голові,
 Що батькова голова
 В чужім краї полягла!
 Ой, зацвіте ожина
 Та й заплаче дружина
 По милого голові,
 Що милого голова
 В чужім краї полягла!

(Рудч. 169).

Не раз бувало, що в дорозі чумака і заслабне та й Богові дух віддасть:

Ой у полі два явори
 Гретій зелененький.
 Га занедужав у дорозі
 Чумака молоденький.
 Га занедужав у дорозі,
 Прийшлось помірати;
 Та прося ж, братця,
 Всіх покірно;
 Дайте неньці знати.
 Та нехай виїде на границю
 Чумака ховати.
 Ой як виїшла стара мати
 Га й сина ховати,
 Га й повернула біле личко
 Супроти сонечка.
 Та й оце ж тобі, мій синочку,
 Тяжке, важке життя,
 Що не шанував отця й неньку,
 Таке ж тобі пуття.
 — Та прося ж, мати, не гнівайте,
 Хороше сховайте,
 Та викопай, ненько моя,

Глибоку долину,
 Та й нагорня, ненько моя,
 Високу могилу,
 Та й посади, ненько моя,
 Червону калину,
 Та й почепи, ненько моя,
 Червону хустину,
 А щоб пішла вся славонька
 На всю Україну.

(Л. зб. II).

Було літо, було літо
 Та й стала зима
 Як не було пригодоньки,
 Гей, гей, та й досі нема.
 Стала ж йому пригодонька
 З Криму ідучи,
 В чистім полі, край дороги,
 Гей, гей, воли пасучи.
 Занедужав чумаченько,
 Заслаб та й лежить,
 Жаліється отаману:

**Смерть
 чумана в
 дорозі.**

„Гей, гей, голова болить,
 Отамане, отамане,
 Рідний батьку мій,
 Бери воли, бери вози,
 Гей, гей, та й до дому їдь!“
 Скинув чумак сіру свиту,
 Скинув ще й жупан:
 „Воли ж мої, круторогі,
 Гей, гей, хто ж вам буде пан?“
 Скинув чумак сіру свиту,
 Скинув ще й кожух:
 А сам припав к сирій землі,
 Гей, гей, віддав Богу дух,
 Заревіли сірі воли,
 Тіло везучи;
 Заплакали чумаченьки,
 Гей, гей, ззаду ідучи.

А в неділю рано—вранці
 Ударили в дзвін;
 Це ж по тому чумаченьку,
 Гей, гей, що ходив на Дін;
 У неділю рано—вранці
 Та вдарили всі;
 Це ж по тому чумаченьку,
 Гей, гей, що ходив по сіль.

(Л. зб. IV.)

Та забілили сніги, забілили білі
 Ще й дібровонька;
 Та заболіло тіло, козацьке біле,
 Ще й головонька.
 Ніхто не заплаче по білому тілу,
 По бурлацькому,
 Ні отець, ні мати, ні брат, ні се-
 стриця,
 Ні жона його,
 А тільки й заплаче по білому тілу
 Товариш його.
 „Прости ж мені, брате, вірний то-
 варишу,

Може я й умру;
 Зроби ж мені, брате, вірний това-
 ришу,
 З клин—древа труну;
 Поховай мене, брате, вірний това-
 ришу,
 В вишневім саду,

В вишневім садочку, на жовтім пї-
 сочку,

Під рябиною.
 Рости, рости древо, тонке та ви-
 соке,

Кучерявее,
 Та розпусти гилля, зверху до ко-
 ріння,

Лист до долоньку;
 Укрий моє тіло, бурлацьке біле,
 Ще й головоньку,
 Та щоб моє тіло, бурлацьке біле,
 Та й не чорніло,
 Од ясного сонця, од буйного вітру
 Та й не марніло.

(Лис. VIII.)

Чомусь мої воли не пасуться
 Та не будуть води пити;
 Лучче було-б хазяїнувати,
 Ніж по дорогам ходити!
 Хазяїн дома та хазяїнує,
 На білому спати лягає,
 А безщасний чумак у дорозі
 Всяку муку принімає:
 Стеле хазяїн
 Та лухову пуховицю,
 А безщасний чумак у дорозі
 Та нещасну важницю!
 Занедужав та чумаченько,
 На драбину похилився;
 За ним іде отець, мати:
 „Мій синочку, не журися!“
 Занедужав чумаченько,
 Задумав умерти,
 Та нікому чумакові
 Доглядіти смерти...
 —Поминайте ж чумаченька
 Хоть цвілими сухарями!—
 „Ой раді б ми поминати,
 Стало харчів не ставати...“
 Нарядили тому чумакові
 Труну із рогожі.
 Поховали того чумаченька
 Край зеленого лугу...
 Злетів пугач на ворота,
 Як—пугу та й пугу!

Поховали, мати, сина
рай зеленого лугу..."
летів півень на ворота
казав: кукуріку!
де дожидай, мати, сина
з себе до-віку!"
вийшла мати за ворота
а й стала плакати:
Коли тебе, мій синочку,
гості дождати?—
Годі мене, моя мати,
удеш дождати,
к поросте зелена трава
хати на помості..."
осла, росла зелена трава—
тала посухати:
(дала, ждала мати сина—
тала забувати. (Рудч. 147.)

Ой умер чумака молоденький

У неділоньку вранці,—
Поховали та чумаченька
Та в зеленім байраці.
Висипали над чумаком
Та високу могилу;
Посадили в головоньках
Та червону калину.
Помер, помер чумака молоденький,
Тиха його мова;
Остається його сім пар волів
Ще й чумацька зброя.
„Ой, чумаки вірне товариство,
Вволіть мою волю;
Виряжайте мої сім пар волів
До гробу за мною!"
Товариш!, його вірне браття,
Волі не вволіли:
Його сім пар волів
На три часті розділили.
(Рудч. 135).

Як що чумаки запізнювалися в дорозі так, що там їх і зіма за- Зіма захоплює чумака в дорозі.
оплювала, то багато лиха вони набирались.

Посить хазяїн у степу траву,
ж кривавий піт летіть;
лежить чумака в холодку під возом
а й з хазяїна сміється.
— „Смійся, смійся, еретичний сину,
о тепер пашу маєш,
прийде на тебе прелюта зіма,
прийдеш купувати сіна!"
прийшли на чумака зіма та морози
(чим воли зімовать;
ере чумака налігач під руку
а йде сіна купувать.
е чумака селом вулицею,
а й устілка волочиться;
идить хазяїн в корчмі кінець
стола.
а з чумака сміється.
пришов чумака та до хазяїна
а й із-за угла виглядає.
идить хазяїн в кінці стола,
аренички уплітає.
Ой, добри-день, дядьку! ой, добри-
день, батьку!

Ой продай сіна вязку, а вязку со-
ломи,
Та поїдемо, дядьку, та до моїх возів,
Та набереш, дядьку, собі риби й
соли".
— „Було тобі, превражий сину,
Під возом не лежати;
Було тобі брати гостреньку косу
В чистім полі траву тяти!
Було б тобі, еретичний сину,
Літом з мене не сміятись,
Бо буде твоя сіра худобонька
Та без сіна пропадати!"
Ой ізлитів пугач та сів на могилі,
Ой та й пугу, пугу!".
Збірайтесь молоді чумаки
Зімовать до лугу.
Которі та поспішалися,
То ті в лузі зімовали;
А которі воли отошали,
То ті марно пропали.

(Чуб. V—1058).

Де яр в полі,—пасе воли,
 Чумак лізе під віз голий,—
 Наш чумак, наш чумак!
 Вітер і сніг випадає,
 Чумак в полі пропадає,—
 Наш чумак, наш чумак!
 Огонь креше, комиш пале,
 Пшоно віє, кашу варє,—
 Наш
 Гаман, люльку, без кресала,
 В казан кинув замість сала,—
 Наш
 В мішок кинув—думав сало,
 Оглядівся:—аж кресало,—
 Наш

Не наївся, не нагрівся,
 На похмілля оглядівся,—
 Наш
 На гору йде—не бичує,
 І з гори йде,—не гальмує,—
 Наш
 В шинок прийде,—прямо стане,
 На шинкарку любо гляне—
 Наш
 Були воли і корови,
 Побрали сучі жиди на роги,—
 Наш
 Та ще й прийшли—поспитали,
 Та й так пішли—посвистали,—
 Наш чумак, наш чумак.
 (Рудч. 238).

Чумак гу-
 ляють після
 щасливої
 подорожі.

Як що ж чумакам щастило після доброго торгу завчасу до-
 браться до дому в добрі та здорові, вони бучно після того гуляли.

Ой, на гору, гору
 Будеш байлувати,
 А на горі, горі,—
 Вози мазати.
 Ой ви хлопці молодці,
 Женіть воли до води;
 А которий старий
 Оставайтесь у возах:
 Будем вози мазать,
 Воли впрягать,
 До трактиру дотягать.
 (Рудч. 113),

Та біля шинкарки Настусі,—
 Та гей же!
 Гей, гей,
 Ой шинкарочко Настасю
 Та дай меду—вина напюся,—
 Та гей же!
 Гей, гей!
 Ой дай меду—вина напюся,
 Та й у жупан синій вряжуся,—
 Та гей же!
 Гей, гей!
 Ой дивуйтеся, вороги,
 Що в чумака жупан дорогий,
 Та гей же!
 Гей, гей!
 Ой залицяйтеся, дівчата,
 Що сирота—чумак багатий,—
 Та гей же!
 Гей, гей!

Гей, гей!
 Ой хто лиха не знає,
 То нехай мене спитає.—
 Та гей же!
 Гей, гей!
 Та по дорогах ходячи,
 Чужі воли пасучи,—
 Гей же!
 Гей, гей!
 Ой чужії воли не дужі,
 Та вивезіть мажу з калюжи;—
 Та гей же!
 Гей, гей!
 Та поставте мажу на суші,

—
 У Києві на ринку
 Пють чумакі горілку.
 Ой пють вони, гуляють,
 На шинкарку гукають:
 „Шинкарочко молода,
 Усил меду ще й вина!
 — „Ой не всиплю, не продам,

у тебе жупан дран.*
„Хоч у мене жупан дран,
те в мене грошей жбан.*
„Як у тебе грошей жбан,
за тебе дочку ддам.“
(Лис. VI д.)

Київі на риночку
Пив чумак горілочку;
Опив воли, пропив вози,
Опив ярма ще й занози,
Все чумацькеє добро.
Не чумак, не, гуляе,
Добро своє пропиває,
Добро своє пропиває,
Вариство напуває,
Щоб вірне було.
Викинувся чумак вранці,
Й полапав у гаманці,
І кишені вивертає,
Там грошей вже чорт має,
Ним похмелитися.
Йшов чумак до шинкарки:
„Пий, шинкарко, хоч співкварти.“
Шинкарочка третью, мнетсья,
Вернеться, засміється,
Що чумак п'яниця.
Винув чумак жупанину:
„Пий, шинкарко, четвертину!“
„Ой, не всиплю четвертину,
Будь грошей, хоч полтину,
Щі пий, гуляй!“
Йшов чумак на могилу

Та й поглянув у долину:
Лежать воли, стоять вози,
Висять ярма ще й занози,—
Все чумацькеє добро.
„Ой пішов би я до дому
Та боюся поговору:
Будуть бити ще й гонити
Та заставлять молотити,
А я чумак не здоров.
Ой піду я у Молдаву
Та сім років погорюю,
Воли й вози покупую,
Знов буду чумак.

Над річкою, бережком,
Йшов чумак з батіжком,
Гей, гей!—з Дону до дому,
За плечима—торбина—
Ще й латана свитина—
Гей, гей!—дочумакувавсь!
Постій, чумак, постривай,
Шляху в людей розпитай,—
Гей, гей!—чи не заблудивсь.
Мені шляху не питать:
Прямо степом мандрувать,
Гей, гей!—долю доганять!
Пішла доля ярами,
Зеленими лугами;
Гей, гей!—не вмів шанувать,
Як я долі не знайду
До шинкарки в шинк зайду,
Гей, гей!—забуду біду.

(Ф. II).

Та чумак не любив довго журиться, а тішився надією, що знов пообить.

Ой не стелися, хрещатий барвінку,
Та і по крутій горі,—
Гей, не втішайтесь, злії вороженьки,
Та пригодоньці моїй!
Бо моя пригода—козацькая врода—
Гей, як ранняя роса:
Що вітер повіє, сонечко пригріє—
Роса на землю впаде,—
Що вітер повіє, сонечко пригріє
Роса на землю впаде:

Так моя неслава—людська поговірка
Марно собі пропаде!
Наїхали жиди, жиди арандарі,
Воли й вози цінують...
Ой беріте ж ви усю худібоньку,
Не маю вам що й казати!
А як я жив буду, то все те добуду:
Воли й вози покуплю,
Мережані ярма, тернові занози
Я сам собі пороблю,—
Мережані ярма, тернові занози
Ще ж бо я й сам пороблю,—
На людську славу, на поговірку
Ще не раз й у Крим схожу.

(Рудч. 130).

Україна
чайка—не
бога.

Зо всіх наведених пісень видко, як жив наш народ. Нещаслива його доля. Гетьман Ів. Мазепа порівняв долю України з тією чайкою, про яку в пісні співається.

Ой, біда, біда
Та чайці небозі,
Що вивела чаєнята
При битій дорозі.
Там чумаки йшли,
Чаєнят знайшли—
Чаечку зогнали,
Чаєнят забрали.
А чаечка веться,
Об дорогу беться,
До дороги припадає,
Чумака благає:
„Ой, чумаче, чумаче,
Ще ж ти молоденький,
Верни мої чаєнята—
Ще ж вони маленькі!“
— Ой, не верну, чайко,
Не верну, небого,
Бо забереш чаєнята,
Полетиш у поле!
— Не буду летіти,
Тут буду сидіти,
Буду воли завертати,

В пригоді ставати!
— Ой, полети, чайко,
На зелену пашу,—
Бо вже твої чаєнята,
Покидали в кашу!
—Бодай же ви, чумаки,
У Крим не сходили,
Як ви мої чаєнята.
У каші зварили;
Бодай же вам чумаки воли похво-
ріли,
Як ви мої чаєнята
З кашою поїли;
Бодай же вам, чумаки,
Воли поздыхали,—
Як через вас чаєнята
На віки пропали.
—Ой, чаечко наша,
Неправдонька ваша:
З маленькими чаєнятьми
Добра буде каша!

(Рудч. 89).

Зміст.

	Стор.
Про навчання дітей рідної історії	3—
Передмова	27—
Часи доісторичної та княжої доби.	29—39
Слов'яне 31. Князь і військо 32. Дружина 32. Похід і здобич 33. Життя князя і дружини у вільну від походу годину 34. Підбивання слов'янських племен і збір данини 34. Святослав 35. Торгівля 35. Воєводи-дружинники 36. Володимир. Повстання князівств білоруських і московських 37. Татари 37. Після татарського наскоку 38.	
Козаччина	41—74
Україна під Польшею 43. Запорозька Січ. Дмитро Вишневецький-Байда 44. Організація Січі 46. Завдання січовиків. Походи 46. Життя на Запорозжжі під час спокою 49. Козацькі бенкети 49. Привабливість Січі 51. Великі походи 53. Бетьки виражають в похід дітей 55. Туга козаків за рідними й близькими 58. Смерть козака 59. Дума про Федора Безрідного 60. Козацькі бенкети після походу 60. Бусурманська неволя 61. Дума про трьох братів 63. Дума про Самійла Кішку 65. Жінки-українки в турецькій неволі 72. Мати зустрічається з дочкою в неволі 73. Похід Сагайдачного на Варну 73.	
Хмельниччина	75—104
Реєстрові козаки 77. Унія 77. Пісня про Бондарівну 78. Жиди-рандарі 81. Повстання 82. Дума про Хмельницького й Барабаша 83. Похід Хмельницького проти поляків 85. Бій при Жовтих Водах 85. Бій під Корсунем 87. Козацькі зағони. Перебійніс 88. Жиди тікають з Білої Церкви до Полонного 89. Похід на Поділля, на Львів 91. Облога Збаража 93. Зборовський мир 93. Пісня про Нечая 94. Пісня про Морозенка 96. Богун беться з поляками 96. Берестецьке бойовище 97. Білоцерківська згода 98. Похід	

в Молдавію 99. Приєднання до Московщини 101. Дума про смерть Хмельницького 102. Гетьманування Юрія Хмельницького і Виговського 103.

Руїна 105—122

Петро Дорошенко 107. Облога Почаїва 107. Кошовий І. Сірко 108. Похід на Крим 108. Дуки і Голота 109. Відносини Петра I до України 110. Семен Палій 111. Повстання гетьмана Мазепи 111. Козаччина після Петра Першого 112. Гайдамаки 113. О. Довбуш 114. Сава Чалий 115. Сотник Харько 118. Пісня про смерть Д. Кушніра 118. Повстання Залізняка й Гонти 119. Скасування магдебургського права 121.

Скасування Січі та козацтва 123—143

У запорожців одніають останні козацькі вольности 125. Руйнування Січі. Арешт Калишевського 126. Пісні про руйнування Січі 127. Запорожці тікають до Туреччини 128. Запорожці за Дунаєм 130. *Доля запорожських недобитків та їхніх нащадків*. Козаки допомагають Московщині в війні з турками 132. Чорноморське козацтво 134. Козаки оселяються на Кубані 135. Задунайська Січ 136. У чорноморців одніають останні вольности 136. Заведення кріпацтва 137. Кріпаки тікають на Січ Задунайську 138. *Від Катерини II до Олександра II*. Азовське військо 138. Скасування унії 138. Кримська війна і козацтво 139. Занепад національної свідомості серед козацтва 140.

Рекрутчина 143—148

Рекрутські набори 145. Тікають від рекрутського набору 146. Поневіряння в солдатах 147.

Панщина та її скасування 149—162

Життя кріпаків 151. Повстання кріпаків 153. Кармалюк 155. Проти кріпацтва 156. Т. Шевченко і кріпацтво 157. Скасування кріпацтва 157. Безземельні селяне 162.

Чумачина 163—174

Походження чумаччини 165. Чумаки в дорозі 165. Чумацькі пригоди в дорозі 167. Смерть чумака в дорозі 169. Зіма захоплює чумака в дорозі 171. Чумаки гуляють після щасливої подорожі 172. Україна-Чайка Небога 174.

6 крб.

В Друкарні Т-ва „Крѣдница“.

Жоитень 191